

Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах

Друкується з березня 1998 року

Засновники:
Дніпропетровський національний університет, Центр соціально-політичних досліджень

Свідоцтво ДП № 637 від 13.04.99

Редакція не завжди поділяє думки авторів та не відповідає за фактичні помилки, яких вони припустилися.

Передрук — тільки з дозволу редакції.

ДО ДНЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ

- Світленко С.І.* Ідея української соборності: поступ крізь віки 3
Микитчук Н.М. Ідея української соборності у творчій спадщині М.П.Драгоманова 9

ІСТОРІЯ

- Бородін Є.І.* Історія створення Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» 16
Кривчик Г.Г., Бараєв В.М. Полемічні нотатки з приводу ідеологізації вітчизняної історії 25
Прокопенко Л.Л. Елітогенез Дніпропетровського регіону: ретроспективний аналіз (Частина II) 32
Колесников К.М. Інтелектуальна еліта в історіософії В'ячеслава Липинського 42
Шумрикова-Карагодіна Л.П. Науково-педагогічна і суспільна діяльність Ганни Панкратової: історіографія проблеми 47
Ступак Ф. Я. Соціальна діяльність міських громадських управлінь у період Першої світової війни 54
Лебедева Г.О. Соціально-економічна та політична діяльність російських меншовиків та есерів в Україні в добу Гетьманату (квітень — грудень 1918 р.) 59
Евтушенко А.Н. Государственное регулирование процесса крестьянского самоуправления в период великой реформы на Юге Украины 64
Здоров А.А. «Перший наступ більшовиків на Україну»: міфи та реалії 69
Товстоляк Н.М. До історії першого українського журналу 73

ФІЛОСОФІЯ

- Харьковченко Є.А.* Сутність софіології С.Булгакова і П.Флоренського 76
Богомаз К.Ю., Дика О.І. Проблеми викладання філософії в технічному вузі в контексті гуманізації вищої освіти 79
Корх О.М. Ідея особистості, що самовизначається в теорії справедливості Дж. Роулза 83
Осетрова О.О. Екзистенціальні мотиви філософської спадщини Л.А.Сенеки (компаративний аналіз творчості Сенеки і А.Камю) 85
Добринь О.В. Екоцентрична свідомість і віра як чинники оптимізації соціально-екологічних відносин 91
Страхов А.М. Уроки прошлого в вопросе пола 95

СОЦІОЛОГІЯ

- Борінштейн Є.Р.* Природа субкультурного феномену в сучасних трансформаційних умовах України 98
Лобанова А.С. Соціальна технологія мімікрювання 102
Шеремет И.И., Стронува Е.В. Трансформації в сфері виховання 107
Барматова С.П. Объект политической коммуникации: к проблеме теоретической идентификации 110
Парубець О.І. Застосування соціодіагностики в управлінні соціальними процесами 114

ПОЛІТОЛОГІЯ

- Чемшит А.А.* Политика национальной интеграции как фактор формирования гражданского общества в Украине 120
Тихомирова Є.Б. Іміджева підтримка глобального поступу 126
Іванов М.С. Суспільно-політична думка стародавніх часів про роль політичної освіти як чинника політичного процесу 132
Демченко С.В. Інституалізація реклами та зв'язків з громадськістю як факторів формування і розвитку політичної системи в Україні 135
Луценко К.В. Пропагандистсько-агітаційна суть інтегрованих маркетингових комунікацій 139
Лясота А.Є. Політичні традиції елітогенезу як конституент політичної системи України 144
Костюкова О.А. Участь неурядових жіночих організацій у реалізації національного механізму поліпшення становища жінок, підвищення їх статусу в суспільстві 147
Велешко Е.Н. К вопросу о дефинициях этнополитологических понятий 151

НА ГРАНІ

- Необычный взгляд на жизнь великих людей: И.Кант (доклад Ж.-Б.Ботюля) 155

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

- 161

КНИЖКОВА КРАМНИЦЯ

ВИДАВНИЦТВА «ГРАНІ»

- 162

АНОТАЦІЇ

- 165

BY DAY OF UKRAINIAN UNITY

- Svitlenko S.I.* The Idea of Ukrainian Unity: the Move through Centuries 3
Mykytchuck N.M. The Idea of Ukrainian Unity in Creating Legacy by M.P.Dragomanov 9

HISTORY

- Borodin E.I.* The History of Creation of the Ukrainian Law "About Young and Children's Social Organizations" 16
Krivchick G.G., Baraev V.M. The Polemic Remarks about Ideological Getting Up of Native History 25
Prokopenko L.L. Genesis of Elite in the Dnipropetrovsk Region: Retrospective Analysis (Part II) 32
Kolesnikov K.M. Intellectual Elite in Historiosophy by V'yacheslav Lypyn'sky Us N.V. Accident of German and Italian Predatory Plans on the North of Africa 42
Shumrikova-Karagodina L.P. Scientific, Pedagogical work of Ganna Pankratova: Historiography of the Problem 47
Stupack F.Ya. The Social Activity of Municipal Governments in the First World War 54
Lebedeva G.O. Social-Economic and Political Activity of Russian Mensheviks and Esers in the Period of the Directory (May – December 1918 Year) 59
Evtushenko A.N. The State Regulation of the Process of Agricultural Self-Management in the Period of the Great Reform in the South of Ukraine 64
Zdorov A.A. "The First Attack of Bol'sheviks on Ukraine": Myths and Realities 69
Tovstolyack N.M. To the History of the First Ukrainian Magazine 73

PHILOSOPHY

- Har'kovshchenko E.A.* The Essence of Sophiology by S.Bulgakov and P.Florens'ky 76
Bogomaz K.Yu., Dyka O.I. Problems of Teaching of Philosophy in Technique High School in the Context of Humanization of High Education 79
Korh O.M. The Idea of Self-Determining Person in the Theory of Justice by J.Rolse 83
Osetrova O.O. Existential Motives of the Philosophical Legacy by L.A.Seneka (Comparative Analysis Seneka's and Camu's Creative) 85
Dobriden' O.V. Ecocentral Mind and Faith as the Shape of Optimization of Social-Ecological Relations 91
Strahov A.M. The Lessons of the Past in Sex's Questions 95

SOCIOLOGY

- Borinshteyn E.R.* Nature of a Subcultural Phenomenon in Conditions of Modern Transformations in Ukraine. 98
Lobanova A.S. The Social Nature of Mimicry 102
Sheremet I.I., Stronova E.V. Transformations in the Sphere of Brining Up 107
Barmatova S.P. The Object of the Political Communication: to the Problem of Theoretical Identifying 110
Parubets O.I. Using of Sociodiagnostics in the Management of the Social Processes 114

POLITICAL SCIENCES

- Chemshit A.A.* The Policy of the National Integration as the Factor of Forming of Civil Society in Ukraine 120
Tihomirova E.B. The Image's Support of the Global Move 126
Ivanov M.S. Social-Political Thought of Ancient Ages about the Role of Political Education as the Shape of Political Process 132
Demchenko S.V. The Institutionalization Advertisement and Relations with Popular as the Factors of Forming and Development of Political System in Ukraine 135
Lutsenko K.V. Propagandistic-Agitation Sense of Integrative Marketing Communications 139
Lyasota A.E. The Political Traditions of Elite's Genesis as Constituents of Ukrainian Political System 144
Kostuckova O.A. The Participation of Non-Government Women Organizations in the Realization of the National Mechanism of Improvement of Female Condition, Increase of Their Status in the Society 147
Veleshko E.N. To the Question about Definitions of Ethnic-Politic Conceptions 151

ON THE EDGE

- Unusual Sight on Life of the Great People: I.Kant (Report of Botul' J-B.) 155
CHRONICLE OF SCIENTIFIC LIFE 161

THE BOOK SHOP OF THE
PUBLISHING HOUSE «GRANI»

162

ABSTRACTS

165

ДО ДНЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ

С.І.СВІТЛЕНКО

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ: ПОСТУП КРИЗЬ ВІКИ

Світленко Сергій Іванович – декан історичного факультету, завідувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету, доктор історичних наук, професор

Ідея української соборності, в якій втілюється віковичне прагнення нашого народу до єдності, сягає у глибину віків. В українській історіографії вже робилися спроби загального аналізу цього сюжету, достатньо пригадати розвідки І. Гошуляка, В. Сергійчука [3, 16]. Однак ресурс вивчення теми далеко не вичерпаний, адже й досі з цієї проблеми бракує дисертаційних та монографічних досліджень. Водночас варто звернути увагу на важливість пізнання суті та еволюції змісту ідеї української соборності, крізь призму якої стають більш зрозумілими особливості поступу української суспільно-політичної та історіософської думки, теорії і практики державотворення.

У дні, коли виповнюється 85 років з дня укладення 22 січня 1919 р. Універсалу Української Соборності, роздуми щодо цієї ідеї набувають ще більшої актуальності. І справа не тільки в ювілейних обставинах. Ідея української соборності є одним з надійних дороговказів для нашого сучасного суспільства у майбутнє. Тому, ставлячи на меті простежити основні віхи ідеї української соборності, сподіваємось стимулювати подальші наукові пошуки в цьому напрямку.

Територіальне й духовно-культурне «збирання» південноруських земель, які стали першоосновою великої східнослов'янської держави Київська Русь та історичним центром формування української етнічної спільноти, було пріоритетом внутрішньої політики вже київських князів: Олега і Ігоря, Святослава і Володимира Великого, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха [20, 55 – 104].

Княжа доба характеризувалася воєнно-політичною, територіальною, духовно-релігійною, етнокультурною, соціально-економічною інтеграцією цілої групи східнослов'янських племен, у тому числі праукраїнських – полян і древлян, сіверян і волинян, уличів і тиверців. У IX – XIII ст. саме цей етнічний і територіальний масив складав серцевину могутньої давньоруської держави [20, 246 – 255]. Проте не варто перебільшувати ступінь зрілості соборних загальнооруських прагнень часів

Київської Русі. Адже водночас з доцентровими, об'єднувальними тенденціями в давньоруський період розвивалися й відцентрові процеси, які у другій половині XII – першій половині XIII ст. набули особливої сили і спричинили розпад єдиної держави на низку князівств [20, 105 – 136].

У XII – першій половині XIV ст., за умов посилення поліцентризатації Русі та її наступної політичної роздрібленості, ідея єднання руських земель втілюється в політиці галицько-волинських князів. Так, у 1199 р. князь Роман Мстиславич уперше об'єднав галицькі й волинські землі в Галицько-Волинське князівство, до якого у 1202 р. приєднав і Київ. Держава Романа Мстиславича стала найбільшою в Європі, хоча й не вирізнялася достатньою консолідованістю [1, 21 – 23; 2, 153]. Проте великий князь Роман, якого літописець назвав «вікопомним самодержцем всеї Русі» [11, 368], мав значно ширший план об'єднання руських земель на основі встановлення «доброго порядку» [1, 23 – 25].

Після смерті Романа Мстиславича Галицько-Волинська Русь пережила розпад, криваву феодальну війну, але знов об'єдналася в 1238 р. завдяки зусиллям Данила Романовича Галицького, який у 1253 р. прийняв титул короля. Навіть за умов певної залежності від Золотої Орди онук Данила Галицького Юрій Львович (Юрій I) на початку XIV ст. втретє об'єднав галицькі й волинські землі, створивши достатньо сильну Галицько-Волинську державу. Символом зміцнення державного суверенітету й незалежності князівства стало встановлення окремої Галицької митрополії та прийняття князем титулу «короля Русі, князя Лодомирії». Під Лодомирією Юрій I розумів Волинь, а під Руським королівством Галицьку землю [6, 4, 7]. Лише припинення династії Романовичів спричинило в середині XIV ст. втрату незалежності Галицько-Волинською Руссю, землі якої стали здобиччю сусідніх держав [6, 9].

Отже, в період доби Київської Русі сформувалася ідея руської єдності, в основі якої лежали такі

чинники, як державно-територіальна і духовно-релігійна православна єдність, етнокультурна близькість східних слов'ян. Актуалізувала цю ідею необхідність боротьби з численними зовнішніми ворогами та внутрішніми усобицями князів на Русі. Звичайно, у той час ідея руської соборності мала скоріше емоційно-психологічну, а не ідеологічно-концептуальну сутність. Це цілком відповідало стану етнічної, а не етнонаціональної свідомості, яка ще не сформувалася. Щодо доби Галицько-Волинської Русі, то і в цей період не могло бути вироблено чіткої ідеї української соборності. Галицько-волинські князі теж розуміли руську соборність, виходячи зі своєї етнічної ментальності та власних державно-династичних інтересів і можливостей. Водночас, гадаю, було б неправильно розглядати період княжої доби поза контекстом процесу формування ідеї української соборності. Адже українські корені, в тому числі ідейні, безсумнівно заглиблюються у давньоруські часи – там їхні першооснови.

Подальший розвиток ідеї соборності тісно пов'язаний з утвердженням української протонаціональної спільноти та боротьбою за власну державність у південноруських землях. Уже в ході Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. починає формуватися новий рівень свідомості, яку можна визначити як українську протонаціональну. Саме тоді у світосприйнятті гетьмана Б. Хмельницького та козацької старшини викристалізовується поняття «Україна», що набуває широкого значення, охоплюючи територію всіх етнічних українських земель [18, 88 – 89, 92 – 93].

В основі цього процесу лежало завершення становлення українського етносу, піднесення його освіти та культури, активізація його історичної енергії, яка знайшла вияв у цілій низці козацько-селянських повстань, що передували Національно-визвольній війні середини XVII ст. Звичайно, процес трансформації етнічного самоусвідомлення навіть у протонаціональне відбувався непросто. Це був шлях від осягнення ідеї національно-територіальної автономії до ідеї власної держави [23, 202]. Безсумнівно, його проходження Б. Хмельницьким та його оточенням ускладнювалось перервністю власної державницької й династичної традиції в південноруських землях, ієрархічною системою відносин васалітету – сюзеренітету в тодішньому суспільстві, нерозвинутістю третього суспільного стану і взагалі нових буржуазних відносин, переважанням релігійної компоненти у світобаченні світу, несприятливими зовнішніми геополітичними обставинами.

Попри все це гетьман Б. Хмельницький зміг у стислий історичний термін вийти за вузькі межі станово-корпоративних інтересів козацької верхівки й усвідомив важливість української державної ідеї, що передбачала створення суверенної й цілісної козацької держави в етнічних ме-

жах України [18, 51 – 52]. На наш погляд, аналізуючи ті часи, немає достатніх підстав вести мову про українську національну державу. Натомість, якщо не де-юре, то де-факто Б. Хмельницькому вдалось закласти основи автономної козацької держави, яка з 1652 р. до 1658 р. мала широкі права, привілеї і вольності, фактично перебуваючи у становищі номінального васала.

Історична доба громадянської війни та руїни, автономної гетьманської України дали чимало прикладів боротьби за українську соборність, без якої не мислилася й власна державність. Прагнення домогтися реалізації ідеї соборності України у вигляді «Великого князівства Руського» було притаманне гетьману І.Виговському. За те, щоб стати гетьманом «обох сторін Дніпра», в різний час вели драматичну боротьбу П.Дорошенко, І.Самойлович, І.Мазепа та ін. Однак окремі успіхи згаданих гетьманів, хоча й засвідчили наявність певної тенденції, не мали довготривалого характеру [18, 112 – 113, 149, 159, 165].

У XVII – XVIII ст. автономна Гетьманська Україна, що перебувала під протекторатом Московського царства, а згодом Російської імперії, охоплювала лише частину українських земель, здебільшого на Лівобережжі Дніпра. У другій половині XVIII ст. ця обмежена автономія була ліквідована російським самодержавством. У вказані століття інші українські етнічні регіони поділялися між Річчю Посполитою, Австрією, Туреччиною та Кримським ханством. Усе це значно ускладнювало визрівання українського національного самоусвідомлення.

Однак, незважаючи на вкрай несприятливі історичні обставини, ідея соборності українських земель знаходить прихильників уже в часи просвітництва. Так, розуміння важливості єдності з «прадавніх часів земель і провінцій Сарматських, альбо козацьких, наших Руських» притаманне видатній історичній пам'ятці української суспільної думки кінця XVIII – початку XIX ст. «Історії русів» [7, 111]. Її автор – виразник світоглядних цінностей українських шляхтичів-просвітників – тісно пов'язав ідею єдності всіх земель і державної самостійності «народу руського» [7, 111, 138, 139, 184, 192].

Молода демократична інтелігенція, яка стала домінуючою силою на культурно-політичному етапі вітчизняного національного руху, вже досить глибоко усвідомлювала життєдайну силу соборності й суверенності для української нації. Приміром, первістки вітчизняного національного руху на західноукраїнських землях – діячі «Руської трійці» – вважали однією з найважливіших своїх ідей згуртування української нації та поширення зв'язків Східної Галичини з Наддніпрянщиною [12, 303]. Ідеї української соборності й незалежності є наріжними у «Книзі буття українського народу» – програмі Кирило-Мефодіївського товариства (1846 – 1847 рр.). Так, описуючи

драматичні події XVII ст., автор цього програмного документа писав: «Ібилаь Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна знайти в історії» [8, 167].

Ідеї «Руської трійці» та кирило-мефодіївців знайшли сприятливий ґрунт в діяльності наддніпрянських народолюбців і галицьких народолюбців у 60-80-х рр. XIX ст. Прикметно, що визнаний лідер української демократичної еміграції М. П. Драгоманов розпочав своє програмне «Передне слово до «Громади» 1878 р. з оповіді про соборність українських земель. Водночас український діяч відзначив силу почуття національної єдності в історичній пам'яті українців, що було важливим чинником їхньої самосвідомості впродовж багатьох століть [5, 276 – 277].

Ідея соборності чітко простежується в програмних документах українських політичних товариств та партій рубежу XIX – XX ст. Так, наддніпрянські діячі Братерства тарасівців у своїй програмі «Profession de foi молодих українців» 1893 р. підкреслювали: «Для нас свідомих Українців єсть один українсько-руський народ, Україна Австрійська і Україна-Російська однак нам рідні...» [21, 20]. Цьому співзвучне положення програми Української національно-демократичної партії, прийнятої в 1899 р. у Східній Галичині: «Будемо піддержувати, скріпляти та розвивати почуте національної єдності з російськими Українцями та змагати до витворення разом з ними культурної одноцільності» [21, 27].

Діячі національного руху тієї історичної доби цілком усвідомлювали наявність тих відмінностей, що склалися в різних регіонах українських земель за умов власної бездержавності й чужоземного панування. Їх подолання вважалося необхідним чинником побудови Нової України – соборної і суверенної. «Над всякими різницями – правовисними й мовними, політичними й соціальними, – конфесійними упередженнями й побутовими відмінами, – писав М. С. Грушевський, – належало перекинути новий культурний і політичний міст, викуваний в аспекті тої Нової, мужицько-робітничої України, використавши все, що може служити солідарності, монолітності Української Нації» [4, 218].

Отже, впродовж XIX – початку XX ст. українська суспільна думка розглядала ідею соборності як важливу теоретичну компоненту в процесі творення власної модерної нації. В цей час помітно розширилося сутнісне розуміння цієї ідеї, яка тлумачилася не тільки в територіальному, етнокультурному та духовно-релігійному контекстах, а і в соціальному, політичному, етнонаціональному. Проте тодішні діячі українського національного руху тільки розпочали розробку ідеї української соборності на концептуальному рівні.

Крах самодержавства внаслідок Лютневої де-

мократичної революції в Росії, початок української національно-демократичної революції, створення і розгортання діяльності Української Центральної Ради, яка очолила справу реального творення національної державності, спричинили перехід до практичної реалізації віковичних соборних прагнень українців. Помітною історичною віхою в процесі втілення в життя ідеї соборності українських земель у той період став, зокрема, Третій Універсал Центральної Ради від 20 (7) листопада 1917 р., яким проголошувалось створення Української Народної Республіки і визначалось основне ядро її території: Київщина, Волинь, Поділля, Херсонщина, Катеринославщина, Таврія (без Криму), Полтавщина, Харківщина, Чернігівщина [3, 3].

Наступним кроком на шляху до української соборності став Берестейський мирний договір, підписаний УНР з державами Четверного союзу 9 лютого (27 січня) 1918 р., за яким Німеччина визнавала Україну в кордонах, що існували «між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни» і далі на північ по етнографічному кордону від Тарнограда до Вигоновського Озера [17, 234, 368].

Принцип соборності був одним з визначальних у політиці Української Держави, яка прийшла на зміну УНР у квітні 1918 р. Гетьман П. Скоропадський був прихильником приєднання до України Кубані, де проживало багато українців. Наприкінці травня 1918 р. до Києва прибула кубанська делегація на чолі з М. Рябоволом. Однак український монарх не поспішав з приєднанням Кубані, враховуючи негативне ставлення до цього керівництва Всевеликого Війська Донського і Добровольчої армії.

Не менш важливим було встановлення кордонів Української Держави з Всевеликим Військом Донським, які визначались договором 8 серпня 1918 р. по лінії попередніх меж Катеринославської, Харківської й Воронежської губерній з відступом від них на користь України в районі Маріуполя [Ск, 237, 369]. Щоправда, гетьман поступився Ростовським, Таганрозьким і Шахтинським округами, сподіваючись на підтримку Війська Донського в боротьбі проти більшовиків [15, 207].

Гетьман постійно тримав у полі зору кримське питання, прагнучи про приєднання Криму до Української Держави. «...Україна ж не може жити, не володіючи Кримом, – писав П. Скоропадський, – це буде якийсь тулуб без ніг» [17, 262].

Прихід наприкінці 1918 р. до влади Директорії і відновлення УНР ознаменувало початок нового етапу боротьби за досягнення соборності українських земель. Це обумовлювалося крахом Австро-Угорської імперії та появою на політичній карті ще однієї суверенної української держави – Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Важливе значення для практичного втілення в життя ідеї української соборності мало те, що нова дер-

жава – ЗУНР створювалася саме за принципом соборності, прагнучи об'єднати українські землі колишньої Австро-Угорської імперії [3, 3].

Ідея української соборності набула популярності не тільки у Східній Галичині, а й на Буковині. Соборні устремління українців буковинського краю об'єднатися в Українській державі були переконливо висловлені на всенародному віче у Чернівцях, яке відбулося 3 листопада 1918 р. За різними даними, в ньому взяло участь від 10 до 40 тисяч чоловік. Соборність західноукраїнських земель була закріплена у Тимчасовому Основному Законі про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської імперії, схваленому Українською Національною Радою [3, 4].

На шляху до об'єднання відновленої УНР і новоствореної ЗУНР було чимало труднощів. По-перше, обидві українські республіки опинилися в дуже складному геополітичному становищі, оскільки відразу ж зазнали збройних нападів агресивних сусідів (РСФРР, Польщі, Румунії) й не знайшли надійних союзників на міжнародній арені. По-друге, не менш негативні наслідки мав такий чинник, як істотні ідеологічні, суспільно-політичні, духовно-культурні та правові особливості розвитку західноукраїнського і наддніпрянського регіонів, зумовлені майже 600-річним роз'єднанням єдиного народу. По-третє, помітно заважала об'єднанчому процесу обстановка громадянської війни в Наддніпрянській Україні та ін. [3, 5].

Втім успішне повстання під проводом Директорії й відновлення УНР, з одного боку, а також українсько-польська війна на західноукраїнських теренах – з другого, прискорили об'єднання двох республік. Крім того, провідники УНР розраховували на допомогу галичан у розв'язанні власних військово-політичних і державних проблем. Тому 1 грудня 1918 р., коли в Києві ще діяла влада гетьмана П. Скоропадського, повноважні представники Державного Секретаріату ЗУНР – Л. Цегельський, Д. Левицький і члени Директорії – В. Винниченко, С. Петлюра, П. Андрієвський, Ф. Швець підписали у Фастові Передвступний договір про майбутнє об'єднання двох республік [3, 7; 19, 605 – 606].

Прагнучи завершити справу об'єднання, керівництво ЗУНР намагалося якнайшвидше ратифікувати Передвступний договір, але через несприятливі воєнні події це вдалося зробити лише 3 січня 1919 р. у Станіславі, де на першому ж засіданні УНРади була одностайно прийнята Ухвала про злуку ЗУНР з УНР. З цієї нагоди в багатьох містах і селах ЗУНР пройшли багатотисячні урочистості, на яких західні українці чітко засвідчили свою волю у справі об'єднання українських земель [3, 7 – 8; 19, 606 – 607].

З метою урочистого ратифікування Ухвали УНРади, завершення оформлення злуки двох республік та участі в роботі Трудового конгресу Ук-

раїни, рішенням Президії УНРади і Ради державних секретарів від 16 січня в Київ була направлена представницька делегація ЗУНР на чолі з віцепрезидентом Укрази Л. Бачинським. Західноукраїнська делегація прибула до столиці УНР 18 січня, де отримала теплий прийом [3, 10].

Тим часом прагнення до соборності зростало, охоплюючи найвіддаленіші українські землі, в тому числі й Закарпаття. Це яскраво засвідчили всенародні збори закарпатських українців, які відбулися в Хусті 21 січня 1919 р. і висловились за возз'єднання з Соборною Україною [3, 10; 19, 109].

Свого найвищого піднесення об'єднанчий рух українства досяг у двадцятих числах січня, коли перемістився у столицю УНР. Директорія і Рада Народних Міністрів призначила урочисте святкування об'єднання УНР і ЗУНР 22 січня. Цей день збігався з річницею історичного IV Універсалу Центральної Ради, згідно з яким УНР проголошувалася самостійною, незалежною державою. Таким чином свято ставало подвійним – Днем Незалежності й Соборності.

22 січня 1919 р. рівно опівдні біля колони навпроти Софійського собору зосередилися члени Директорії, депутати Трудового Конгресу, делегація ЗУНР, міністри на чолі з головою уряду, представники дипломатичного корпусу та ін. Розпочалися урочистості промовою голови делегації ЗУНР, віцепрезидента УНРади Л. Бачинського, після якої голова Директорії В. Винниченко привітав делегацію західних українців, підкресливши важливе значення Акта Соборності [3, 11 – 12].

На підтвердження ратифікації Передвступного договору від 1 грудня 1918 р. і Ухвали УНРади від 3 січня 1919 р. голова Директорії попросив її члена Ф. Швеця оголосити Універсал Директорії про злуку УНР і ЗУНР. «Однині во єдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України, – йшлося в цьому історичному документі, – Західно-Українська Народна Республіка /Галичина, Буковина і Угорська Україна/ і Наддніпрянська Велика Україна» [15, 406 – 407]. Наступного дня Трудовий конгрес України майже одногосно схвалив документи про злуку УНР і ЗУНР [14, 296; 19, 283].

Отже, об'єднання ЗУНР і УНР мало об'єктивні підстави, спиралося на віковічні прагнення широких мас і було оформлено відповідними найвищими державними актами. Проте під тиском Росії і Польщі обидві українські держави втратили території, внаслідок чого ширився хаос громадянської війни, наростали внутрішні незгоди, що призвело до цілковитого розриву. Внаслідок цих обставин проголошена Злука виявилася незавершеною [14, 296].

В ході драматичних національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. спроба створити соборну й суверенну Україну зазнала невдачі. Однак українська революція дійсно відродила ідею соборності нашого народу, сприяла її вкоріненню в

масову свідомість [15, 15; 19, 886].

Надніпрянські українські землі опинилися у складі СРСР, де була започаткована формально суверенна Радянська Україна, а західноукраїнський регіон був розподілений між Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією. Таке становище тривало до 1939 – 1940-х рр., коли секретний протокол до радянсько-німецького договору від 23 серпня 1939 р., фактично санкціонував IV поділ Польської держави і захоплення частини західноукраїнських земель радянськими військами. Внаслідок цього у листопаді 1939 р. відбулося законодавче, правове оформлення процесу входження Західної України до складу УРСР і СРСР.

У червні 1940 р. СРСР висунув ультиматум Румунії і приєднав території Бессарабії та Північної Буковини. У серпні 1940 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про включення до складу УРСР північної частини Буковини, Акерманського і Хотинського повітів Бессарабії. У тій історичній обстановці радянське керівництво діяло з позиції сили і переслідувало насамперед свої геополітичні цілі, а не ставило на меті досягнення української соборності. Приміром, Й.В.Сталін не наполягав на приєднанні до УРСР Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя, і ці етнічні українські землі потрапили під німецьку окупацію. Водночас згадані події 1939 – 1940 рр. об'єктивно мали велике історичне значення для українського народу, сприяли об'єднанню значної частини його земель у межах однієї держави [22, 391 – 393].

Суперечливе ставлення сталінського тоталітарного режиму до української соборності виявилось і після завершення Другої світової війни 1939 – 1945 рр. Це особливо яскраво виявилось у радянсько-польському договорі від 16 серпня 1945 р., за яким юридично закріпилось входження до УРСР західних областей, хоча деякі споконвічні українські землі, зокрема Лемківщина, Холмщина і Підляшшя, опинилися у складі Польщі. Водночас радянсько-чехословацький договір від 20 червня 1945 р. передавав Закарпатську Україну до складу УРСР, а радянсько-румунський договір від 10 лютого 1947 р. закріплював кордони України в межах радянсько-румунської угоди від 28 червня 1940 р. [22, 406 – 407]. Вказані міжнародні угоди вперше за багато століть заклали міцне правове підґрунтя української соборності, що стало важливою передумовою сучасної незалежності України.

Утворення незалежної Української держави в 1991 р. знаменувало початок якісно нового етапу в утвердженні суверенітету й соборності українських земель. Винятково важливим політико-правовим чинником на цьому шляху нашого народу стали результати загальноукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., в ході якого за підтвердження Акта проголошення незалежності України висловилося 90,92 % виборців. Прикметно, що це волевиявлення мало незначні роз-

біжності на сході і заході України (відповідно понад 80 % і понад 95 % голосів виборців) [13, 428].

Неабияку роль у розбудові соборної і суверенної сучасної Української держави відіграв процес державотворення, який розгорнувся впродовж 1990-х рр. і супроводжувався запровадженням атрибутів державності, зокрема фіксацією кордонів, визначенням громадянства, державної символіки, власної грошової одиниці, створенням незалежних збройних сил, становленням вищих, центральних і місцевих органів державної влади, формуванням законодавства, розвитком судочинства, конституційного процесу і прийняттям Основного Закону – Конституції України [10, 62 – 150].

Необхідним фактором подальшого утвердження української суверенності і соборності є побудова сучасної ефективної економіки на основі розвинутих ринкових відносин. Попри всі труднощі на шляху радикальних ринкових реформ, проголошених Президентом України Л.Д.Кучмою в 1994 р., за останні роки в українській економіці розгортаються процеси реструктуризації промисловості, її технічного переозброєння, досягнуто відносної фінансової стабілізації, відбувся перелом у реформуванні відносин власності як у місті, так і на селі, поступово створюються умови для запровадження ефективного податкової системи. Безумовно, сучасна високотехнологічна економіка може бути побудована в Україні за умов послідовного втілення у життя формули «сильний центр – сильні регіони».

Прикметно, що ознаки економічного зростання останнього часу були б неможливими без конкретного внеску підприємств різних регіонів, зокрема таких, як Авіаційний науково-технічний комплекс ім. О.К. Антонова, Київська холдингова компанія «Реле і автоматика», Дніпропетровський «Південмаш» і Харківський «Завод ім. Малишева», Крюківський вагонобудівний завод і Чернігівський та Сімферопольський автозаводи, Тернопільський ДП «Сатурн» і Сіверськодонецький ВАТ «Імпульс» та ін. [10, 161 – 177].

Сила української єдності неодноразово виявляла себе в найекстремальних ситуаціях, що виникали внаслідок впливу чорнобильської катастрофи, погіршення екологічного середовища в гірничодобувних регіонах Донбасу, Кривбасу, Львівсько-Волинського басейну, в районах Закарпаття, які постраждали від повені і т. ін. Усі ці проблеми можуть бути розв'язані в результаті спільних зусиль, у межах загальнодержавної екологічної програми, що вже розроблена і втілюється в життя [10, 194 – 198].

Ще однією необхідною умовою подальшого зміцнення суверенності й соборності України є утвердження сучасної української нації. Ця спільнота має характеризуватися високим рівнем патріотизму, в основу якого слід покласти, насамперед, політичний і територіально-гро-

мадянський принципи [9, 348]. Розвитку етнонаціонального самоусвідомлення сприятимуть такі чинники, як відродження історичної пам'яті нації, гармонійний поступ української національної освіти, науки, культури, єдиного інфор-

маційного простору. Нагальним завданням науки є розробка сучасної концепції української соборності, мета якої полягає в утвердженні незалежної України як сильної, розвинутої та процвітаючої держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Войтович Леонтій*. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. — Льв., 2001. — С. 13 — 30.
2. *Головко О.Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. — К.: Сталос, 2001. — 248 с.
3. *Гошуляк Іван*. Велика подія в історії України (до 80-річчя Універсалу Соборності) // Пам'ять століть. — 1999. — № 1 (16). — С. 2 — 18.
4. *Грушевський Михайло*. Апостолові праці // Спогади про Івана Франка. — Льв: Каменярь, 1997. — С. 199 — 220.
5. *Драгоманов М.П.* Вибране. — К.: Либідь, 1991. — 686 с.
6. *Ісаєвич Ярослав*. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. — Льв., 2001. — С. 3 — 12.
7. *Історія русів / Укр. перекл. Івана Драча*. — К.: Рад. письменник, 1991. — 318 с.
8. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Ред. кол. П. С. Сохань (Гол. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 1. — 542 с.
9. *Кресіна Ірина*. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітичний аналіз. Монографія. — К.: Вища школа., 1998. — 392 с.
10. *Литвин В.М.* Україна на межі тисячоліть (1991 — 2000 рр.) — К.: Альтернативи, 2000. — 360 с.
11. *Літопис руський / За Іпатським списком переклав Леонід М ахновець*. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с.
12. *Пашук Володимир*. Товариство «Просвіта» — ідейний спадкоємець «Руської трійці» // Шашкевичіана. Вип. 1 — 2. — Львів; Броди; Вінніпег: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; Вид-во «Просвіта», 1996. — С. 301 — 305.
13. *Політична історія України: Посібник / За ред. В. І. Танцюри*. — К.: Видавн. центр «Академія», 2001. — 488 с.
14. *Рубльов О. С., Рєєнт О. П.* Українські визвольні змагання 1917 — 1921 рр. — К.: Альтернативи, 1999. — 320 с.
15. *Сергійчук В.* Українська соборність. Відродження українства в 1917 — 1920 роках. — К.: Укр. Видавн. Спілка, 1999. — 414 с.
16. *Сергійчук Володимир*. Цілість землі рідної і народу — одвічно в серці та помислах // Пам'ять століть. — 1999. — № 1. — С. 19 — 38.
17. *Скоропадський Павло*. Спогади, кінець 1917 — грудень 1918. / Головн. ред. Ярослав Пеленський. — К.; Філадельфія, 1995. — 494 с.
18. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII — XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К.: Альтернативи, 1997. — 279 с.
19. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — 976 с.
20. *Толочко Петро*. Київська Русь. — К.: Абрис, 1996. — 360 с.
21. *Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали / Упорядк. В. Ф. Шевченко та ін.* — К.: Консалтинг Фенікс, 1993. — 334 с.
22. *Шевчук В. П., Тараненко М. Г.* Історія української державності: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1999. — 480 с.
23. *Щербак Віталій*. Українське козацтво: Формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К.: Видавничий дім «KM Academia», 2000. — 300 с.

Н.М.МИКИТЧУК

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНІСТІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

Микитчук Наталія Миколаївна – аспірантка кафедри історії України Дніпропетровського національного університету

При вивченні історії України особливо важливе значення має історія ідей, які вели до створення держави. Ці ідеї розроблялися елітою і, в умовах поділу українського народу між кількома державами, ґрунтувались саме на усвідомленні генетичної і духовної єдності. В XIX ст., коли особливо гостро постала проблема формування національної свідомості, об'єднання українських етнічних територій, які протягом тривалого часу були роз'єднані кордонами сусідніх держав, визначні українські вчені поступово розробляють ідею української соборності у контексті філософії української національної ідеї. Під «українською соборністю» ми розуміємо об'єднаність, цілісність, неподільність українського народу, його етнічних територій.

Дослідження теоретичної розробки ідеї української соборності на прикладі М. Драгоманова дає можливість глибше усвідомити генезу даної ідеї в українській суспільно-політичній думці та історію зв'язків демократичної інтелігенції різних регіонів України у справі становлення і консолідації української модерної нації. Дана тема має велике практичне значення за умов розвитку сучасної незалежної України, що потребує зміцнення світоглядних, суспільно-політичних, соціально-економічних зв'язків по лінії Схід – Захід.

Історіографію даної проблеми можна розділити на 3 періоди: 1) початок – 20-і роки XX ст.; 2) 30-80-і роки XX ст.; 3) 90-і роки XX ст. початок XXI ст. У перший період найбільше уваги приділялося популяризації ідеї української соборності М. Драгомановим. Другий період представлений працями радянських та діаспорних істориків. Автори побіжно торкалися проблеми взаємозв'язків українських земель, переконань суспільних діячів XIX ст. щодо майбутнього єдиного українського народу. У 90-і рр. XX ст. тема боротьби за єдність українських земель, її ідейне обґрунтування стала особливо актуальною. Значна увага приділялася розвитку суспільно-політичної думки і, зокрема, ідеям, які вели до соборності українського народу, його етнічних територій, створення держави. У працях даного періоду ми бачимо спроби осмислити досвід речників української національної ідеї у мотивації необхідності загальнонаціонального єднання. Так, наприклад, Т. Панько визначила місце мови і нації в системі поглядів М. Драгоманова [19]. На великому значенні, яке мали ідеї вченого на розвиток українського руху на Буковині, наголошує

О. Добржанський [4]. Ґрунтовний аналіз отримали політичні ідеї М. Драгоманова у праці А. Круглашова [15]. Автор розглянув генезу його поглядів, їх різноманітні аспекти, вплив на розвиток суспільної думки, відносини з сучасниками. Незважаючи на проведені дослідження, поза увагою вчених залишаються такі проблеми, як теоретична розробка ідеї української соборності провідними діячами XIX ст. в контексті розвитку української національної ідеї, її поширення, сприйняття народними масами, значення для становлення української модерної нації.

Метою даного дослідження є осмислення процесу теоретичної розробки ідеї української соборності у творчості М. Драгоманова, визначення його впливу на становлення даної ідеї та сприйняття її у суспільстві. Теоретико-методологічна основа роботи: принципи науковості, об'єктивності, історизму, персоналіїний та системний підходи, хронологічний, історико-генетичний та проблемний методи.

Михайло Петрович Драгоманов (1841 – 1895 рр.) – один з провідних діячів українського національного руху Наддніпрянської України, який зробив значний внесок у розвиток ідеї соборності. Особливо важливо, що ідейний вплив науковця позначився й на національному поступу українського населення Галичини, Буковини, Закарпаття. Слід враховувати особливості розвитку поглядів ученого. І. Франко зазначав, що для розуміння складу розуму і напрямку ідей М. Драгоманова, потрібно уявити собі атмосферу, серед якої він народився і виховувався, той час, у який формувався його світогляд. Оточенням ученого була українська, проте у значній частині «помосковлена» інтелігенція Лівобережної України, де поєдналися козацька традиція і ліберальні ідеї Західної Європи. За життя М. Драгоманова український національний рух не став масовим і потужним. У Наддніпрянській Україні його основу складали переважно невеликі та напівлегальні «Громади», що займалися здебільшого науковою, просвітницькою та культурною діяльністю. Та навіть така діяльність не залишалася поза увагою поліцейсько-репресивної системи царської Росії. Кожне творення модерної нації починається з пробудження еліти. Українське національнорення XIX ст. не стало винятком. Національна еліта, в тому числі й М. Драгоманов, стала «локомотивом» загальноукраїнської єдності.

Говорячи про ідею української соборності у працях М. Драгоманова, слід пам'ятати, що вона

була лише однією з важливих, проте не основною ідеєю в світогляді вченого. Він завжди гармонійноєднав загальнолюдські й національні потреби свого рідного краю [11, 466]. Його переконання, і зокрема ідея української соборності, формувалися й еволюціонували під впливом величезної кількості прочитаної літератури, власних спостережень, спілкуванням з провідними науковцями й суспільними діячами XIX ст. Теоретичну розробку М. Драгомановим ідеї української соборності можна умовно розділити на декілька періодів: 1) київський (до 1876 р.); 2) женецький (1876–1889 рр.); 3) софіївський (1890–1895 рр.).

Аналізуючи ряд праць молодого вченого **київського періоду**, ми бачимо, що потреби України він формулював у річищі ідеології демократичного, федеративного всеслов'янства. З іншого боку, в 1868 р. він наголошував: «Нехай словак, хорват, болгарин, усвідомить себе словаком, хорватом, болгариним, а потім вже усвідомить себе й слов'янином» [15, 259]. Таким чином, уже в 60-і рр. він задумувався над національним пробудженням слов'янських народів, зокрема українців.

Значну роль у трансформації поглядів вченого відіграли його закордонні подорожі на початку 70-х рр. Знайомство з основними здобутками західноєвропейської суспільно-політичної думки сприяло утвердженню в нього поглядів на націю як суб'єкт історичного процесу. В 1871р. у його листуванні з галицьким суспільним діячем М.Бучинським з'явилися паростки ідеї української соборності. Загалом ідея української соборності у теоретичній розробці М. Драгоманова на київському етапі його діяльності включала декілька складників – культурний, політичний, етнотериторіальний та економічний (виділення умовне, з метою якнайширшого дослідження даної ідеї).

Перші два складники – **культурний та етнічно-територіальний** – досить тісно перепліталися. Учений розумів, що «...наш народ є частина великого народу руського (*українського* – Х. Н.), котрого найбільша доля живе у сусіднім государстві, то ми не можемо одректись от взаємин з другими нашими соплеменниками». Але тут же він застерігав: «Однак ті взаємини можуть бути тільки духовні, а не політичні. Ми будемо слідити поступом братів наших за кордоном і приймемо од них з радістю поміч у нашому духовному розвої, котрий у свій черед, думаєм, не останеться без користі й для їх» [9, 63]. Заперечення суспільним діячем політичних зв'язків між українцями, розділеними кордоном Австро-Угорської та Російської імперій, можна зрозуміти: як можна було організувати легальні політичні акції, від яких віяло б сепаратизмом, в умовах російської дійсності?

Галицькі українці високо оцінили внесок М. Драгоманова у розвиток національної справи в Галичині. Так один з його послідовників, М. Павлик, писав: «Драгоманов... звернув увагу на той закуток нашого краю, де є якась воля для на-

шого народу... і став толкувати Русинам російським, що як чого не дозволять друкувати чи робити у Росії, то треба то робити у Галичині і помагати галицьким Русинам просвіщатися,... заводити у себе ліпші порядки, а потому то все буде за взір для російської України» [18, 226].

Підпис М. Драгоманова стояв серед двадцяти чотирьох підписів наддніпрянців під «Одкритим листом з України до редакції «Правди» (1873 р.), де провідні діячі Наддніпрянщини закликали українців до боротьби за національні права, адже «поступові засади у боротьбі за народність зростаються органічно з народним духом, а не беруться з рук гегемона» [5, 222]. Однією з ключових у листі виступала думка про необхідність культурного єднання народу, оскільки між українським населенням двох імперій не було «...нічого, що повело б нас до справжнього роз'єднання...» [5, 224]. За умов хоча б культурної єдності множитиметься внутрішня міць народу «Від з'єднання сил зростають і малі діла» [5, 225].

Розуміючи етнографічну єдність українців Росії й Австро-Угорщини, суспільний діяч наголошував на необхідності створення єдиного українського духовного простору за допомогою вироблення єдиної української мови, обміну книжками, збирання етнографічних матеріалів, заснування загальноукраїнських наукових інституцій. Так, наприклад, у 1873 р. М. Драгоманов особливо наполягав разом з іншими наддніпрянцями на таких положеннях статуту Товариства ім. Т. Г. Шевченка: «1) щоб товариство мало переважно науково-літературну ціль, причому направляло б свою працю перш усього на дослід наукового життя на Україні; 2) щоб доступ до нього був найлегшим для кожного русина і щоб адміністрація його була якнайбільше поставлена в зв'язок з загальною членів; 3) щоб спеціально були придбані способи для того, щоб і позагалицькі, і позаавстрійські українці могли мати якнайбільше участі в товаристві, аби воно було інституцією дійсною всеукраїнською» [5, 200].

М. Драгоманов, маючи непересічний розум, не міг не розуміти, що розпорошеній національно свідомій українській інтелектуальній еліті слід об'єднати свої наукові сили. Своєрідним українським «науковим центром» мало стати Товариство ім. Т. Г. Шевченка.

Духовно-культурне, а отже, й національне, самовизначення українців відбувалося передусім через відмежування від найближчих сусідів – росіян та поляків. М. Драгоманов був одним з перших, хто географічно «відмежував» українців. Так, під час III Археологічного з'їзду в Києві в 1874 р. він окреслив польські етнічні території – «правдиву Польщу» або «провінції, де люд польський» [5, 233]. Разом з тим, він, чи не вперше, намагався визначити й етнічні кордони українців, вважаючи Галичину такою ж українською землею, як, наприклад Київщину.

Досить показовим моментом у процесі розробки ученим ідеї соборності українських земель є його ставлення до Буковини і Закарпаття. Ще до виїзду за кордон він відвідав ці землі. Вражений національним та соціальним становищем суспільний діяч говорив: «Я дав собі Ганібалову присягу: що-небудь зробити для угорської Русі, по крайній мірі направити кілька душ на реальну працю для народу в демократично-поступовому напрямку. Можу сказати, що за рік-півтора дещо вже такого починало заснуватись в угорській Русі моїми заходами...» [5, 279]. Після цього частина його уваги завжди надавалася цим землям, як дещо відсталим у національному розвитку землям. Проте суспільний діяч завжди вірив, що Буковина і Закарпаття ще відіграють свою величну роль у процесі української соборності та національного розвитку. Кожна частина української території мала залучатися до українського інтеграційного процесу, бо лише в єдності лежить сила, лише цілісність може стати підґрунтям для майбутнього національного поступу.

Політичний складник ідеї української соборності, її розробки даного періоду знайшов вираження у виокремленні М. Драгомановим національної свідомості, яка виводить нас до розуміння необхідності політичної єдності нації. Адже в основі добровільного політичного єднання має лежати, в першу чергу, духовно-психологічне загальноукраїнське єднання. Для чого у народній свідомості слід «укоренити» думку про те, що українці (чи русини) Австро-Угорської та Російської імперій – це частини однієї нації.

На початку 70-х рр. XIX ст. **соціально-економічний складник** був досить значним у розробці ідеї української соборності М. Драгомановим, який відводив важливе місце виборенню соціальних прав українцями Росії та Австро-Угорщини. Населення всіх українських земель повинно допомагати долати матеріальні труднощі, знайомитися з економічними здобутками один одного. З цією метою він наполягав на друкуванні в газеті «Правда» галицького, буковинського та закарпатського матеріалу з сільськогосподарських питань, сам видавав брошури з оглядом «аграрного стану різних кутів нашої батьківщини» [5, 211]. Проте суспільний діяч ніколи не закликав співвітчизників до спільних революційних дій у боротьбі за соціально-економічні права.

Ідея української соборності у перший період наукової та суспільної діяльності М. Драгоманова розроблялася вченим виключно в публіцистиці й носила переважно культурницький характер, адже український рух ще не мав «...сили внутрішньої, а не тільки побічної» [12, 174]. Крім того, публіцист стверджував, що український рух «...культурно-народний, а не історично-національний» [5, 244]. Жодних політичних програм щодо соборності українського народу, його етнічних територій в одній державі учений не висував.

Після переїзду М. Драгоманова за кордон його світогляд став значно радикальнішим. Проблема єдності українського народу, його етнічних територій у **жєневський період** поставлена більш послідовно. Виступаючи з космополітичних позицій, він говорив про потребу шукати всесвітньої правди, котра була б спільною всім національностям [14, 332]. Політичний ідеал для нього – заснування товариства «Вільна Спілка», яке б поставило своїм завданням боротьбу за політичний, економічний і культурний розвиток українського народу й інших народів, що живуть серед нього [1, 9]. Такі порядки він вважав бажаними для всього світу, а прикладом для України мала стати Запорозька Січ, яка була вільною спілкою [13, 296]. А для того, щоб українське населення приєдналося до країн, які складають культурне людство, потрібно безпосередньо звернутися до спілкування з культурною Європою [1, 63]. Проте М. Драгоманов розумів, що «...в Україні не можуть поставити діла слав'янські попереду своїх, ні навіть нарівні з ними» [15, 274].

Ідея української соборності стала однією з провідних у творчості й діяльності М. Драгоманова у цей період. **Політичний складник**. Стоячи принципово на позиціях федералізму, публіцист вважав найкращою з реальних перспектив для українців автономію у складі Австро-Угорщини та Росії, тому, навіть, захоплюючись козацько-гетьманською державністю, називав розмови про її відновлення марними. Але не можна стверджувати, що М. Драгоманов не бажав створення української держави. Він визнавав, що найкраще для українського народу – стати спільно, щоб «жити по своїй волі на своїй землі» [13, 293]. Адже «своя держава... єсть... спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі і по своїй волі... Безперечно, що коли б українці перш усього вибилися з-під чужих держав і заложили свою, вони б стали також, як і другі народи, самі мізкувати, щоб полегшити ту біду, од якої терплять скрізь люди...» [13, 293]. М. Драгоманов говорив, що добре було б «стати всім в одній державі, ще коли б одна з тих держав, що тепер володіють нашою землею, одірвала решту її од другої держави» [13, 294]. Таку можливість він бачив у Росії, але не вважав такий варіант розвитку української історії позитивним. Більш можливим, на думку автора, є прагнення домогтися у держав, до складу яких входять українські землі, громадянських прав. За політичних обставин, які мали місце в Австро-Угорщині та Росії за життя М. Драгоманова, його прихильність до федеративного устрою, в якому бачив місце України як автономії, вже була прогресивною.

Національній свідомості, як основі української соборності, публіцист у своїх працях приділяв значну увагу. Він вважав, що українському населенню різних земель потрібно нагадувати про спільні історичні корені, про героїчне минуле для поглиблення усвідомлення національної єдності

й величі. Так, наприклад, він радив, щоб уся демократична пропаганда, призначена для населення Кубані, розпочиналася з нагадування кубанським козакам, що вони нащадки славної Запорозької Січі [8, 225]. Історична пам'ять про єдність народу – найкраще джерело для переконань про необхідність майбутньої соборності нації.

У наукових та публіцистичних працях женецького періоду яскраво виражений **етнотериторіальний складник** ідеї української соборності. Учений наголошував на цілісності та єдності українських земель, вважаючи їх поділ між чужоземними державами історично зумовленим, а отже, мінучим. Він першим вніс до української політичної програми питання про етнічні кордони України, запропонував критерій, за яким належало визначити українську територію: «Під Україною ми розуміємо всю територію від витoku Тиси в Угорщині на заході до Дону на сході разом з Кубанською областю по той бік, від витoku Нарви на півночі до Чорного моря на півдні, одним словом край, де маса поселення говорить українською мовою. На цих територіях більшість селян-землеробів і робітників належать до українського народу...» [20, 122].

Більш чітко етнічні кордони українців М. Драгоманов окреслив у «Передньому слові» до Громади» (1878 р.). В цій же праці М. Драгоманов встановив загальну кількість українців у Росії, Австро-Угорщині понад 17 млн. чол. (станом на 1878 р.). У своїх працях він особливо наголошував на етнічній єдності українців Росії й Австро-Угорщини: «...людність її досить густа і духовно дотепна і по етнографічному составу в великій більшості однастайна» [2, 242]. Учений відкидав зазіхання поляків на галицькі землі, як «історично польські»: «Галичина – перш за все «Галицька Русь» [7, 61]. Населення ж Галичини, крім поміщиків, – українці: «...галичани етнографічно і філологічно цілком складають частину малоросійського племені» [7, 64]. Таким чином, Україна для вченого й публіциста – це територія, на якій українці становлять більшість населення.

Значну роль у розробці ідеї української соборності продовжував відігравати **культурний складник**. Широке застосування рідної мови, вивчення етнографічних особливостей українського населення, обмін культурними та науковими здобутками – основа для створення всеукраїнського культурного простору. Для єднання українців, на думку М. Драгоманова, найбільше праці повинна докласти інтелігенція. Він вважав, що відчужені верхні класи мусять національно зінтегруватися з українським народом, на всій українській етнічній території, перетинаючи політичні кордони, має бути створена національна свідомість та скоординована політична воля. Громадський діяч закликав інтелігенцію: «зареєктись не йти з України, ...упергись на тому, що кожний чоловік, вийшовший з України, кожна копія, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, єсть видаток з

української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї нізвідки» [13, 279]. Та все ж, вченого тішила думка, що представники інтелігенції не забули, що «вони українці, й хочуть ухопити кінець нитки, що ввірвалася в нашій історії в ХУІІІ ст.» [13, 289].

Релігійний складник. М. Драгоманов розумів, що на українських землях в Росії та Австро-Угорщині переважали різні церкви, а це не сприяло національному єднанню, інколи навіть призводило до міжконфесійних суперечок між самими українцями. Тому вчений визнавав шкідливим вплив релігійного життя на суспільно-політичне, наголошував на невідповідності «клерикалізму навіть з його національними інтересами» загальноукраїнській справі [6, 179]. Він прийшов до висновку, що ні греко-католицька церква (хоча й «руська», проте підпорядкована Риму та з малою сферою конфесійного впливу), ні православна «московська» церква не можуть об'єднати українську націю, стати її духовним підмурком.

На думку А. Круглашова, М. Драгоманов розробив глобальний план реформації українського суспільства на основі протестантських ідей. «Плацдармом» втілення цього плану мали виступити Галичина і, частково, Буковина [15, 204]. Утворивши осередки нових церков, розгорнувши організаційну та видавничу діяльність у цих регіонах, за планом М. Драгоманова, треба було поширити цю роботу й на Закарпаття та Наддніпрянщину, сприяючи таким чином утворенню модерного українського суспільства за західноєвропейським зразком.

Софійський період життя ученого співпав з радикалізацією та політичною структуризацією суспільного життя українців Австро-Угорщини. У цей час «австрійська Україна» – епіцентр його громадсько-політичної та публіцистичної діяльності. Саме М. Драгоманов став ідеологом першої української партії, загалом стояв біля витоків української багатопартійності.

Політичний складник ідеї української соборності порівняно з попередніми етапами виражений більш яскраво. Партійна структуризація українського руху була, на його думку, складовою частиною процесу загальноукраїнської консолідації. Незважаючи на розбіжності, які виникли пізніше між М. Драгомановим і галицькими радикалами, публіцист написав кілька науково-популярних брошур, пояснюючи українцям Галичини, Буковини і, особливо, Наддніпрянщини важливі питання політичної програми радикалів (щодо мовної, релігійної політики тощо).

Без свідомості новітнього типу неможлива новітня нація. Великого значення для становлення та єднання нації М. Драгоманов надавав, як і раніше, національній свідомості [14, 361]. Ученого хвилювала її відсутність у значній частині українського населення і Наддніпрянщини, і Галичини (він використовував декілька термінів – «національне чуття», «етнографічно-національне почуття», «душа» [5,

172; 11, 439)]. Процес втрати національної самоідентифікації значною частиною населення М. Драгоманов назвав «винародовленням» [5, 222]. Адже, що більше в народі байдужих «я», то трагічніша доля народу. Суспільний діяч був переконаний, що головною метою діяльності свідомих українців «єсть скоронення своєї національності і розвій свого народу, окремішнього як від польського, так і від великоруського, і що тій головній цілі повинні підклонитися усі інші питання нашого розвою і поступу, поза як усі наші поступові бажання можуть справдитися тільки під умовою досягнення головної цілі» [5, 222].

Національна солідарність, на думку вченого, є основою для змагання за національну незалежність [11, 442]. М. Драгоманов не відмовляв українцям права мати свою державу [5, 275]. Але, на жаль, як і раніше він не бачив можливості для створення української самостійної держави, найкращою перспективою, на його думку, мало стати «товариство товариств» [13, 295]. Учений з сумом констатував, що надії на виділення всіх «русько-українських земель... в одну країну» – «дивна наївність» [11, 480]. До кінця життя він залишався переконаним, що ідея створення української держави не має шансів на реалізацію в найближчий час.

Етнотериторіальний складник. М. Драгоманов і надалі послідовно обстоював так званий етнічний (або етнографічний) принцип: Україна – це територія, де мешкає українське населення. Виходячи з цього принципу, він давав відсіч претензіям сусідів на панування над українською землею і народом. Подаючи кількість українського населення окремо у Наддніпрянщині, Галичині, на Буковині та Закарпатті, М. Драгоманов не бачив між українцями цих земель суттєвої різниці, для нього це лише «частини русько-українського демосу і нації», або іншими словами, – «однакової породи» [10, 273; 13, 291]. Стосовно українців учений вживав саме термін «нація» [14, 352]. Крім того, він сприяв історично назрілому відокремленню поняття «нація» від поняття «державна», «державна нація»: «...національність сама по собі одно, а державна єднота національності – друге» [14, 320].

Суспільний діяч і на еміграції приділяв велику увагу закарпатським та буковинським землям, але вважав, що підхід до розбудження цих земель, втягнення їх у процес українського відродження має відрізнятися від тих, які використовуються в галицьких і наддніпрянських землях. Це обумовлювалося об'єктивними історичними причинами. Адже, за словами М. Драгоманова, Угорська Русь занедбана й задавлена «мадарством – не тільки національним, але й соціальним» [5, 281]. Учений вважав, що населенню цих земель чужі козацько-українські традиції. Тому він радив пропагувати тут загальнодемократичну ідею і «звернути буковинчиків і закарпаттян на подібну ж дорогу, на їх власному ґрунті, – чого само собою виходило й національне народовство, котре б злилося з українством» [5, 175].

На думку М. Драгоманова, треба знайомити цю частину українського народу з демократичними ідеями у творчості наддніпрянських та галицьких письменників. Він наголошував на необхідності ведення пропаганди на цих землях українською мовою, сам нею послуговувався у спілкуванні з місцевим населенням: «...я був перший українець, котрий заїхав на угорську Русь і заговорив там мовою, іншою від мови всяких других руських патріотів» [5, 281].

Крім того, потрібно, щоб «галицько-українська просвітня демократія сама робила, так сказати місію в угорську Русь, щоб пізнати її обставини, зав'язати особисті стосунки, а надто в простому народі, та впливати безпосередньо на той народ словом та книжками, до нього приладженними, а далі особними товариствами просвітно-агітаційними» [5, 282]. Кожен клаптик української землі повинен був залучатися до єдиного територіального комплексу, який став би географічною основою для становлення соборної нації. Кожен українець мусив стати частиною національного «ми», оскільки кожна людина сильна силою свого народу.

Учений залучав до співпраці з Галичиною, Буковиною, Закарпаттям провідні кола російської України. Основним обов'язком української інтелігенції Наддніпрянщини він називав піклування «про закордонних братів» [5, 227]. З іншого боку, в листі до І. Франка, М. Драгоманов писав, що галицька інтелігенція повинна впливати на російську Україну [3, 24]. Особливо ефективною та спрямованою у майбутнє він вважав пропаганду української ідеї серед молоді [5, 227].

Культурний складник. З усіх ознак, характерних для нації, найбільшу роль у консолідації нації, на думку М. Драгоманова, відіграла мова, бо «мова є спосіб, котрим люди розуміються» [14, 362]. Учений ішов ще далі, відзначаючи, що український «народ – се лише мужики та робітники, що говорять українською мовою» [22, 437]. М. Драгоманов навіть у часи утисків української мови у російській Україні, наполягав на необхідності її прогресивного розвитку, якнайширшого вживання, надання їй не лише простонародного, а й наукового характеру. Адже мова єднає націю у просторі і в часі, служить зв'язком між минулим і майбутнім.

М. Драгоманов був серед перших діячів на Україні, що почали викладати й писати наукові твори рідною мовою. Його заслуга полягала в тому, що він вивершив українську мову до рівня державних європейських мов, збагативши її термінологічними нововведеннями. Він шукав необхідні поняття в українській мові, а ще частіше, за висловою Т. Панько, «кував» їх, інколи запозичаючи з іноземних мов [19, 9]. Не всі нововведення ученого було прийнято. Наприклад, породь (національність) та ін. Та, все ж, слід звернути увагу на всеукраїнський характер стилю М. Драгоманова: охоплення і мови Наддніпрянщини, і мови Галичини. Велике практичне значення для розвитку української мови

мали його науково-популярні праці.

Загалом учений і публіцист здебільшого негативно ставився до спроб «канонізувати» ті чи інші національні прикмети як непорушні атрибути певної нації, але історична пам'ять, традиції викликали його шанобливе ставлення.

Релігійний складник. М. Драгоманов, як і раніше, заперечував вплив релігійного життя на суспільне: «Я вважаю всякий клерикалізм не відповідаючим політичним інтересам України вже з одного національного всеукраїнського погляду» [3, 147]. Публіцист не відмовляв українцям права на віру, втім релігійні переконання не слід змішувати з політичними, адже це не сприяло б духовній соборності українців, що належала до різних конфесій.

Соціально-економічний складник. Економічні зв'язки між українськими землями, на думку М. Драгоманова, відігравали надзвичайно важливу роль в об'єднавчих процесах. Навіть фактори, які, на перший погляд, не мали нічого спільного з національністю, але позитивно впливали на взаємозв'язки українців через кордон, мали велике значення. Як приклад, він називав залізницю, які в XIX ст. активно будували Росія й Австро-Угорщина. Вони давали українцям змогу познайомитися між собою: «Тепер дороги з лівого берега на правий, а звідти через Галичину й Угорщину більше зробили, щоб звести до купи русинів-українців, ніж книги» [11, 442].

Особливо важливим було поступове сприйняття ідеї української соборності суспільством. Дослідники неодноразово відзначали роль, яку відіграв М. Драгоманов у консолідації українського народу. Так ще у 20-х рр. XX ст. М. Лозинський зазначав: «Почавши від половини 1870-х років, Драгоманов своєю особою й діяльністю, веденою з Женеви, неначе зв'язував обидві частини України ув одно. Для галицьких Українців був він не тільки представником передових кіл українського громадянства в Росії, але й речником європейської поступової думки. Російським Українцям він раз у раз указував на значення того факту, що частина української землі є поза межами Росії, в конституційній державі, через яку входить у круг європейських політичних і культурних інтересів» [17, 86].

Отже, еволюція ідеї української соборності у теоретичній розробці М. Драгоманова відбувалася протягом усієї його активної наукової діяльності. Зародження даної ідеї у світогляді вченого і публіциста відбувалося під впливом попередніх здобутків української та європейської суспільно-політичної думки та особистими враженнями від життя українського населення Наддніпрянщини, Галичини, Буковини та Закарпаття. У київський період незаперечно домінування культурного та етнотериторіального складників ідеї української соборності. Суспільний діяч наполягав на утвердженні якнайтісніших зв'язків між частинами української нації, що мешкали на етнічних українських землях. У

женивський період ідея української соборності, зберігаючи культурний та етнотериторіальний складники набрала політичного забарвлення. Соборна українська держава стала б, на думку вченого, найкращою перспективою, однак у 80-х рр. XIX ст. М. Драгоманов не бачив можливостей для її створення. Але духовна єдність української нації на основі історичної пам'яті, традицій, наукових та літературних здобутків, на думку вченого, була необхідною і реальною в найближчий час. У софійський період ідея української соборності мала яскраво виражені культурний, етнотериторіальний та політичний складники. Крім того, М. Драгоманов завжди надавав важливого значення соціально-економічним та релігійним питанням.

У розробці М. Драгомановим ідеї української соборності в його наукових, публіцистичних, літературних творах провідними положеннями стали:

- 1) бажання культурної, духовної, політичної єдності українських земель;
- 2) стосовно українців вживання терміну «нація», надання великого значення національній свідомості у загальноукраїнському єднанні;
- 3) окреслення етнографічної української території;
- 4) надання величезного значення уніфікації української мови, її розвитку як мови повсякденного спілкування, літератури, освіти, науки, як одного з об'єднавчих факторів, адже протягом XIX ст. мова постала одним з потужних засобів національної і культурної ідентифікації українства, важливим чинником культурно-національного відродження в українських землях;
- 5) розуміння необхідності піднесення національного руху в Буковині, Закарпатті, як земель порівняно слабких політично і духовно, проте зі значними ресурсами для розвитку;
- 6) визнання за українцями права на створення власної держави, навіть її бажаність за сприятливих умов (у найближчому майбутньому таких умов вчений не бачив);
- 7) надання особливої ваги діяльності інтелігенції, як носія ідеї української соборності зокрема і рушія національного й загальнолюдського поступу загалом.

З одного боку, М. Драгоманов виводив загальнолюдські (космополітичні) потреби над національними, дотримувався федералістичних ідей, місце України бачив як російської автономії, вважав, що першочерговим завданням є боротьба за громадянські права. З іншого – послідовно обстоював організаційну незалежність українського руху; розглядав українців як окрему націю, не відмовляв українському народові здібностей до політичного життя та права на нього. Загалом вчений підніс українську справу до загальноєвропейського і світового рівня. Однак він вважав, що політика сепаратизму була нереалістичною для

України. Суспільний діяч переконував своїх співвітчизників зосередитись на демократизації і федералізації Росії й Австро-Угорщини. Отже, М. Драгоманов не був прихильником самостійної української державності. Проте в час, коли більшість представників верхніх класів в Україні ідентифікували себе з іншими національними утвореннями, а селяни не мали чіткої політичної свідомості, суспільний діяч став одним з перших, хто розробляв і поширював українську національну ідею, і зокрема ідею єдності українського народу, його етнічних територій. М. Драгоманов роз-

глядав українців як націю. Він вважав, що інтелігенція повинна національно об'єднатися з українським народом, а на всій етнічній українській території, перетинаючи кордони, має бути витворена єдина національна свідомість та скоординована політична воля. Однак ідеологом самостійної української держави М. Драгоманов так і не став. Особливо важливо, що вчений не лише розробляв а й активно поширював ідею української соборності. Саме її популяризація, сприйняття народними масами та вплив на консолідацію української нації вимагають подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. «Вільна спілка» — «Вольний Союз». Спроба української політико-соціальної програми /Збір і пояснення М. Драгоманова (переклад Т.Г. Андруссяка) // Драгоманівський збірник. «Вільна спілка та сучасний український конституціоналізм». /За ред. Т. Г. Андруссяка. — Львів: Світ, 1996. — С.7 — 72.
2. Возняк М. Драгоманов у відновленій «Правді» (з додатком листів М. Драгоманова до О. Кониського та й останнього до нього) // За сто літ. — 1930. — Кн. VI. — С. 229 — 230.
3. [Возняк] Із зносин Драгоманова з Галичиною [Публікації] // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського ВР. — Ф.Х, спр. 17001, арк. 1 — 30.
4. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ — початку ХХ ст. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — 574 с.
5. Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867 — 1877) // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — К.: Наук. думка, 1970. — Т.2. — С. 151 — 288.
6. Драгоманов М.П. Додаток до автобіографічної замітки, написаної для п. Leon Sichler на початку лютого 1889. // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841 — 1994. — Львів, 2001. — С. 175 — 182.
7. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. Стаття // Вольное слово / Інститут рукописів (ІР) НБУ ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів (ВР). Ф.172, спр. 8, арк. 1 — 249.
8. Драгоманов М.П. Козацькі спомини і громадські потреби в Кубанщині // Громада. — 1882. — № 5. — С. 225 — 234.
9. Драгоманов М.П. Лист до М. Бучинського від 28 листопада 1871 р. // Переписка Михала Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871-1877 /Зладив М. Павлик.— Львів: Друкарня Наукового Товариства ім.Шевченка, 1910. — С. 62 — 66.
10. Драгоманов М.П. Лист «Поклик» до Українців» (серпень 1893 р.) // Переписка... — Т. VII. (1892 — 1895) /Зладив М. Павлик. — Чернівці: Др-ня «Руської Ради», 1911. — С. 271 — 273.
11. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — К.: Наук. думка, 1970. — Т. 1. — С. 428 — 482.
12. Драгоманов М.П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Там само. — С. 80 — 220.
13. Драгоманов М.П. Переднє слово до «Громади» // Вибране (... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні) /Упоряд. та авт. історіографічного нарису Р.С. Міцен; приміт. Р.С. Міщука, В. С. Шандри. — К.: Либідь, 1991. — С. 276 — 326.
14. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — К.: Наук. думка, 1970. — Т.2. — С. 312 — 367.
15. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці: Прут, 2000. — 488 с.
16. Лисяк-Рудницький І. Историчні есе: В 2 т. /Пер. з англ. М. Бадін, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. — Т. 1. — К.: Основи, 1994. — 554 с.
17. Лозинський М. Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки ХІХ і ХХ вв. // Україна. — 1928. — Кн. 2. — С. 83 — 90.
18. Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов. // Михайло Драгоманов. Документи... — С.222 — 226.
19. Панько Т. Нація і мова в системі поглядів М. Драгоманова і М. Грушевського. Текст лекцій. — Львів: Львівський держ. ун-т ім. І. Франка, 1991. — 54 с.
20. Програма часопису «Громада», складена редакторами М. Драгомановим, М. Павликом та С. Подолінським з доданням списку видань «Громади». // Михайло Драгоманов. Документи... — С. 121 — 126.
21. Франко І.Я. Нариси історії Українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. — К.: Наук. думка, 1976 — 1986. — Т. 41. Літературно-критичні праці (1890 — 1910). — К.: Наук. думка, 1984. — С. 194 — 470.
22. Франко І.Я. [Промова на ювілей М. П. Драгоманова] // Франко І. Я. Зібрання... — Т. 46. Кн. 2. Историчні праці (1891 — 11897). — К.: Наук. думка, 1986. — С. 220 — 227.

ІСТОРІЯ

Є.І.БОРОДІН

**ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ЗАКОНУ УКРАЇНИ
«ПРО МОЛОДІЖНІ ТА ДИТЯЧІ ГРОМАДСЬКІ
ОРГАНІЗАЦІЇ»**

Бородін Євгеній Іванович — начальник управління освіти і науки Дніпропетровської облдержадміністрації, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, кандидат історичних наук

Залучення молоді до активної участі у суспільно-політичному, економічному, громадському житті держави залишається актуальною проблемою для сучасної України. Важливим важелем, який мають владні інституції у своєму розпорядженні, є ефективна політика щодо соціального становлення та розвитку молоді. Державна молодіжна політика України, що розробляється та здійснюється на початку третього тисячоліття, спирається на досвід першого десятиліття незалежності, років, що їй передували (років перебудови в УРСР).

Тому історичне дослідження проблеми становлення цього важливого напрямку діяльності держави є актуальним як з точки зору наукової, так і практичної. Мова йде, зокрема, про створення умов для діяльності громадських молодіжних організацій, без яких неможливо говорити про існування громадянського суспільства.

Історія створення Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» залишається недослідженою. В науковій літературі можна зустріти лише оцінки значення прийняття цього документа для молодіжного руху та державної молодіжної політики [1].

Головним завданням статті є висвітлення процесу формування законодавства незалежної України про молодіжні та дитячі громадські організації, який завершився прийняттям окремого Закону України з цієї проблематики. Автор ставить за мету проаналізувати діяльність органів законодавчої, виконавчої, судової влади, громадських об'єднань, вводить у науковий обіг широке коло нових джерел.

Дослідникові історії перших років незалежності України дуже часто доводиться розпочинати свої наукові розвідки з подій, що передували проголошенню української державності у 1991 році. Доведеться зробити це і нам, оскільки результати розробки державної молодіжної політики в СРСР в роки перебудови, в тому числі і в його складовій Українській РСР, мали свій вплив і на подібну діяльність у незалежній Україні.

Політика перебудови, що здійснювалася у Радянському Союзі у 1985-1991 роках, сприяла створенню багатьох громадських організацій. Важливою складовою громадсько-політичного життя стали молодіжні об'єднання. Існуюча тоді нормативно-правова база, яка склалася у період сталінського режиму, не відповідала вимогам часу. Після кількох років плідної роботи прихильників створення правової демократичної держави в СРСР право громадян на об'єднання знайшло своє законодавче закріплення. 9 жовтня 1990 р. було прийнято Закон СРСР «Про громадські об'єднання». Вже в першій статті цього документа серед переліку об'єднань громадян, що визнавались громадськими організаціями, називалися молодіжні та дитячі організації [2]. В статті 5 Закону, що визначала відносини держави та громадських об'єднань, говорилося: «Молодіжним та дитячим організаціям держава надає матеріальну і фінансову підтримку, забезпечує проведення по відношенню до них пільгової податкової політики, надає дитячим організаціям право користуватися приміщеннями шкіл, позашкільних закладів, клубами, палацами та будинками культури, спортивними та іншими спорудами безкоштовно або на пільгових умовах» [3]. Подібне нововведення давало можливість прискорити ліквідацію монополії комсомолу та піонерської організації, що існувала десятки років радянської доби. Новий Закон 1990 р. зрівнював права усіх без винятку легітимних молодіжних організацій. Конституція СРСР 1977 р. визначала одну Всесоюзну Ленінську Комуністичну Спілку Молоді молодіжною громадською організацією, що бере участь в управлінні державними та громадськими справами, у рішенні політичних, господарських і соціально-культурних питань [4].

Необхідно підкреслити важливість загальносоюзного Закону «Про громадські об'єднання» для УРСР, оскільки дія його розповсюджувалася на території всіх радянських республік, а в самій Україні, між тим, ще не було власного законодав-

чого акту про об'єднання громадян.

Активний законодавчий процес у СРСР кінця 1980-х – початку 1990-х років включав у себе досить довгу, але результативну роботу по створенню молодіжного законодавства. 16 квітня 1991 р. було прийнято Закон СРСР «Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР», до якого увійшов окремий четвертий розділ «Засади правового статусу молодіжних організацій в СРСР» (статті 14-16). Стаття 14 «Молодіжні організації» вважала молодіжними як ті організації, що припиняли членство по досягненні певного віку, так і ті, що спрямовували статутну діяльність на забезпечення соціального становлення та розвитку молоді. Передбачалася можливість існування масових молодіжних рухів, що не засновані на фіксованому (оформленому) членстві. Разом з тим, молодіжні (юнацькі) секції громадських організацій не визнавалися молодіжними організаціями [5]. Стаття 15 «Участь молодіжних організацій у формуванні державної молодіжної політики» надавала право законодавчої ініціативи загальносоюзним та республіканським органам молодіжних організацій. При цьому законодавство союзних республік мало можливість передбачити й інші підходи. Органи державного управління мали можливість приймати рішення з питань здійснення прав молоді тільки після проведення попередніх консультацій з керівними органами відповідної молодіжної організації. До того ж ці самі органи державного управління рішення з питань діяльності молодіжної організації зобов'язувалися приймати тільки за участю представників керівного органу цієї молодіжної організації [6]. Стаття 16 «Гарантії діяльності молодіжних організацій» зобов'язувала державні органи надавати молодіжним організаціям фінансову підтримку (звільнення від оподаткування прибутку (доходу) від інвестиційної діяльності тієї частини, що йде на соціальний захист молоді). Молодіжні організації мали право на субсидії, безкоштовне утримання будівель, споруд та іншого майна [7]. Всі ці положення і сьогодні залишаються прикладом широкомасштабного законодавчого закріплення прав і можливостей молодіжних організацій. До того ж, в 1991-1993 рр. Закон СРСР «Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР» визначав права об'єднань молодих громадян в УРСР (у повному обсязі) та в незалежній Україні (до прийняття українських законів).

В 1991-1993 рр. в Україні були розроблені два базові нормативно-правові акти з питань державної молодіжної політики: Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (прийнято 15 грудня 1992 р.) та Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (прийнято 5 лютого 1993 р.). Для молодіжних організацій затримка з прийняттям документів була дуже

відчутною через те, що Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р., на відміну від радянського попередника, не закріплював жодних особливих прав молодіжних організацій. В ньому говорилося лише про вікові інтереси як можливу основу створення громадських організацій, а також визначався вік засновників молодіжних та дитячих організацій з 15 років (це було єдине використання у документі словосполучення «молодіжні та дитячі організації») [8].

Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», яка стала основою державної молодіжної політики, визначала молодіжний рух як суб'єкт відносин з державою на рівні з особистістю молодої людини та молоддю в цілому. Одним з головних завдань молодіжної політики називалося створення необхідних умов «діяльності молодіжних організацій для повноцінного соціального становлення та розвитку молоді» [9]. Окремо зазначалося, що державна молодіжна політика поширюється на об'єднання молодих громадян [10].

Декларація передбачала визначення законодавством державної молодіжної політики щодо функціонування молодіжних організацій, тобто ще в 1992 р. передбачалася можливість прийняття соціального Закону України з цього питання [11].

В Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» було вміщено дві окремі статті про молодіжні організації. Стаття 14 визначала правовий статус молодіжних громадських організацій. «Молодіжні громадські організації – це об'єднання молодих громадян, обов'язковою статутною вимогою яких є припинення членства в них при досягненні певного віку. До молодіжних громадських організацій належать також об'єднання громадян та фонди, основними статутними цілями яких є вирішення молодіжних проблем, сприяння соціальному становленню і розвитку молоді», – визначалося в документі [12]. Органам громадських молодіжних організацій надавалося право вносити пропозиції з питань соціального становлення та розвитку молоді до місцевих рад. У статті 15 окреслювалися гарантії діяльності молодіжних громадських організацій. Закон дозволяв владним структурам здійснювати фінансування програм і проектів молодіжних громадських організацій, надавати їм дотації і субсидії, передавати у безоплатне користування будинки, споруди, земельні ділянки та інше майно, необхідне для здійснення їх статутної діяльності [13]. Як бачимо, український молодіжний закон зберіг частину положень союзного молодіжного нормативного акту. Разом з тим, у нових умовах зникло право законодавчої ініціативи молодіжних громадських організацій, оскільки воно взагалі було виключене з арсеналу форм діяльності об'єднань громадян України.

Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», Закон України

«Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» дозволили Міністерству України у справах молоді і спорту, органам виконавчої влади на місцях надавати реальну підтримку молодіжному руху в Україні. Навесні 1996 р. в державі діяли 30 всеукраїнських молодіжних та дитячих громадських організацій, а також більше 240 регіональних об'єднань молодих громадян [14].

Можливість прийняття спеціального нормативно-правового акту, що регулює діяльність молодіжних та дитячих організацій, стала реальною, як ми бачимо, після лютого 1993 р. Певний час вона не реалізувалася на практиці через необхідність всіх зацікавлених сторін зосередитись на впровадженні базових молодіжних законів у життя. Тоді більш злободенними були питання про проведення молодіжних парламентських слухань, створення комітетів і відділів у справах молоді в областях, містах та районах, розгортання мережі центрів соціальних служб для молоді тощо.

Час дій у напрямі створення нового молодіжного законопроекту почався на початку 1995 р. 30 січня 1995 р. Міністерство України у справах молоді і спорту направило до комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму проект доповіді «Про становище молоді в Україні», підготовлений науковцями Українського науково-дослідного інституту проблем молоді та погоджений з рядом міністерств. Серед пропозицій щодо подальшої реалізації державної молодіжної політики, зокрема, називалося необхідним зосередитися на розробці Закону України «Про молодіжні громадські організації і об'єднання» [15]. Невдовзі комісія Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму включила у план своєї роботи зазначене питання. 19 квітня 1995 р. ця парламентська структура розглянула питання «Про стан підготовки законопроектів щодо правового врегулювання статусу молодіжних і дитячих об'єднань та про соціальну роботу з молоддю» та доручила народним депутатам О.В. Боженку (доповідач з питання) та А.А. Коропенку взяти питання на контроль [16]. Вже 15 червня 1995 р. на засіданні комісії було подано проект Концепції Закону України «Про статус молодіжних об'єднань та надання їм державної допомоги», який представили заступник директора Українського науково-дослідного інституту проблем молоді М.Ф. Головатий та старший науковий співробітник цього інституту О.В. Корнієвський [17]. У парламентському архіві зберігається текст Концепції, авторами якого названо співробітників Інституту держави і права НАН України М.І. Сірого, Н.П. Гаєву, Т.С. Прокопову. В документі, зокрема, зазначається: «Ціль закону – законодавче визначення місця та ролі молодіжних організацій в суспільстві, державна пріоритетна підтримка, створення та забезпечення необхідних соціально-економічних, організаційних правових умов для ефективного функціонування молодіжних органі-

зацій як суб'єктів розбудови демократичного громадянського суспільства в Україні» [18].

Позиція парламентарів щодо необхідності практичних дій по підготовці законопроекту знайшла підтримку у Міністерстві України у справах молоді і спорту. Так, 27 вересня 1995 р. міністр В.П. Борзов надіслав до Кабінету Міністрів України листа, в якому серед необхідних законодавчих актів називався Закон України «Про молодіжні громадські організації», а саме молодіжне відомство визначало себе виконавцем цього документа та називало термін його подання до Кабінету Міністрів України – березень 1996 р. [19]. В листопаді 1995 р. Міністерство звітувало про триваючу в жовтні того ж року роботу по підготовці Закону України «Про молодіжні громадські організації в Україні» [20].

В першій половині 1996 р. Міністерство України у справах молоді і спорту постійно інформувало Кабінет Міністрів України про розробку Закону України «Про молодіжні громадські організації». З квітня 1996 р. повідомлялося, що робота ще триває [21]. 19 квітня 1996 р. Міністерство вже використовувало нову назву законопроекту, а саме: «Про дитячі та молодіжні громадські об'єднання». Термін подання документа до Уряду визначався як червень 1996 р. [22]. Разом з тим у матеріалах, підготовлених Мінмолодьспортом, після цього вживалася ще й стара назва. Так 5 травня 1996 р. у листі до Кабінету Міністрів України знову говорилося про проект «Про молодіжні громадські організації» [23].

Про прискорення роботи над законопроектом у 1996 р. говорили парламентарі. 22 травня 1996 р. на засіданні Комісії Верховної Ради з питань молоді, спорту і туризму розглядалося питання про дотримання вимог чинного законодавства стосовно надання державної допомоги всеукраїнським молодіжним і дитячим організаціям. У прийнятому рішенні, зокрема, рекомендувалося Кабінету Міністрів України внести на розгляд шостої сесії Верховної Ради України проект Закону «Про молодіжні і дитячі організації», визначивши механізм фінансування і підтримки їх діяльності [24].

Молодіжна комісія Верховної Ради звернулася також до голови Національної ради з питань молодіжної політики при Президентові України Д.В. Табачника, говорячи про необхідність формування правової бази державної молодіжної політики та маючи на увазі прийняття закону про молодіжні організації. 25 червня 1996 р. В.П. Борзов поінформував парламентську комісію про те, що Міністерство вже розробило проект Закону України «Про молодіжні і дитячі громадські організації», а сам документ знаходиться на погодженні у міністерствах та відомствах [25].

28 червня 1996 р. Верховна Рада України прийняла нову Конституцію України, закріпивши у ній право громадян на об'єднання. А вже 11 липня 1996 р. на засіданні Комісії Верховної Ради Украї-

ни з питань молоді, спорту і туризму було названо законопроекти, підготовка яких впливала з нового Основного Закону держави. Секретаріату Верховної Ради України пропонувалося включити в перелік подібних документів законопроект про молодіжні та дитячі громадські об'єднання з терміном прийняття у листопаді того ж року [26].

Переломний момент у роботі по створенню законопроекту про молодіжні та дитячі громадські організації настав 15 серпня 1996 р., коли Міністерство України у справах молоді і спорту направило до Кабінету Міністрів України проект Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації». Документ, як вказувалося у супроводжувальному листі, було розроблено Міністерством з участю науковців, практиків, представників молодіжних та дитячих громадських організацій. Проект розглянули міністерства внутрішніх справ, економіки, освіти, фінансів та юстиції. Останні два відомства надали свої зауваження, але Мінмолодьспорт назвав зауваження Міністерства фінансів України такими, що противляться Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» [27]. Законопроект «Про молодіжні та дитячі організації в Україні» нараховував 5 розділів, що включали 20 статей. Він визначав молодіжні організації як об'єднання громадян, створені для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, наукових, спортивних, культурних та інших спільних інтересів і потреб молоді віком від 15 до 28 років та її соціального захисту. Дитяча організація повинна була об'єднувати осіб у віці від 7 до 18 років [28]. Організації поділялись на міжнародні, всеукраїнські, регіональні і місцеві. Їх членами могли бути громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Передбачалось, що не більше третини членів молодіжної організації можуть бути старші 28 років. Пропонувалося запровадження почесного членства для старших осіб. Господарська діяльність покладалася на виконавчий орган молодіжної чи дитячої громадської організації, при чому керівником його мала бути особа старше 18 років. У випадку, якщо виконавчий орган очолювала особа віком до 18 років, зазначену діяльність за рішенням вищого органу організації доручалося здійснювати іншому члену виконавчого органу віком старше 18 років. Законопроект визначав такі форми державної підтримки молодіжних та дитячих громадських організацій: надання інформації щодо державної молодіжної політики; підвищення кваліфікації кадрів організації; залучення до діяльності соціальних служб, розробки і реалізації різноманітних проектів і програм; надання пільг щодо оподаткування; надання у безкоштовне користування або на пільгових умовах в оренду будинків, приміщень, споруд та іншого майна; часткове або повне фінансування державними органами програм і проектів, спря-

мованих на соціальну адаптацію і розвиток молоді; надання дотацій та субсидій для здійснення статутної діяльності [29].

Міністерський законопроект доопрацьовувався в урядових структурах більше 10 місяців. 4 липня 1997 р. виконуючий обов'язки прем'єр-міністра України В.В. Дурдинець надіслав проект Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» до Верховної Ради України. У супроводжувальному листі говорилося: «Цей законопроект визначає особливості організаційних та правових засад утворення і діяльності молодіжних та дитячих громадських організацій та державні гарантії забезпечення їх діяльності, сприятиме врегулюванню взаємовідносин організованого молодіжного руху з державою та суспільством» [30].

Доповідачем по законопроекту пропонувалася міністр у справах сім'ї та молоді С.Р. Станік. Членами авторського колективу називалися працівники Кабінету Міністрів України (заступник начальника юридичного управління Л.С. Артамонова, головний спеціаліст юридичного управління Н.З. Лахтадир, головні спеціалісти з питань освіти, культури та охорони здоров'я Т.М. Мелесик та М.М. Олексійко), Міністерства України у справах сім'ї та молоді (заступник міністра, доктор політичних наук М.Ф. Головатий, начальник Головного управління у справах молоді, кандидат філософських наук В.О. Огнев'юк, заступник начальника цього ж управління А.І. Білий, заступник начальника головного управління у справах жінок Н.М. Кравченко), Українського науково-дослідного інституту проблем молоді (директор, кандидат економічних наук О.О. Яременко та зав. лабораторією, кандидат історичних наук О.А. Корнієвський), Інституту держави і права НАН України (провідний спеціаліст, доктор юридичних наук О.В. Зайчук), Секретаріату Верховної Ради України (керівник Секретаріату комітету у справах молоді, спорту і туризму М.І. Цуканов) [31].

Нова редакція Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» була більш стислою і вміщувала вже 12 статей, які подавалися без розподілу на розділи. У визначенні поняття «молодіжні організації» нижній поріг зовсім не вказувався, а верхній визначався «віком до 28 років і старших». До дитячих організацій могли входити особи «віком до 18 років і повнолітні громадяни». Як і в попередньому варіанті, засновниками молодіжних організацій могли бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства у віці до 15 років. Збереглася норма про можливість мати у складі організації та її виборчих органах не більше однієї третини осіб, які старші верхньої межі (18 та 28 років). Залишилося також визначення необхідної мінімальної чисельності для всеукраїнських (по 30 осіб у більшості областей, Криму, Києві та Севастополі) та регіональних організацій (20 осіб у двох або більше областях). А для місцевих організацій вимоги послаблялися. Тепер потрібно було б мати

не більше 15, а тільки 5 осіб у адміністративно-територіальній одиниці. Передбачалося створення дитячо-молодіжних організацій, а також спільна діяльність дитячих та молодіжних організацій з політичними партіями, професійними спілками, іншими громадськими організаціями для досягнення статутної загальної мети.

Об'єднання громадян могли залучатися до розроблення і обговорення проектів рішень з питань державної політики щодо дітей та молоді. В документі містилася одна з норм, яку б можна було назвати не зрозумілою: «Втручання молодіжних та дитячих громадських організацій у діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб та інших громадських організацій не допускається» [32]. Цілком природною для перехідного періоду від адміністративно-командної системи управління була загроза втручання владних структур у справи «третього сектора». Зворотної загрози, на наш погляд, реально не існувало. Тому цілком зрозуміло, що у подальшій роботі розробники законодавчого акту наведене вище формулювання не використовували.

Деяко інакшими у законопроекті від 4 липня 1997 р. виглядали форми державної підтримки молодіжних та дитячих громадських організацій. Після їх певного обмеження вони виглядали наступним чином: надання інформації, методичної та організаційної допомоги; сприяння створенню підприємств, установ і організацій, які надають послуги молоді та дітям або використовують працю молоді; надання пріоритету в отриманні послуг соціальних служб, у розробці та реалізації проектів і програм; звільнення від оплати реєстраційного збору дитячих громадських організацій та їх символіки, інші форми. До цього додавалося ще й наступне: «Молодіжним та дитячим громадським організаціям, виходячи з економічних можливостей, може надаватися державна фінансова та матеріальна підтримка на впровадження їх статутної діяльності» [33]. Як ми бачимо, вже не йшлося про підвищення кваліфікації, надання дотацій та субсидій, передачу у користування будинків, приміщень та споруд.

Урядовий проект Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» було отримано Верховною Радою України 7 липня 1997 р. Профільний комітет парламенту розглядав його 4 вересня того ж року. Було прийнято рішення запросити на засідання комітету 11 вересня представників Мінсім'ямолоді, Українського національного комітету молодіжних організацій, молодіжних та дитячих громадських організацій, розробників законопроекту [34].

11 вересня 1997 р. на засіданні парламентського комітету у обговоренні питання про проект Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» взяли участь міністр Украї-

ни у справах сім'ї та молоді В.І. Довженко, її заступник М.Ф. Головатий, заступник голови Українського національного комітету молодіжних організацій О.Л. Лялька, голова Спільки піонерських організацій України Т.В. Гончарова, представники різних молодіжних та дитячих організацій. Предметом обговорення стали питання створення, легітимізації молодіжних організацій, надання можливостей їм заробляти кошти, проблеми майна організацій, їх статутної діяльності. Законопроект було рекомендовано для розгляду у першому читанні, на парламентській сесії доручалося виступити голові парламентського комітету О.М. Яковенко [35].

Питання з приводу проведення обговорення проекту Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» у першому читанні досить запутане. В інформаційній базі даних українського парламенту зафіксовано, що прийняття документу у першому читанні відбулося 23 грудня 1997 р. Але в бюлетенях пленарних засідань Верховної Ради України за цей день (№ 75 та № 76) про законопроект навіть не згадується. Немає про нього інформації і в офіційному переліку фактично розглянутих на 8-й сесії питань (з вересня 1997 р. по січень 1998 р.). Що ж відбулося з проведенням або висвітленням першого читання? Відповідь на це питання ще належить отримати. Учасники законодавчого процесу можуть дати відповідь на це питання особисто, тобто черга за використанням на практиці методів «усної історії».

Названа в доробках управління комп'ютеризованих систем секретаріату Верховної Ради України дата обговорення 23 грудня 1997 р. суперечить ще одній інформації. Мова йде про протокол № 127 засідання комітету Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму від 18 грудня 1997 р., в якому висвітлено обговорення питання про порядок доопрацювання проекту Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації». Народні депутати України вирішили звернутися до комітетів Верховної Ради України з проханням надіслати до 20 січня 1998 р. доповнення та зауваження до законопроекту для підготовки його до другого читання [36]. То як 18 грудня могли говорити про підготовку до другого читання, коли, згідно з названою вище інформацією, перше читання відбулось 23 грудня?

Ми можемо вважати достовірно, що обговорення проекту Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» відбулося у сесійній залі українського парламенту між 11 вересня та 18 грудня 1997 р.

3 березня 1998 р. парламентський молодіжний комітет проаналізував стан підготовки законопроекту до другого читання [37]. 12 березня з'явилася порівняльна таблиця до проекту Закону з пропозиціями народних депутатів Б.Б.Кожина, Я.В.Федорина, Ю.П.Сизенка, Л.Ю.Миримського, В.П.Семенюк, В.М.Яценко, В.Ф.Черепкова, комітетів з пи-

тань оборони і державної безпеки, з питань культури і духовності, з питань економічної політики та управління народним господарством, екологічної політики. Пропозиції були дуже суперечливими. Так, комітет з питань культури і духовності пропонував зовсім вилучити статтю 9 «Державна та інша підтримка молодіжних та дитячих організацій». А народні депутати Б.Б. Кожин та Я.В. Федорин вважали за необхідне писати про передачу у безоплатне та пільгове користування будинків, приміщень, споруд, земельних ділянок, іншого майна, фінансування програм громадських організацій, надання їм субсидій та дотацій [38].

Треба зазначити, що в 1997-1998 рр. Український національний комітет молодіжних організацій (УНКМО) розгорнув активну діяльність за можливість отримати фінансування своєї діяльності у Державному бюджеті України окремим рядком. УНКМО начебто став третім молодіжним відомством поряд з Комітетом Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму та Міністерством України у справах сім'ї та молоді. А якщо говорити про розпорядників державних коштів, то ця організація створювала реальну конкуренцію державній молодіжній установі виконавчої влади. Той, хто мав кошти, міг впливати на існуючі молодіжні організації.

Протистояння молодіжного міністерства та УНКМО мало ще і політичне підґрунтя напередодні президентських перегонів 1999 р. Якщо міністерство було орієнтовано на підтримку Президента України Л.Д. Кучми, то громадське молодіжне об'єднання – на Голову Верховної Ради України О.О. Мороза. Деякі активісти УНКМО говорили навіть про необхідність ліквідувати державний орган виконавчої влади у справах молодіжної політики.

Бажання УНКМО легалізовано мати свій рядок у Державному бюджеті України знайшло підтримку у багатьох народних депутатів, у тому числі у молодіжному парламентському комітеті. Так, голова цієї структури комуніст О.М. Яковенко був навіть за те, щоб замість розгортання програми молодіжного житлового будівництва у 1998 р. надати гроші УНКМО [39].

Питання надання особливого статусу УНКМО у Законі України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» стало одним з головних на завершальному етапі роботи над документом. Якщо в березні 1998 р. про такий підхід у законопроекті зовсім не йшлося, то з часом все змінилось. В березні 1998 р. відбулися вибори до Верховної Ради України III скликання (до 2000 р. вважалося, що це було XIV скликання). У плані роботи комітету з питань молодіжної політики, фізичної культури і спорту на серпень-грудень 1998 р. відповідальними за підготовку проекту Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» «були названі комуністи К.С. Самойлик, О.Г. Старинець, Н.С. Жежук, Є.А. Лешан та соціаліст В.Я. Місюра. Всі вони були

активістами та прихильниками УНКМО [40].

Питання про необхідність невідкладного прийняття Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» було поставлено УНКМО на IV Світовому Конгресі українських молодіжних організацій (Київ, 21-23 серпня 1998 р.). З цього приводу з'явився окремий пункт у «політичній резолюції» цього зібрання [41].

2 вересня 1998 р. парламентський комітет за доповіддю народного депутата України В.Я. Місюри розглянув доповнення та зауваження до законопроекту. 14 жовтня 1998 р. було оприлюднено нову порівняльну таблицю з пропозиціями народних депутатів України Б.Б. Кожина, Я.В. Федорина, Ю.П. Сизенка, Р.П. Безсмертного, Л.С. Григорович, І.Г. Кириленка, С.М. Ларіна, В.Я. Місюри, Л.Ю. Миримського, В.П. Семенюк, В.М. Яценка, О.Г. Старинця, В.П. Борзова, Ю.З. Криворучко, Н.С. Жежук, К.С. Самойлик, Є.А. Лешана.

В цьому документі вже чітко визначались вікові межі членів молодіжних (14-28 років) та дитячих (6-18 років) організацій, пропонувалося закріпити у Законі особливий статус УНКМО як об'єднання більшості зареєстрованих всеукраїнських молодіжних та дитячих організацій, а також обласних, Кримського республіканського, Київського та Севастопольського міських об'єднань молодіжних та дитячих організацій. УНКМО також визначалося координатором молодіжного руху в Україні, представляло його у міжнародних структурах. Пропонувалося введення окремого рядка у Державному бюджеті України на підтримку діяльності об'єднання, членами якого є більшість всеукраїнських молодіжних організацій. Цілком зрозуміло, що мова йшла про УНКМО [42].

В сесійній залі Верховної Ради України обговорення законопроекту у другому читанні відбулося 1 грудня 1998 р. Доповідав з цього приводу голова підкомітету Комітету Верховної Ради України з питань молодіжної політики, фізичної культури і спорту В.Я. Місюра. Його виступ був стислим, у ньому говорилось про значення Закону для молодіжних та дитячих організацій, про активних учасників обговорення, про максимальну відповідність доопрацьованого документа Конституції України, про консолідацію молодіжних організацій різного спрямування тощо. В обговоренні не брав участі жоден народний депутат. Не виступив, як це було прийнято, і представник Міністерства України у справах сім'ї та молоді. У стенограмі засідання чотири рази позначено: «Шум у залі». Головуючий на засіданні Голова Верховної Ради України О.М. Ткаченко провів процедуру голосування. Спочатку він оголосив про 262 голоси на користь нового Закону України, а після голосування в цілому назвав ще одну кількість голосів за документ. Їх було вже 246 [43].

19 грудня 1998 р. Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» було повернуто до Верховної Ради України з підписом від Президента

України Л.Д. Кучми. Він набрав чинності з дня опублікування (на шпальтах «Відомостей Верховної Ради України» це сталося вже 7 січня 1999 р.).

Новий закон визначав молодіжні громадські організації як «об'єднання громадян віком від 14 до 28 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення та захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів». Дитячою громадською організацією визнавалося «об'єднання громадян віком від 6 до 18 років, метою якого є здійснення діяльності спрямованої на реалізацію та захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів, які не суперечать законодавству, та соціальне становлення як повноправних членів суспільства» [44]. 12 статей законодавчого акту визначали терміни, принципи утворення і діяльності, засновників, членство, статус, права, участь у підготовці і прийнятті рішень з питань державної політики щодо дітей та молоді, форми державної підтримки, фінансову підтримку діяльності та відповідальність молодіжних та дитячих громадських організацій за порушення законодавства.

Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» встановлював, що засновниками цих об'єднань можуть бути громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах і досягли 15-річного віку. Для вступу неповнолітніх віком до 10 років до дитячих громадських організацій встановлювалося надання письмової згоди батьків, усиновителів, опікунів або піклувальників. Дозволялося бути членами молодіжних та дитячих організацій і особам старшого 18-ти та 28-річного віку відповідно, але їх чисельність обмежувалася 1/3 як загальної кількості членів так і виборних органів. Разом з тим у виборних органах спілок молодіжних організацій кількість осіб, вік яких перевищував верхню межу, не обмежувалася зовсім.

Молодіжні організації отримали право вступати у виборчі коаліції, але ні вони ні їх спілки не могли утворювати та вступати у виборчі блоки. Органи виконавчої влади та місцевого самоврядування повинні залучати громадські об'єднання молодих громадян та дітей до розроблення і обговорення проектів рішень з питань державної політики щодо дітей та молоді.

Новий Закон України визначив також наступні форми державної підтримки молодіжних та дитячих об'єднань: надання інформації, методичної та організаційної допомоги, сприяння створенню підприємств, установ і організацій, які надають послуги молоді або сприяють зайнятості молоді; звільнення від сплати за державну реєстрацію та реєстрацію їх символіки. Фінансову підтримку молодіжним та дитячим організаціям повинні були надавати органи влади. В місцевих бюджетах, як зазначалось у документі, передбачаються видатки

на реалізацію програм молодіжних та дитячих об'єднань. У випадку делегування органами виконавчої влади та місцевого самоврядування повноважень щодо реалізації відповідних програм (проектів, заходів) громадським організаціям останні отримували фінансову та матеріальну допомогу.

Червоною ниткою через увесь текст Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» від 1 грудня 1998 р. пройшла ідея про особливу роль УНКМО у молодіжному русі України. Вже у статті 2 «Визначення термінів», окрім понять «молодіжні громадські організації» та «дитячі громадські організації», було також ще тільки одне наступне визначення: «Український національний комітет молодіжних організацій – спілка, що об'єднує більшість легалізованих всеукраїнських молодіжних та дитячих організацій, а також обласних, Автономної Республіки Крим, Київських та Севастопольських міських об'єднань молодіжних та дитячих громадських організацій» [45]. Положення статті 5 про необмежену участь осіб, вік яких перевищує 28 та 18 років, у складі виборчих органів спілок молодіжних та дитячих організацій перш за все був необхідним УНКМО. В статті 6, що мала назву «Статус молодіжних та дитячих громадських організацій», фактично визначався тільки статус Українського національного комітету молодіжних організацій, який отримував роль єдиного координатора молодіжного руху України. У статті 10 хоча і не згадувалося назви УНКМО, але законодавчо закріплювалося його право на отримання фінансування держави: «Верховна Рада України при затвердженні Державного бюджету України передбачає в ньому окремим рядком видатки на підтримку спілки, членами якої є більшість зареєстрованих всеукраїнських молодіжних та дитячих організацій, а також обласних, Автономної Республіки Крим, київських та севастопольських міських спілок молодіжних та дитячих громадських організацій, діяльність якої спрямовується на забезпечення соціального становлення та розвитку молодих громадян» [46]. Надавалося спілці всеукраїнських молодіжних громадських організацій право і самій фінансувати громадські об'єднання дітей та молоді.

Прийняття Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» закріпило законодавчі права та обов'язки важливої складової розвитку «третього сектора» в Україні. Разом з тим найбільшу користь від Закону у його первісному вигляді отримав Український національний комітет молодіжних організацій.

Новий молодіжний Закон України вплинув також на визначення вікових меж молоді у нашій країні. Якщо в Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» та Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» молоддю вважалися громадяни віком від 15 до 28 років, то Закон України «Про

молодіжні та дитячі громадські організації» встановлював нижній поріг членства у молодіжних організаціях віком 14 років. Таким чином, напрошувався висновок про необхідність законодавчо визначити єдиний для трьох документів вік молоді, тобто ліквідувати наявне протиріччя.

13 травня 1999 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації», який виправив ситуацію. Згідно з ним в усіх трьох документах молоддю стали вважатися громадяни віком від 14 до 28 років [47].

Через три роки після свого прийняття Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» став предметом розгляду Конституційного Суду України за поданням 50 народних депутатів України, інтереси яких у суді представляв парламентарій О.В. Петров. Під сумнів було поставлено положення абзацу четвертого статті 2, частини другої статті 6 та частини другої статті 10, які встановлювали особливий статус Українського національного комітету молодіжних організацій. Ці положення було запропоновано визнати неконституційними. Таку точку зору підтримав голова Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму України В.І. Цибух, представники ряду молодіжних організацій, Міністерства юстиції України. На захист положень Закону України від 1 грудня 1998 р. стали керівники УНКМО, народні депутати В.Я. Місюра, В.А. Кириленко, заступник голови цього об'єднання О.Л. Лялька. Як зазначалося вище, саме В.Я. Місюра доповідав по Закону України у день його прийняття. Тоді він особливо наголосив на тому, що вдалося «членам комітету, авторам останнього варіанту проекту Закону максимально привести його у відповідність із нормами Конституції, чинним законодавством ...» [48]. Але в грудні 2001 р. Конституційний Суд України вирішив інакше. Він визнав такими, що не відповідають Конституції України, названі у поданні положення статей 2, 6 та 10 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» у редакції від 1 грудня 1998 р. Таким чином, неконституційними виявилися позиції про УНКМО як спілку

більшості молодіжних та дитячих організацій України, координатора молодіжного руху України, претендента на окремий рядок у Державному бюджеті України та надавача фінансової підтримки молодіжним та дитячим громадським організаціям [49]. На Верховну Раду України покладалася обов'язок привести Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» у відповідність до рішення Конституційного Суду.

У 2001-2003 роках в парламенті України з'явилось кілька законопроектів, які були відгуком на Рішення Конституційного Суду, але жоден з них не став Законом України. Питання про вилучення неконституційних положень залишилося відкритим.

Отже, законодавче закріплення прав і обов'язків молодіжних та дитячих організацій у незалежній Україні знайшло своє відображення у Законі України «Про молодіжні та дитячі громадські організації». Робота над цим законодавчим актом тривала з 1995 р. по 1998 р. Вона спиралася на досвід законотворчості останнього періоду існування СРСР та перших років незалежності України. Активну роль у підготовці документа відіграли молодіжні структури законодавчої, виконавчої влади, а також науковці та представники молодіжного руху. У роботі над законопроектом брали активну участь народні депутати України II та III скликань, працівники Міністерства України у справах молоді і спорту, Міністерства України у справах сім'ї та молоді, Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму України. Необхідно відзначити велику зацікавленість УНКМО у прийнятті певної редакції Закону України, яка б забезпечила підтримку саме цій організації. Реалізація на практиці цього сценарію привела до визнання ряду його положень неконституційними. Перспективними напрямками подальших наукових досліджень сьогодні є вивчення питання про порівняння українського досвіду закріплення прав молодіжних та дитячих громадських організацій зі світовою практикою подібної діяльності, джерелознавчий аналіз текстів законопроекту, що з'явилися у 1996-1998 рр., детальне висвітлення окремих етапів розробки документів, участі в ній конкретних суб'єктів законотворення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Нове покоління незалежної України (1991-2001 рр.): Щорічна доповідь Президентів, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.). — К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. — С. 109, 118-119, 122-123.
2. Об общественных объединениях: Закон СССР от 9 октября 1990 г. // Новые Законы СССР. — М.: Юридическая литература, 1991. — Вып. 3. — С. 18-19.
3. Там же. — С. 21.
4. Конституция СССР: Политико-правовой комментарий. — М.: Политиздат, 1982. — С. 38.
5. Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР: Закон СРСР від 16 квітня 1991 р. // Пятая сессия Верховного Совета СССР: Стенографический отчет. — М.: Издание Верховного Совета СССР. — Ч. XX (18 февраля — 12 июля 1991 г.). — С. 240-241.
6. Там же. — С. 241.

7. Там же.
8. Про об'єднання громадян: Закон України від 16 червня 1992 р. //Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 34. — С. 1158-1167.
9. Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні: Декларація від 1 грудня 1992 р. //Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 16. — С. 407.
10. Там же. — С. 408.
11. Там же.
12. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 5 лютого 1993 р. //Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 16. — С. 416.
13. Там же. — С. 416-417.
14. Інформація про організацію антиалкогольної роботи Мінмолодьспортом України. 29 квітня 1996 р. // Поточний архів Державного Комітету України з питань фізичної культури і спорту України (далі — ПАДКУ). — Ф. 5090. — Оп. 3. — Спр. 2796. — Арк. 163.
15. Про становище молоді в Україні //ПАДКУ. — Ф. 5090. — Оп. 3. — Спр. 2752. — Арк. 75.
16. Протокол засідання комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму № 30 від 19 квітня 1995 р. //Архів Верховної Ради України (далі — АВРУ). — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994-1998 рр.). — Спр. 6. — Арк. 100.
17. Протокол засідання комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму № 35 від 15 червня 1996 р. //АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994-1998 рр.). — Спр. 6. — Арк. 127.
18. Концепція Закону України про статус молодіжних організацій. //АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994-1998 рр.). — Спр. 6. — Арк. 130-131.
19. Лист Мінсім'ямолодьспорту до Кабінету Міністрів України від 27 вересня 1995 р. //ПАДКУ. — Ф. 5090. — Оп. 3. — Спр. 2754. — Арк. 230.
20. Звіт про проведену роботу у сфері діяльності Мінмолодьспорту України у жовтні 1995 р. //ПАДКУ. — Ф. 5090. — Оп. 3. — Спр. 2755. — Арк. 47.
21. Звіт про проведену роботу у сфері діяльності Мінмолодьспорту України у березні 1996 р. //ПАДКУ. — Ф. 5090. — Оп. 3. — Спр. 2796. — Арк. 103.
22. Перелік проектів законодавчих та інших нормативних актів. //ПАДКУ. — Ф. 5090. — Оп. 3. — Спр. 2796. — Арк. 147.
23. Звіт про проведену роботу у сфері діяльності Мінмолодьспорту України у квітні 1996 р. //ПАДКУ. — Ф. 5090. — Оп. 3. — Спр. 2796. — Арк. 183.
24. Рішення комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму від 22 травня 1996 р. //АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994-1998 рр.). — Спр. 14. — Арк. 80.
25. Лист В.П. Борзова від 25 червня 1996 р. //ПАДКУ. — Ф. 5090. — Оп. 3. — Спр. 2797. — Арк. 125.
26. Протокол засідання комісії Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму № 68 від 11 липня 1996 р. //АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994-1998 рр.). — Спр. 14. — Арк. 103-104.
27. Лист Міністерства України у справах молоді і спорту від 15 серпня 1996 р. //ПАДКУ. — Ф. 5090. — Оп. 3. — Спр. 2798. — Арк. 174.
28. Про молодіжні та дитячі громадські організації: проект Закону України з урахуванням пропозицій Міністерства юстиції України. //ПАДКУ. — Ф. 5090. — Оп. 3. — Спр. 2798. — Арк. 182.
29. Там же. — Арк. 183-193.
30. Лист Кабінету Міністрів України до Верховної Ради України від 4 липня 1997 р. //АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994-1998 рр.). — Спр. 23. — Арк. 86.
31. Там же. — Арк. 95.
32. Про молодіжні та дитячі громадські організації: проект Закону України. //АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994-1998 рр.). — Спр. 23. — Арк. 89.
33. Там же. — Арк. 91.
34. Протокол засідання комітету Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму № 113 від 4 вересня 1997 р. //АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994-1998 рр.). — Спр. 23. — Арк. 83-84.
35. Протокол засідання комітету Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму № 114 від 11 вересня 1997 р. //АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994-1998 рр.). — Спр. 23. — Арк. 105.
36. Протокол засідання комітету Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму № 127 від 18 грудня 1998 р. //АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994-1998 рр.). — Спр. 24. — Арк. 87-88.
37. Протокол засідання комітету Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму № 130 від 3 березня 1998 р. //АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994-1998 рр.). — Спр. 31. — Арк. 1-2.
38. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації». 12 березня 1998 р. Реєстраційний номер 1256. //АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994-1998 рр.). — Спр. 31. — Арк. 3-13.
39. Лист О.М. Яковенко В.С. Пустовойтовському від 26 грудня 1997 р. //АВРУ. — Ф. 1. — Оп. 22 прод. (1994-1998 рр.). — Спр. 24. — Арк. 108.

40. План роботи комітету Верховної Ради України з питань молодіжної політики, фізичної культури і спорту на серпень-грудень 1998 р. //Поточний архів комітету Верховної Ради України з питань молодіжної політики, фізичної культури, спорту і туризму.
41. Майбутнє України — в руках молоді. Збірка матеріалів IV Світового Конгресу українських молодіжних організацій. Київ, 21-23 серпня 1998 р. — К.: НВФ «Студцентр», 1998. — С. 98.
42. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації». 14 жовтня 1998 р. Реєстраційний номер 1256. //Поточний архів комітету Верховної Ради України з питань молодіжної політики, фізичної культури, спорту і туризму.
43. Засідання п'ятдесят друге. 1 грудня 1998 р. //Бюлетень другої сесії Верховної Ради України. — 1998. — № 52, Ч. II. — С. 28-32.
44. Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України від 1 грудня 1998 р. //Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 1. — С. 3.
45. Там же.
46. Там же. — С. 5.
47. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації»: Закон України від 13 травня 1999 р. //Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 26. — С. 520.
48. Засідання п'ятдесят друге. 1 грудня 1998 р. //Друга сесія Верховної Ради України. — 1998. — Бюлетень № 52, Ч. II. — С. 30.
49. Рішення Конституційного Суду України. Справа № 1-43 від 13 грудня 2001 р. //Офіційний вісник України. — 2001. — № 51. — С. 466-471.

Г.Г.КРИВЧИК, В.М.БАРАЄВ

ПОЛЕМІЧНІ НОТАТКИ З ПРИВОДУ ІДЕОЛОГІЗАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

Кривчик Геннадій Георгійович — завідувач кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури, доктор історичних наук

Бараєв Володимир Миколайович — доцент кафедри міжнародного права Дніпропетровського національного університету, кандидат історичних наук

Для цілей статті поняття «ідеологія» використовується у розумінні, яке надано йому в класичному марксизмі, тобто як форма викривленої свідомості. Вона виявляється у відображенні суспільних явищ, обумовлюється труднощами пізнання та соціальними причинами, полягає у неадекватності створюваних нею образів своїм оригіналам. У певному смислі ідеологічний процес — це фабрика марень, виробництво видимостей, уявлень, схем. Хоча в якості «сировини» тут використовуються дійсні факти і відносини, але перероблені механізмами цілей і інтересів певних соціальних груп вони набувають нового вигляду, постають у нових зв'язках, що суттєво відрізняються від об'єктивно існуючих. У цьому сенсі ідеологія несумісна з наукою. Навіть якщо вона «марксистсько-ленінська» або «державницька».

Подолання ідеологічних уявлень завжди є важливою умовою розвитку наукового знання. Виходячи з цього, автори статті вбачають її предмет і цілі

саме у критичному аналізі сучасної української історіографії, виявленні ідеологічних, недостатньо обґрунтованих підходів до висвітлення основних питань вітчизняного історичного розвитку. Відповідно до загальної цілі висуваються такі дослідницькі завдання: розглянути причини, що детермінують неминучість виникнення ідеологічних компонентів у системі історичного знання і проаналізувати деякі з найбільш розповсюджених.

Об'єктом дослідження у статті є, зрозуміло, праці сучасних українських істориків. Методи його спираються на принципи об'єктивності, історизму, включають формально-логічний, змістовного аналізу верифікації історико-порівняльний та інші.

Висунута нами проблема спеціально в науковій літературі не розглядалася. Там, напевно, відбувається процес нарощування ідеологічної «маси». Дискусії, що ведуться в історичному середовищі, мають дещо інші аспекти. Однак як

форма суспільної свідомості ідеологія досліджувалася багатьма вченими, в тому числі й немарксистських напрямків.

Розглядаючи питання про гносеологічні корені ідеологічної свідомості, можна пригадати трудніші пізнання соціальної матерії з її якісно складнішими системами детермінації порівняно з іншими формами. Із цими труднощами пов'язані абсолютизація окремих «моментів» соціального руху, передовсім – інтелектуально-вольової сфери (коли всі поведінські акти, зокрема у політиці, виводяться із факторів інтелекту, свідомості та волі, оскільки, мовляв, кожен такий акт є результатом свідомості і волі), державних, політичних, правових інститутів тощо. Специфічною рисою пізнання соціальної матерії у її просторово-часових вимірах є поєднання різних методів: наукових, художніх, нормативних. Нерідко їх співвідношення порушується і на першій план виходить художній або нормативний методи. Останній ґрунтується на цінностях і має оціночно-емоційний характер, коли пізнання відбувається шляхом співвіднесення фактів, подій, явищ з тим чи іншим комплексом цінностей – нормативним «ідеалом» (національною державою, свободою, демократією, правами людини тощо). Результатом такого співвіднесення в кінцевому рахунку є оцінка історичних явищ (феноменів) за критерієм добра і зла. Звідси – подекуди моралізаторство замість наукового аналізу, схематизм замість наукового відображення.

Однак більш вагомими причинами ідеологічних форм свідомості є соціальні, політичні, економічні чинники. Це насамперед ті інтереси, світоглядні позиції різних соціальних прошарків, політичних еліт, які обумовлюються їх місцем у структурі суспільства, роллю в політиці і які визначають соціальний попит на ідеологічний «товар», задають його «якісні» параметри. До цього слід додати й інтереси окремих «зацікавлених» держав, які далеко не у всьому співпадають з цілями об'єктивного висвітлення історичного розвитку України.

Політичні цілі Російської імперії, наприклад, відображалися у доктрині єдності православ'я, самодержавства і народу. Згідно з нею історія України тлумачилася як інтегральна частина загальноросійської, а її народ – як етнічна спільнота (народність, плем'я) у складі єдиного руського народу, поряд з великорусами і білорусами, із загальною системою цінностей і лояльністю по відношенню до монарха. Відповідно до цієї парадигми розвивалася й офіційна історіографія. Візьмемо, наприклад, відому «Историю Малой России» Д.М.Бантиш-Каменського. Тут усі антимосковські виступи пояснюються зловисними діями різних зрадників. Народ, зберігаючи вірність монархам, але страждаючи на легковажність, непостійність, свавільність, подекуди піддається на них. Правителі, в свою чергу, пос-

тійно відповідають на «зради» милосердям, мудрістю тощо [1].

На протилежність російській інша парадигма формувалася у підавстрійській Україні. Споконвічно вона базувалася виключно на створеній Габсбургською владою гіпотезі про нібито цілковиту лояльність галичан до цієї влади. Здавалося б, що зазначена гіпотеза підтверджувалася фактами. Однак разом із загостренням австро-російських протиріч, їх розвитком у напрямку до відкритого збройного зіткнення зазначена парадигма стає недостатньою. Адже на порядок денний виходить морально-психологічна підготовка до неминучої майбутньої війни зі слов'янськими народами, між ними – із співвітчизниками-українцями з Наддніпрянщини. Тож гіпотеза лояльності до Габсбургів доповнюється гіпотезою одвічної ворожості, українофобства Росії та її титульного народу. Відповідним чином в оновленій парадигмі переробляються факти, постають у нових зв'язках – і тоді виявляється, що великорусинякі, мовляв, не слов'яни, а асимільовані угрофіни, що не мають слов'янської ідентичності. Вони характеризуються не інакше ніж нецивілізовані, північні «варвари», що нищать українство, починаючи від першого погрому Києва у 1269 р. З позицій нової гіпотези підросійська Україна – колонія, причому найбільш гноблена в імперії і у світі в цілому, а її мешканці – чи не найнещасливіші мешканці Землі. У протилежність такому страхітливому становищу висувається ідея про нібито «якісно ліпше» становище австрійських русинів, що мали політичні, громадські, культурні права, конституцію тощо. Дарма тільки що не встигли всі поголовно емігрувати до США чи Канади.

Слід зазначити, що ці засади, а ще більше – побудовані на них популярні видання, публіцистика, усна агітація відіграли свою роль у формуванні політичної свідомості певної частини галичан, особливо їх культурної верстви. Як ділилися своїми враженнями від спілкування з представниками вказаної категорії людей гетьман П.Скоโรปадський, серед них багато вузьких фанатиків, особливо у розумінні сповідування ненависті до Росії... Для них неважливо, що Україна без Великоросії задихнеться, що її промисловість ніколи не розв'ється, що вона буде цілковито в руках іноземців, що роль їх України – бути населеною якимось убогим селянством [2]. Тут можна додати, що ця ненависть значною мірою розпалювалася уніатськими священиками, тобто найбільш численною групою тодішньої галицької інтелігенції. І тодішньому Габсбурзькому пропагандистському апаратові вкупі з уніатською церквою таки вдалося відвернути від себе український національний рух, попервах антинімецький по суті. Щоб переорієнтувати його на Росію, яка не мала, як відомо, ніякого відношення до колоніального статусу Галичини та Буковини. До

речі, через декілька років потому цей самий фокус вдалося здійснити й фашистській Німеччині.

У руслі вищевказаної парадигми формується і самостійницький напрямок в історіографії України. Усе ж таки головною перешкодою на шляху до самостійності і незалежності вважалася Росія. Тож першочерговим завданням досліджень визнавалося обґрунтування відокремленості українського народу, його історії від російського народу і російської історії (це почав робити М. Грушевський). Особливо багато зусиль у цьому напрямку було витрачено на викриття антиукраїнської політики Москви, починаючи з Переяславської Ради, або навіть з попередніх часів. Так, вже у «Виводі прав України» чітко простежується ця тенденція: Україна, її «стани» – вільні незалежні – уклали «урочистий» союзний договір з Московщиною, але підступний московський цар його порушив. Тому, мовляв, європейські держави мусять відновити «справедливість», тобто право народу «обрати П. Орлика за свого гетьмана» [3]. Гіпотеза про Росію, чи то імперську, чи то радянську («СРСР – російська імперія в її комуністичній стадії»), як винуватицю всіх поразок українців у боротьбі за державність, від Переяслава, починаючи «визвольними змаганнями» 1917–1921 рр. і закінчуючи, так чи інакше розділялася всіма істориками–самостійниками. Інколи відповідні судження супроводжувалися недосить приємними зауваженнями щодо українців, наприклад, про нехтування ними завданнями національного визволення, про брак у них націоналізму (М. Михновський) [4]. Або роздратованим висновком Ю. Бачинського, що, мовляв, нічого «скидати» вину за невдачі визвольних змагань української інтелігенції на «московський національний імперіалізм» більшовиків. Виною усіх тих невдач насамперед є якраз сам український народ, його «нікчемність» [5]. Однак в цілому «генеральний» напрямок зберігався. Лише окремі висновки представників політичної думки анти- або нерадянської України виходили із загального «русла» ідеологічних штампів. Так, В. Липинський визнавав, що «ми держави... не маємо не тому, що ми всі хочемо її мати, але нам якась зовнішня чужоземна сила в цьому заважає. Держави ми не маємо тому, що ми не уміємо самі в собі хотіння власної держави розвинути...» [6].

Помітний евристичний потенціал дійсно наукового характеру мають окремі спостереження В. Винниченка, зафіксовані ним у «Відродженні нації», «Заповіті борцям за визволення», щоденникових записках. Наприклад, у запису, датованому 31 липня 1920 р., він зазначає, обґрунтовуючи небажання співпрацювати з Радвладдою: «...я боюсь, що знов я попаду в стан людини, яка своєю особою буде розплачуватись за гріхи історії, за історичну недорослість нації... Українська нація не має свого пролетаріату, не має своїх творчих, керуючих класів, а через те мусить слухняно тримати свою степову голову, коли її дужчі ведуть за

вухо до визволення» [7]. І хоча В. Винниченко у цій «недорослості» раз у раз звинувачує російський «імперіалізм» [8], розвиток викладених та інших його думок дав би змогу створити більш-менш адекватний образ описуваних ним подій і закласифікувати підвалини справді наукової історіографії. Однак, очевидно, в тих умовах це було немислимо. Знову діяли політичні «фактори», що обумовлювали інші образи, відмінні в деталях, тотожні в основному: розгляд історичного розвитку України через призму активного неприйняття Росії, більшовизму, радвлади, СРСР, УРСР. При цьому якісь серйозні дослідження у міжвоєнний і післявоєнний періоди представниками націоналістичних та демократичних течій не здійснювалися, вони лише оперували накопиченим своїми попередниками розумовим матеріалом, прагнули оновити окремі оціночні судження.

Навряд чи ці нечисленні виступи – переважно політологічного та публіцистичного характеру – набували широкого розголосу. Навіть матеріали про голодомори, які стали відомі на Заході, протягом тривалого часу майже не знаходили відображення в українській діаспорній літературі. Ситуація радикально змінилася тоді, коли західна цивілізація на чолі із США обрала головним способом боротьби із СРСР та очолюваним ним «табором» ідеологічну, пропагандистську війну. Саме відтоді всілякі советологічні школи, центри, студії розгорнули масштабну діяльність з обґрунтування тези про СРСР як «імперію зла». Нищівній критиці були піддані практично всі аспекти, сторони суспільно-економічного і політичного устрою СРСР, внутрішньої і зовнішньої політики радянської держави, практика будівництва «соціалізму» й особливо національної політики КПРС. Радянський «соціалізм» трактувався виключно як тоталітарно-репресивний, антидемократичний, нелюдський режим, встановлення якого потягло, будімо, небачені у вимірах світової історії жертви, переслідування цілих народів, етноцид, лінгвацид тощо. Економічна система СРСР представлялася як відстала, варварська, неприродна, всі народи СРСР, крім російського, визнавалися «поневоленими». Для цілей пропагандистської війни широко залучався не тільки поточний матеріал, але й історичний, особливо щодо голодоморів, репресій, переслідувань народів, етнічних груп, національних кадрів, інакомислячих. Зрозуміло, українські історичні матеріали займали тут центральне місце, особливо ті, що пов'язані з голодом і репресіями.

І хоча советологія теж базувалася на ідеологічних підвалинах, тобто виконувала політичне замовлення, вона підняла цілий масив замовчуваних негативних фактів щодо офіційної ідеології СРСР. І радянська історіографія, позбавлена стараннями «сірого кардинала» М. Суслова, його наступників і соратників, особливо в Україні, можливості раціонального пояснення цих фактів, та-

тільки внаслідок розпаду загальноімперського центру» [10]. Не меншою мірою це, до речі, стосується й незалежності 1991 р. Тому «визвольні змагання» 1917-1921 рр., – м'яко кажучи, певне перебільшення. Про які змагання може йти мова, коли навіть ІV універсал Української Центральної ради, прийнятий за кілька днів до взяття Києва більшовиками, зовсім не закреслював можливість оновлення Російської Федерації за участю в ній всіх народів колишньої імперії. Тобто, мова йшла не про безумовну незалежність, а незалежність ad hoc, для даного випадку [11].

З вищевказаною оцінкою становища України у складі Російської імперії погоджується й провідний український історик С.Кульчицький. Щоправда, водночас запитуючи риторично: «Що гірше: колоніальна експлуатація чи невизнання імперією самого існування багатомільйонного народу?» «...Переяслав, – стверджує далі він, – символізував об'єднання рівносильне знищенню», входження України «у силове поле імперії принесло народу безліч горя і нещастя». Змушений визнати, що й великоруси як імперська нація не користувалися ніякими привілеями. С.Кульчицький стверджує також що їхні втрати були незрівнянно меншими за «український рахунок» [12]. Важко перевірити всі дані, але відомо, що у ГУЛАГі кінця 1930-х рр. росіяни складали найбільш чисельну групу (64%), тобто більшу, ніж їх питому вагу у населенні СРСР, на відміну від українців. Що ж до окремих загальних співвідношень, то хотілося б звернути увагу на наступні факти. За даними, які приводить у своїй книзі «Україна. Історія» Орест Субтельний, під час Люблінської унії українці складали 28% (2 млн. осіб) від 7,5 млн. населення Речі Посполитої. Поляки – половину. В іншому місці книги він подає дані про населення українських воєводств і повітів наприкінці XVI ст. – 1,743 млн. осіб [13]. Звичайно, не всі з них – українці, оскільки міське населення значною мірою складалося з представників етносів. З урахуванням малонаселеної Сіверської землі у складі Московського царства на той час, Буковини і Закарпаття – це ті ж 2 млн. українців, тобто майже вдвічі менший за чисельністю народ, ніж поляки. Як зараз виглядає ситуація? З урахуванням діаспор чисельність обох народів можна визнати рівною. Таким чином, темпи зростання українського народонаселення протягом трьох століть після 1569 р., ймовірно, перевищували відповідні показники для поляків. Як же це пояснити в контексті «горя і нещастя» народу, принесених Росією? Невже, тільки біологічними факторами?

«Нещастя» в економічному плані тлумачаться як експлуатація України, її ресурсів. Група дослідників із США, результати праць яких визнають у нас за істину в кінцевій інстанції, доводить, що в останній період існування «імперії» Україна перетворилася «на економічну руїну», що вона була завжди експлуатована у СРСР. На підтвердження

наводяться дані, за якими рівень споживання на душу населення в Україні відносно рівня споживання в РРФСР становить 88% (в Білорусі – 97), кошти вилучалися на будівництво БАМу, ракет тощо [14]. Може, воно й було так, але є й інші цифри, які слід брати до уваги у розгляді питань економічної історії України. Наприклад, підрахунки Держкомстату СРСР, за якими УРСР мала від'ємне сальдо ввозу–вивозу у міжреспубліканських та імпортно-експортних поставках – як у внутрішніх цінах, так і у цінах світового ринку [15].

Оцінюючи становище України у складі Росії на початку XX століття, важко погодитися з порівнянням його з «цвинтарем», як це робиться в одній книзі, написаній дуже авторитетними авторами:

«Ми плакали на цвинтарі безсилі,
А скрізь жовтіли на землі
Потоптані знамена милі
І наші зламані шаблі (жовтіли?)
І сотні з нас з чужинцем побратались,
Втекли від нас в ворожий стан
І разом з ворогом знущались
З кривавих наших ран.[16]

Тут також розписується трагедія «ув'язненого» на українській землі єврейства, єврейські погроми, хоча відомо, наприклад, що їх жертви не можна порівняти, скажимо, з кількістю жертв погромів у період «отаманщини».

У сучасній історичній літературі широко застосовується поняття «тоталітаризму», «тоталітарно-репресивний» режим, навіть у періодизації – «доба тоталітарно-репресивного режиму». Втім це поняття мало що дає у пізнавальному аспекті. Відомо, що народилося воно зовсім на іншому суспільному ґрунті – у лоні європейської цивілізації, в Італії, і відображало інші реалії, зокрема, економіку на засадах приватної власності, войовничий націоналізм, расизм, експансіонізм (особливо це стосується гітлерівського тоталітарного режиму, але не тільки). Радянське ж суспільство, як відомо, засновувалося на інших засадах: державній власності, інтернаціоналізмі, колективізмі. Зрозуміло, якісь риси зовнішньої подібності між ними були, але не більше. Врешті-решт можна й птахів з птеродактилями до одного класу тварин віднести тільки на тій підставі, що вони літають.

Спрощеною є й характеристика суспільного ладу в Радянському Союзі. Раніше його вважали розвинутим соціалізмом, потім «казарменим», «деформованим», врешті-решт визнали, що соціалізм таким і має бути. Між тим у реальних економічному базисі і соціальній структурі у «знятому» вигляді були присутні елементи різних укладів, нерідко у формі стереотипів, навичок, особливостей управління, організації праці та розподілу продукту. Це й якісь елементи феодалізму, общинного ладу, примусової праці, державної монополії. Але явно бракувало капіталізму, ринку, оскільки напередодні революції Росія була, за визначенням М.Бердяєва, зовсім не буржуазним царством [17]. До речі, й Ук-

раїна також. Можна скільки завгодно говорити про більш високий цивілізаційний рівень України, але скасування права приватної власності на землю здійснила в Україні на вимогу селянства вперше Українська Центральна Рада, а не російські більшовики. І це дуже симптоматичний факт, який достатньо переконливо свідчить про рівень цивілізації і правової культури більшості українців, про те, що поняття власності дуже слабо укорінилося в їхній суспільній свідомості. А з цим, до речі, пов'язані й серйозні наслідки, форми майбутньої колективізації, ставлення селян до тих же колгоспів. Значимо, що воно не було однозначним. Значна частина колгоспників відповідно до традицій общинності сприймала їх цілком позитивно, особливо в той період, коли в межах колгоспної системи були відсутні помітне розшарування, майнова нерівність. Це взагалі характерно для общинних спільнот: вони розвалюються саме внаслідок майнової диференціації.

Дуже болючим є питання про голодомори і репресії. Не вдаючись до ґрунтового розгляду положень, що віднайшли місце на сторінках сучасної історичної літератури, зазначимо, що й тут не обійшлося без впливу ідеологічного чинника. І це визнається не тільки нами. Тому слід, імовірно, погодитися з висновком Б.Олійника про те, що правди про голодомор ми не знаємо. Наприклад, певно не тільки Сталін та його найближче оточення були суб'єктами цього злочинного акту. Адже Сталін і «оточення» по селах і хатах не ходили і хлібозаготівлі не проводили. Чому, якщо це було нищення народу, ніяк не зреагували силові структури у тодішній УРСР – з'єднання найбільш боєздатного у СРСР Українського Військового Округу, територіальні частини, органи внутрішніх справ, які склалися у величезній більшості з українців? Чому з протестами не виступили українізовані на той час КП (б)У, представницькі й виконавчі органи республіки? Адже ж М.Шолохов, коли побачив на Донщині «неподобства» у хлібозаготівлях, що доходили, як у відповіді йому визнав Сталін, до «садизму», не побоявся особисто звернутися з гнівним викриттям цих неподобств до самого вождя, домогтися певної корекції у проведенні цієї кампанії, а величезний партійний і державний апарат УРСР на це не зважився? Адже він був «українізований», складався більш ніж на 70% з представників, як зараз кажуть, «корінної нації» [18]. Злочинність режиму виявилася не стільки в цілях скільки в методах аграрної політики, в злочинному нехтуванні інтересами і навіть життям мільйонів людей заради «світлого майбутнього».

Наступне питання: яка ж частка врожаю була відчужена державою з 1932 р.? Зазвичай приводяться дані про стягнення з українського села від 225 до 261 млн. пудів [19], тобто приблизно третини збраного врожаю (понад 800 млн. пудів). При тому, що фактичний урожай був ще більший, на рівні попереднього року (не менше, а навіть, може,

й більше, ніж стягнуто, було втрачено, пропало, про що теж є безліч свідчень). Отже, можливо, не тільки дії Сталіна, «режиму» але й дії певної частини селянства (відмова від праці у колгоспах, розлад дисципліни тощо), «італьянка», спроби саботажу радвлади теж відіграли свою роль? Що б там не писали, а українське селянство не було таким собі «бидлом», «об'єктом» владного впливу і тільки, особливо у ті роки. Чимала його частка і повоювати встигла у світовій та громадянській війнах, й до різних форм політичної активності залучалася. Зрозуміло, загальної селянської організації не було, що й надавало селянській опозиційності характеру стихійності та ірраціоналізму (навіщо, наприклад, було забивати худобу, навіть якщо вона у колгоспі? А вибили ж таки). Та все ж, селянство – не беззв'язкий суб'єкт. Тож чому б не пригадати у цьому зв'язку вказівку Енгельса, що історична подія є результатом зіткнення багатьох воляр, якась середня, тому вона нерідко є несподіваною для всіх [20].

До причин і мотивів селянського опору владі сучасні дослідники ставляться цілком співчутливо, з розумінням. А як виглядає справа з мотивацією дій суб'єкта влади? Тут висувуються часом абсолютно фантастичні версії – чи то ламання хребта хліборобській нації, чи то власні економічні інтереси правлячої більшовицької верхівки. Однак, на нашу думку, в дійсності зрозуміти цілі влади можна тільки через знання того, як використовувалося зібране збіжжя. Це, на жаль, якраз і замовчується. Але ж треба враховувати, що у містах України мешкала на той час ледве не третина населення (8-9 млн. осіб), яких треба забезпечити продовольчим хлібом. Крім того, свої потреби мало військо. Здійснювалася індустріалізація, що відповідала інтересам дуже широких пролетарських верств. Отже, як це комусь і неприємно, доводиться визнати, що, здійснюючи хлібозаготівлі, під час яких загинули голодною смертю мільйони людей, суб'єкт влади керувався публічними інтересами. Природно, так, як він їх розумів (індустріалізація, зміцнення влади). В тому числі – і обумовленими «зовнішнім пресингом». Зараз, що правда, є твердження, що у війні реально було використана лише 70% створеного індустріального потенціалу, тому можна було б і не затискувати так гайки. Але ж, питаємо, хто міг знати на початку 1930-х рр., яка частка і якого потенціалу і як саме буде використана через 10 років? Зрозуміло, виникають певні сумніви щодо граничних цифр жертв. Дійсно, якщо загинули 7 чи 10 або 14 мільйонів, то хто ж працював у країні, здійснював індустріалізацію, організовано проводив весняну посівну компанію, виконував більш напружені плани хлібозаготівель 1933 року?

Таким чином, вище зазначена проблема вимагає глибокого і всебічного дослідження, а не занадто шанобливого прислуховування до того, що нам «німець», а точніше Д.Мейс чи Р.Конквест скаже.

На першому етапі до цього слід сприйняти хоча б відносно помірковану вказівку С.Кульчицького про те, що голодомор спрямовувався не на українців безпосередньо, а на сільське, в тому числі українське населення [21]. Визнати, що і колективізація, й хлібозаготівлі – це також справа й мільйонів співвітчизників, а не тільки «оточення». Свого часу цю тезу обґрунтувала В.Линн – одна з небагатьох «сталіністок» у західній історіографії, з чим вся інша її частина рішуче не погоджувалася [22]. Але для нас це важливо, якщо ми дійсно намагаємося досягти злагоди.

Такою ж болючою, як попередня, є проблема масових репресій в Україні. Зараз насаджується думка про їх антиукраїнську або антиінтелігентську спрямованість [23]. У цьому зв'язку з цим зазначимо, що автори статті аніскільки не схильні виправдовувати позасудові репресії 1930-х років. Питання в іншому – у встановленні істини. Як корисну гіпотезу можна визнати судження згаданого вже М.Верта. «З політичної точки зору ежовщина, – писав він, – носила антибюрократичний, популістський характер, а основною її ціллю була боротьба проти народногосподарських і партійних кадрів» [24]. Це по-перше. По-друге, як зазначає той же Верт, залученню НКВС до цієї боротьби передувала спроба розв'язати проблему шляхом партійної демократії, переобрань керівних кадрів, які не відповідали вимогам часу. Однак це не дало очікуваних результатів, що й призвело до «втручання» НКВС з усіма жахливими наслідками. Можливо, така спрямованість вказаної кампанії (оновлення кадрового апарату шляхом терору) обумовила й активність «мас». Київську міську парторганізацію навіть було піддано критиці на XVIII з'їзді ВКП (б). Ледве не половина цієї парторганізації активно викривала «ворогів» і «шкідників». Тобто, й тут не так усе просто, як у вельми примітивній ідеологемі про репресивну «природу» соціалізму.

Незадовільною є й оцінка особистості Й.Сталіна. Погоджуючись з тим, що Й.Сталін був жорстким тираном, слід пам'ятати, що тиранія з її популізмом, антиаристократизмом інколи є необхідною ступінню політичного розвитку. У політичній історії, скажімо, Стародавньої Греції, багато хто з тиранів були найяскравішими особистостями, хоча в очах греків водночас – і узурпаторами влади. До речі, Сталін не був у строгому правовому сенсі узурпатором. Адже він досяг владних вершин не шляхом захоплення влади, ламання закону, а дотримуючись партійного і державного законів. Якими вони були – то вже інша справа. До того ж, і наостанок, – він дійсно був дуже яскравою особистістю з великою силою волі і великим інтелектом, що визнають практично всі, хто його знав. А.Гарріман, наприклад, вказує на «глибокі знання, фантастичну здібність вникати в деталі, живість розуму і дивовижно тонке розуміння людського характеру. На думку Гаррімана,

Сталін «в певному сенсі – є найбільш ефективним військовим лідером». Водночас він повторює відоме вже нам – «злочинний тиран» [25]. Великий наш співвітчизник і мислитель планетарного рівня В.Вернадський у своїх щоденникових записах зазначав: «...історично Ленін і Сталін на правильному шляху», незважаючи на багаточисленні гріхи і жорстокості... промова Сталіна 3 липня 1941 – це, безумовно, промова «дуже розумної людини» [26]. Зрозуміло, мова не про апологію сталінської деспотії, а про об'єктивність: на тому етапі історичного розвитку посередності у політиці довго не втримувалися.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що, на жаль, сьогодні науці, історичному пізнанню серйозно заважає ідеологія. А відтак історичне пізнання залишається дещо однобоким і перекрученим. Як тут не згадати випадок, який трапився з Є.Євтушенком. До нього звернувся відомий радянський дисидент В.Буковський з проханням оцінити його поетичні опуси. «Те, що Ви створили, – розчарував його Євтушенко, – дуже схоже на те, що писав Олексій Сурков». – «Як Ви смієте порівнювати мої вірші з тим, що писав цей махровий сталініст?» – образився графоман. «А чому б і ні? Адже вся різниця у тому, що той писав «Хай живе комунізм! Слава КПРС!, а Ви – «Хай буде проклятий комунізм! Геть КПРС!»

Дійсно, у дослідженні історії власної країни недоречно бути схожими на «графоманів». Тим більше, що й вплив на суспільну свідомість ідеологічних форм може бути зовсім не такий, на який очікувалося. Скажімо, не виховує поваги у власного народу «наука», яка зображає його, як наприклад, у працях Ю.Бачинського, або нікчемністю, або боязкуватим, жадібним і дурнуватим «бидлом». Ймовірно, уважно ознайомившись з подібними графоманськими опусами на історичну тематику, відомий ідеолог «БЮТ» О.Турчинов у статті «Аутодофе» [27] написав, що мільйони українців знищувалися відносно малочисельними групами, майже без опору, при цьому чисельність здатних до опору переважала чисельність ворогів у сотні разів. У голодомор «численність купки катів і зовсім несумісна з числом їх жертв, які конали як худоба, тупо й мовчазно, навіть не пробуючи захистити себе й своїх дітей... вмираючих від голоду». Дійсно, як після цього не замислитись над питаннями: чи можемо ми набути «пасіонарності», мужньо битися до перемоги чи до смерті», бути не те що великою, а хоча б якоюсь нацією. Відверто скажемо, непросте питання. Дійсно, краще було б утриматися на деякий час від творення ідеологічних опусів на тему: «Нас били, б'ють і будуть бити».

Таким чином, не можна плутати різні речі – історичну науку і ідеологію. Історику завжди слід керуватися суто науковими цілями і відкидати будь-які міркування ідеологічного ґатунку. Ідеологічні системи можуть часто змінюватися, а наукові висновки розраховані якщо не назавжди, то бодай на більш тривалий період.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бантыш – Каменский Д.Н. История Малой России.— К.: Час, 1993.— С.272, 273, 287.
2. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918.— К.: Філадельфія, 1995.— С.203.
3. Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України.— Львів: Слово, 1991.— С.45, 47, 48.
4. Міхновський М. Справа української інтелігенції в програмі Української народної партії // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст. Хрестоматія.— Львів: Світоч, 1993.— С.148.
5. Бачинський Ю. Більшовицька революція і українців // Там само.— С.121.
6. Липинський В. Листи до братів—хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму // Там само.— С.476.
7. Винниченко В. З «щоденників» // Україна.— 1990.— №12.— С.35.
8. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення.— К.: Криниця, 1991.— С.25.
9. Музиченко П. Історія держави і права України.— К.: Знання, 2000. С.206.
10. Попович М. Громадянське суспільство України // День.— 1999.— №244.— С.6.
11. Слюсаренко А.Г., Томенко М.П. Історія української Конституції.— К.: Знання, 1993.— С.78.
12. Кульчицький С.В. Три Переяслава // Зеркало недели.— 2002.— №33.— С.19.
13. Субтельний О. Україна. Історія.— К.: Либідь, 1993.— С.109, 110.
14. Сікора В. Аби нікому більше не платити контрибуцій // Урядовий кур'єр.— 2003.— №52.— С.9.
15. Аргументы и факты.— 1989.— №50.— С.6.
16. Литвин В., Смолій В., Шпаковатий М. Україна: XX століття.— К.: Альтернативи, 2002.— С.112.
17. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма.— М.: Наука, 1990.— С.15, 16.
18. Верт Н. История Советского государства.— М.: ИНФРО—М, 2002.— С.241.
19. Історія України.— К.: Альтернативи, 1997.— С.286.
20. Энгельс Ф. И.Блоху. 21 сентября 1890 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Изд. 2-е.— Т.37.— С.394—396.
21. Кульчицький С. Україна між двома світовими війнами. Україна скрізь війни: В 15-ти т.— Т.11.— К., 1999.— С.183-184.
22. Lynne Viola. Best songsaf Fatherland.— N—U., Oxford, 1987.
23. Кремінь В., Табачник Д. Ткаченко В. Україна: альтернативи пошуку.— К.: Arg—UKRAINE, 1996.— С.369, 376 та ін.
24. Верт Н. Там само.— С.243.
25. Harriman W.A., Abel E. Special Envoj to Churchill and Stalin.— N.—Y., 1975.— P. 536.
26. Вернадский В. Из дневников 1941 г. // Литературная газета.— 1988.— 16 марта.
27. Турчинов А. Аутодофе // Вечерние вести.— 2003.— №141.— С.4, 5.

Л.Л.ПРОКОПЕНКО**ЕЛІТОГЕНЕЗ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО РЕГІОНУ:
РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ (Частина II)**

Прокопенко Леонід Львович — завідувач кафедри права і європейської інтеграції Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, кандидат історичних наук

Треба відзначити, що в пореформений час значно підвищився освітній ценз губернаторів. Якщо у 1820-х рр. домашню освіту мали 75,5% губернаторів, то в 1850-х рр. їх частка зменшилась до 62,5%, а з вищою освітою зросла до 19,1%. На початку XX ст. вищу освіту мали вже дві третини губернаторів, причому особливо суттєві зміжки в цьому плані відбулися в останній чверті XIX ст.

Усі вони були спадковими дворянами, а дехто належав до титулованої знаті, як, скажімо, генерал-лейтенант граф Ф.Е.Келер, який після почат-

ку російсько-японської війни пішов на фронт і загинув на Далекому Сході. В цілому з 50-х рр. XIX ст. і до 1917 р. на посаді катеринославського губернатора знаходилися 34 особи, з яких лише двоє були українського походження. По-різному будувалася й їх кар'єра. Так, В.А.Колобов, один з останніх катеринославських губернаторів (1913-1916), був гвардійцем, потім одружився на позашлюбній дочці Олександра II, яка принесла в посаг зв'язки при дворі та значні кошти. Завдяки їй, як відзначала Н.Полонська-Василенко, він

і дістав посаду губернатора. Після Катеринослава був призначений акмолінським губернатором у Туркестані. На відміну від нього, відомий діяч олександрівського та миколаївського царювання І.М.Дурново, як кажуть, «зробив себе сам». Спочатку теж обирає військову кар'єру, причому закінчує Михайлівську артилерійську академію, але після Кримської війни у 32 роки за станом здоров'я йде у відставку і бере активну участь у діяльності дворянських станових органів Чернігівської губернії – обирається повітовим, губернським предводителем дворянства. Був помічений при дворі і в 1870 р. призначається на посаду Катеринославського губернатора, яку обіймав до 1882 р. Після краху Лорис-Мелікова і поворотом урядового курсу вправо у 1882 р. стає товаришем (заступником) міністра внутрішніх справ, а з 1889 р. і міністром. У 1895 р. Микола II призначає його головою комітету міністрів.

Управління пореформеного повіту, як і раніше, залишалося в руках місцевого дворянства. Повітовий справник призначався губернатором з дворян, у створених у 1862 р. повітових поліцейських управліннях було по два дворянських засідателі, обраних повітовими дворянськими зібраннями. Повітовий предводитель дворянства очолював ряд повітових присутствій і комітетів, які часто відігравали роль виконавчих інстанцій для відповідних губернських установ.

За судовою реформою 1864 р. вводилися дві системи судових установ: суди з обираємими суддями – мирові судді і з'їзди мирових суддів та суди з призначаємими суддями – окружні суди і судові палати. Кожний повіт складав мировий округ, який поділявся на кілька дільниць з мировим суддею, обираємим повітовими земськими зборами. Роль апеляційної інстанції для мирових суддів округу виконував з'їзд мирових суддів округу. У 1889 р. виборні мирові судді були скасовані і замінені призначаємими: в містах – міськими суддями, а на селі – земськими начальниками. В губернії створювався окружний суд. Він складався з голови, його товариша (заступника) і членів суду. До апарату окружного суду входили прокурор з товаришами і канцелярією. Судові статuti 1864 р. видозмінили прокуратуру, яка стала виступати як орган судового, а не загального нагляду.

У 1865 р. в губернії згідно з «Положенням про губернські і повітові земські установи» від 1 січня 1864 р. створюються органи земського самоврядування, які мали займатися господарськими справами: будівництвом і управлінням місцевими шляхами, школами, лікарнями, завідуванням продовольчою справою, організацією поземельного кредиту, пропагандою агрономічних знань тощо. Апарат земства складався з розпорядчих органів – губернських та повітових земських зборів, гласні яких обиралися на трирічний термін, і виконавчих органів – губернських та повітових земських управ. Губернська земська

управа мала постійну канцелярію, яка поділялася на відділи. На чолі зборів і управ стояли виборні голови, котрі не тільки керували їх діяльністю, але й представляли земства в місцевих урядових установах (головним чином, присутствіях). Земства були поставлені під контроль центральної влади в особі губернатора і міністра внутрішніх справ. Голова повітової управи затверджувався на посаді губернатором, а голова губернської управи – міністром. З 1890 р. голови і члени управ були прирівняні до чиновників.

На тих же засадах, що й земське самоврядування, створювалося міське. Компетенція міського самоврядування за Міським положенням від 16 червня 1870 р., також як і в земствах, не виходила за межі господарських питань: благоустрій міст, розвиток торгівлі, промисловість, охорони здоров'я і народної освіти. Гласні міської думи, яка була розпорядчим органом, обиралися платниками податків на чотири роки. Вони зі свого складу обирали виконавчий орган – міську управу, яка складалася з міського голови та кількох членів. Міський голова очолював і думу і управу, координуючи їх роботу. Скажімо, в Катеринославі до складу управи входили п'ять членів, які відали господарчим, технічним, військовим, торговельним, медично-санітарним і податковим відділами. Організовував роботу управи секретар. З числа гласних утворювалося від 10 до 15 комісій, які вирішували конкретні питання в усіх галузях міського господарства.

Міську реформу спочатку було проведено в Катеринославі, а пізніше і в інших містах. Для дрібних міст з 1892 р. вводилося так зване «спрощене управління». Сход домогосподарств міста обирав склад зборів уповноважених (12-16 чол.), а останні обирали міського старосту з 1-2 помічниками. Міські голови і старости затверджувалися губернатором, а міський голова губернського міста – міністром внутрішніх справ.

Адміністративний і службовий елементи складали, як і раніше дворянство і чиновники з недворян, яких за переписом 1897 р. тільки в губернському центрі нараховувалось разом з сім'ями понад 7 тис. чоловік. Серед них були представники відомих дворянських родів Струкових, Алексєєвих, Родзянок, Миклашевських, які служили в губернському управлінні, земських і своїх станових установах.

У другій половині XIX ст. були внесені певні зміни у порядок проходження державної служби. Законом від 9 грудня 1856 р. «Про терміни надання чинів по службі цивільній» були відмінені пільги по вилузі в залежності від освіти. Терміни вилузи встановлювалися загальні для всіх: у XIV-IX кл. – по три роки в кожному, в VIII-VI кл. – по чотири роки. Разом з тим було збережено правило призначення при вступі на службу в той клас, на який давали право закінчення того чи іншого навчального закладу та ус-

підвищення в навчанні. Скажімо, випускник університету, який показав відмінні знання і отримав звання кандидата, при вступі на цивільну службу відразу міг отримати чин X класу, а інші випускники – чин XII класу. Випускник гімназії – дворянин, нагороджений золотою чи срібною медаллю, мав право на чин XIV класу. Законом 3 березня 1871 р. надання першого класного чину обумовлювалося обов'язковою здачею екзаменів за курс повітового училища.

Але, в цілому, зберігалась націленість кадрової політики на надання переваг дворянству. За підрахунками А.П.Кореліна в пореформений час серед чиновників I-IV класу спадкові дворяни склали 71,5%, V-VIII класів – 37,9% і IX-XIV класів – 22,3%. Лише наприкінці 1906 р. під впливом революційних подій був виданий закон, за яким надання першого класного чину здійснювалось поза залежністю від станової належності. На зміну встановленого порядку, вказувалося в законі, надання першого класного чину залежить від здобутої освіти. Канцелярські службовці, що мали середню освіту, відносились до першого розряду, а які не мали вказаної освіти – до другого.

Змінюється також система управління корпусом державних службовців. Спочатку з відання Інспекторського департаменту у 1852 р. були вилучені губернські чини і чиновники судових палат VIII-XIV класів, а в червні 1858 р. він взагалі був ліквідований з переданням завідування службою губернських чиновників до VII класу включно губернським установам. Призначення, переміщення, звільнення чиновників V-VI класів передавалось міністрам і головноуправляючим. При цьому питання про надання чинів I-IV класів як і раніше залишалося прерогативою верхньої влади. Всі надання чинів зосереджувались в Департаменті герольдії Сенату, тобто відновлювався порядок, який існував до 1846 р.

У 1894 р. створюється спеціальний комітет про службу чинів цивільного відомства, робочим органом якого став новостворений Інспекторський відділ в. й. і. в. Канцелярії. Остаточо його функції були визначені в 1895 р.: за ним зберігались справи чинів IV-VI класів. Чиновники I-III класів призначалися, звільнялися і нагороджувалися верховною владою за поданням відповідних міністрів, а доля VII-XIV класів – вирішувалась у губернських установах.

Треба відзначити роль місцевого самоврядування, яке стало своєрідним навчальним полігоном для нової генерації громадських діячів пореформеної доби. Через земства і міські думи за півстоліття пройшли сотні людей, які склали головну базу ліберально-демократичної опозиції самодержавства та провідних політичних партій напередодні 1917 р. Одним з них був М.В.Родзянко, великий землевласник Новомосковського повіту. У 1886-1896 рр. він обирався повітовим предводителем дворянства, в 1900-1906 рр. очолював Ка-

теринославську губернську земську управу. Після створення «Союзу 17 октября» став одним з лідерів октябристів, очолюючи Катеринославський відділ партії. З 1906 р. обирається до Державної думи, був головою III та IV Державних дум. Помітним діячем Державної думи був й інший катеринославець – М.М.Алексеев. Після закінчення у 1864 р. катеринославської гімназії з золотою медаллю він закінчує юридичний факультет Харківського університету і протягом одинадцяти років захищає магістерську та докторську дисертації з права. У 1890-1899 рр. був ректором Харківського університету. У 1907 р. він обирається до III, а в 1912 р. – до IV Державних дум від Катеринославської губернії, де очолив бюджетну комісію.

Лютнева революція наклала суттєвий відбиток на структуру, принципи діяльності і формування апарату місцевого управління. У 1917 р. в Україні діяли фактично три системи управління. Верховну владу формально здійснював Тимчасовий уряд. Вже при перших звістках про революцію в Петрограді на місцях починають створюватися виборні «Комітети громадських організацій», до складу яких входили гласні земських і міських органів самоврядування, представники громадських організацій. У Катеринославі він був створений в ніч з 3 на 4 березня на чолі з головою губернської земської управи К.Д.Гебсбергом.

Тимчасовий уряд скасовує посади губернаторів, поліцмейстерів, справників, земських начальників з відповідними канцеляріями, ліквідує такі установи, як губернське правління, поліцейські і жандармські управління, комітети у справах друку тощо.

Згідно з циркулярним розпорядженням Тимчасового уряду від 5 березня, скасовані посади і установи замінювались губернськими, міськими, повітовими комісарами Тимчасового уряду та їх апаратом. Ці обов'язки тимчасово покладалися на голів губернських та повітових земських управ і міських голів. В результаті К.Д.Гебсберг замінив останнього катеринославського губернатора А.Г.Чернявського. Первісно права комісарів були досить невизначеними. Положення про них було затверджене лише у вересні 1917 р., згідно з яким їх компетенція наближалась до повноважень губернаторів і справників.

Характерною особливістю місцевого управління цього періоду стало розширення обсягів повноважень земського самоврядування. Загальне керівництво усією системою земських установ покладалося на Всеросійський земський союз. Аналогічні зміни відбулися і в організації міського самоврядування. Законом 15 квітня 1917 р. в містах з населенням понад 150 тис. чол., тобто і в Катеринославі, вводились районні органи самоврядування – районні думи і управи. Діяльність цих установ у містах мала об'єднувати рада дум.

Система місцевих судів зберігалась практично в незмінному вигляді: судові палати, окружні суди,

мирові судді та їх з'їзди. Законом від 30 травня вводився суд в адміністративних справах. За цим законом у кожний повіт мав призначатися адміністративний суддя, а при окружному суді створюватися особливе адміністративне відділення. Ці суди мали розглядати конфлікти між державними органами, комісарами Тимчасового уряду і громадськими установами.

У квітні, одночасно з Головним земельним комітетом заснуються губернські, повітові і волосні земельні комітети, на які покладалося завдання підготовки земельної реформи. Зі створенням міністерства продовольства його органами на місцях стають губернські, міські, повітові продовольчі комітети. Посилюються і місцеві органи міністерства праці.

Поруч із цим виникають ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, очолювані представниками соціалістичних партій. При цьому нерідко вони діставали перевагу над губернським комісаром. У червні 1917 р. К.Д.Гебсберг був змушений внаслідок цього навіть скласти з себе повноваження губернського комісара та голови губернського виконавчого комітету громадських організацій. Третю систему влади очолювала Центральна Рада з її місцевими органами – радами, управами, спілками. Губернська українська рада була створена в Катеринославі вже в квітні 1917 р. Після проголошення III Універсалу у місті створюється губернська революційна рада, починають діяти губернський і повітовий комісари Центральної Ради, правовий статус яких визначався положенням, прийнятим ще Тимчасовим урядом для своїх представників.

Говорячи про організацію місцевої влади часів Центральної Ради, слід зазначити, що в літературі справедливо підкреслюється цілковита невизначеність самої системи інституцій, які мали закласти її фундамент. Це становище зберігалося практично до гетьманського перевороту. Звичайно, це накладало свій відбиток і на формування адміністративної еліти УНР на Катеринославіщині. Основними критеріями для заняття керівних посад стають політичні погляди і партійна належність.

У цей час провідною українською політичною партією на Катеринославіщині, як і в цілому в Україні, була Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП), на чолі місцевої організації якої стояли Ф.Дубовий, І.П.Мазепа, П.Феденко, І.Романченко. На початку революції найбільш помітним з них був відомий діяч катеринославської «Просвіти» І.Романченко. По мірі розвитку революції провідну роль почали відігравати І.П.Мазепа та П.Феденко.

Останній у серпні 1917 р. на селянському з'їзді Верхньодніпровського повіту обирається до Центральної Ради, де активно працює до гетьманського перевороту. У січні 1919 р. він обирається до Трудового Конгресу України, стає членом ЦК УСДРП редактором центрального органу партії – «Робітничая газета». Найбільш визна-

ним лідером катеринославських українських соціал-демократів був І.П.Мазепа. У 1917 р. його обирають членом міської думи та Катеринославської ради робітничих і солдатських депутатів. Після вступу до міста загонів вільного козацтва під проводом Г.Горобця та німецьких і австро-угорських військ у квітні 1918 р. І.Мазепа очолює губернську революційну раду як орган місцевої влади УНР. На початку 1919 р. І.П.Мазепа обирається від селянського з'їзду членом Трудового Конгресу України, а потім делегатом VI з'їзду УСДРП. На з'їзді він разом з П.Феденком та І.Романченком стає членом ЦК і, крім того, обіймає посаду секретаря ЦК УСДРП. В подальшому – у 1919-1920 рр. – І.П.Мазепа працював міністром внутрішніх справ, земельних справ УНР, очолював Раду народних міністрів.

Ще одним відомим діячем УСДРП був інший наш земляк – А.Пісоцький, більш відомий під прізвиськом Андрія Річицького. Під час революції обирається членом Центральної Ради. Наприкінці 1918 р. разом ще з одним уродженцем Катеринославіщини – Ю.П.Мазуренком став ініціатором утворення фракції «незалежників» в УСДРП. У 1920 р. вони стали одними з засновників на її базі Української комуністичної партії. До ліквідації УКП в березні 1925 р. А.Річицький був головою партії, а Ю.П.Мазуренко – членом ЦК. Після вступу до КП (б)У А.Річицький обирається членом ВУЦВК.

На чолі катеринославської організації Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) стояли С.Бачинський, М.Федорів, П.Коробчанський. Але найбільш відомим катеринославським есером був М.М.Стасюк. Ще до першої російської революції він вступив до Революційної української партії (РУП). Під час революції 1905-1907 рр. став організатором селянських спілок на Катеринославіщині. У квітні 1917 р. обирається головою новоутвореної Селянської спілки і делегується до Центральної Ради. Був обраний до її виконавчого органу – Комітету Центральної Ради (Малої Ради), у червні 1917 р. входив до першого складу Генерального Секретаріату на посаді генерального секретаря харчових справ.

Менш впливовою була невелика організація українських соціалістів-федералістів під проводом В.Біднова, А.Синявського, П.Єфремова. Спочатку вони діяли під старою назвою «Товариства українських поступовців». Наприкінці березня 1917 р. на базі ТУП утворюється Союз українських автономістів-федералістів, а в червні під впливом революційного руху він перейменовується на УПСФ. До її керівних органів належав відомий український історик В.Біднов.

Після проголошення Української держави гетьмана П.Скоропадського призначені Центральною Радою комісари були усунуті зі своїх посад за наказом міністра внутрішніх справ Ф.Лизогуба від 14 травня 1918 р., їх замінили губернські та повітові

старости. 25 травня на посаду губернського старости було призначено генерал-майора М.І.Чернікова. За своїм статусом губернські старости майже повністю відповідали російським губернаторам, та й взагалі вся система місцевої влади поступово наближалася до колишньої російської моделі. Системою місцевої адміністрації, як і в УНР, відало міністерство внутрішніх справ. Були поновлені органи земського і міського самоврядування.

Законом від 18 травня 1918 р. міську та повітову міліцію було передано під владу губернських та повітових старост і перейменовано на державну варту. Очоловав варту особливий департамент, а в губернії «помічник-інспектор Державної варті», у великих містах – отамани, а в міських районах і повітах – «начальники повітової Державної варті». У містах один вартовий мав припадати на 400 чол. населення, в кожному повіті мала створюватися резервна сотня кінних вартових. Тобто, взявши на озброєння повчальний досвід Центральної Ради, нова влада прагнула стати на шлях створення «сильної» місцевої адміністрації.

Створювався Катеринославський військовий округ, де мав формуватися і один з восьми (8-й) армійських корпусів. Відновлювалася в основних рисах дореволюційна судова система з її окружними судами. Треба відзначити подальший розвиток у період гетьманства інституту державної служби. Закон «Про порядок призначення на державну службу» регламентував, які чиновники залежно від класу посади призначалися безпосередньо гетьманом, а які – конкретним міністром. У перспективі передбачалася розробка комплексного акту, який би охопив усі питання державної служби, але до його затвердження не припинялася чинність «усіх законів російської держави про цю службу». Гетьман підкреслював, що державні кадри добиралися, передусім, за професійною ознакою. Це спричинило докори противників гетьмана, що він спирається на дореволюційну російську «номенклатуру». В.К.Винниченко у «Відродженні нації» наводить навіть перелік людей з російськими прізвищами, які очолили повітові староства в Катеринославській губернії: «Дементьев (верхньодніпровський), Комаров (павлоградський), Ключніков (олександрівський), Кудряков (слов'яносербський), Харатаєв (маріупольський) ... і т.д.»

Наприкінці листопада 1918 р. гетьманська влада в Катеринославі фактично припинила своє існування. На початку грудня на спільному засіданні Катеринославської міської думи та губернської земської управи виконуючим обов'язки губернського комісара було призначено А.Г.Яценка. Справа в тому, що, згідно з телеграмою голови Директорії УНР В.К.Винниченка, Катеринославській філії Українського національного союзу. Директорія мала сама «в кожному окремому випадкові призначати й затверджувати всіх губернських та повітових комісарів, зазначивши

їх політичне кредо, освіту і службовий стаж». У наказі А.Г.Яценка від 4 грудня 1918 р. окреслювалися першочергові заходи нової влади: відновлення міського і земського самоврядування, звільнення з посад повітових старост та їх заступників. Їх обов'язки покладалися на голів повітових земських управ. Наказом Директорії від 12 грудня губернським комісаром призначався Д.Кондрашенко. Поступово були затверджені й повітові комісари. Але вже в січні 1919 р. короткочасний період функціонування органів Директорії УНР на Катеринославщині завершився і була відновлена Радянська влада, яка припиняла своє функціонування лише в червні-грудні 1919 р. під час наступу денікінців.

Основні чинники елітогенезу радянської Катеринославщини закладалися ще в дореволюційні часи. Це було пов'язане з перетворенням губернії у пореформений час в один з основних промислових центрів Російської імперії. Саму тут у 80-90-х рр. XIX ст. спостерігається бурхливий розвиток кам'яновугільної, гірничодобувної галузей, металургії. Достатньо сказати, що в 1900 р. на Донецький басейн припадало близько 70% загальноросійського вугледобутку, у Кривбасі добувалося 57,2%, а в Марганці – 45% марганцевої руди, на Півдні України виплавлялося 51,8% чавуну та 44% сталі, вироблялося 76% рейок. Як наслідок, у Катеринославській губернії зосереджувалася третина (понад 100 тис.) з усіх 327 тис. промислових робітників України, або майже стільки ж, скільки в трьох інших промислово розвинутих губерніях (Київська – понад 56 тис., Харківська – близько 43 тис., Херсонська – більше 39 тис.).

Катеринослав поряд з Києвом стає одним з двох основних центрів соціал-демократичного руху. Вже наприкінці 80-х на початку 90-х рр. тут виникають перші марксистські гуртки. В них починають свою діяльність відомі в майбутньому діячі більшовицької партії: О.М.Винокуров, Л.М.Ставль (Заславська), М.М.Ессен, Г.Д.Ліндов (Лейтейзен). Помітний вплив на діяльність цих гуртків мав П.В.Точиський, засланий до Катеринослава. У 1895 р. тут за активної участі О.М.Винокурова виникає перша соціал-демократична організація.

Особливо активізувалася революційна діяльність у 1897 р., коли на заслання до Катеринослава прибула група петербурзьких робітників на чолі з І.В.Бабушкіним. Саме за його ініціативи марксистські гуртки в грудні 1897 р. об'єднуються в «Союз боротьби за визволення робітничого класу» (четвертий «Союз», після петербурзького, московського і київського). Катеринославський «Союз» брав активну участь у підготовці і проведенні I з'їзду РСДРП (березень 1898 р.). Представники Катеринослава були делегатами і всіх наступних чотирьох дореволюційних з'їздів РСДРП.

З урахуванням значення Катеринославської організації для розвитку соціал-демократичного

руху, а також з огляду на її роль у внутрішньопартійній боротьбі, ЦК упродовж дореволюційного періоду приділяв їй значну увагу. У різні роки сюди для роботи направлялися такі близькі до В.І.Леніна діячі, як І.Х.Лалаянц, М.Г.Цхакая, Р.С.Землячка, М.О.Скрипник, П.М.Лепешинський, І.І.Шварц, С.І.Гопнер, О.М.Ярославський, О.В.Медведев тощо. Після заслання до Катеринослава у 1914 р. секретаря фракції більшовиків у IV Державній думі Е.І.Квірінга, його майбутня діяльність надовго пов'язується з Придніпров'ям. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Катеринославі розпочинають свою діяльність Г.І.Петровський, В.К.Аверін, Д.З.Лебідь, майбутній член обласного комітету більшовиків Південно-Західного краю у 1917 р. І.С.Гаєвський, заступник голови РНК України І.Л.Булат та ін.

Про формування в Катеринославі потужної групи впливових партійних працівників свідчить підготовка та проведення влітку 1918 р. І з'їзду КП (б)У, де зіткнулися погляди так званих «лівих», очолюваних Г.Л.П'ятаковим і «правих» або «катеринославців» (В.К.Аверін, Е.І.Квірінг, А.Я.Яковлев (Епштейн) та ін.). Від Катеринославської губернії на з'їзді була присутня найбільша кількість делегатів з правом вирішального голосу – 29, тобто понад 40% загальної кількості. Це не дивно, бо за даними на кінець 1917 р. з 50 тис. членів партії в Донецько-Криворізькому регіоні зосереджувалося 30 тис.

Але незважаючи на підтримку В.І.Леніна вони на з'їзді зазнали поразки і перемогу отримали «ліві». Першим секретарем ЦК був обраний Г.Л.П'ятаков. Хоча ряд катеринославців (І.К.Амосов, Е.І.Квірінг, Д.З.Лебідь, Я.А.Яковлев) були обрані членами і кандидатами в члени ЦК. «Катеринославці» отримали більшість на II з'їзді КП (б)У в жовтні 1918 р., де секретарем ЦК було обрано Е.І.Квірінга. Пізніше, в 1919 р., секретарем ЦК стає інша катеринославка – С.І.Гопнер. У листопаді 1918 р. Е.І.Квірінг та В.К.Аверін увійшли до складу Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

Восени 1918 р. починає діяти Катеринославський губком КП (б)У, активними членами якого у 1918-1920 рр. були В.К.Аверін, П.А.Воронцов, А.Е.Кисельов, Е.І.Квірінг, А.Я.Яковлев, Д.З.Лебідь, С.І.Гопнер. Після громадянської війни деякі з них посідають провідні посади в керівництві республіки.

Так, після V конференції КП (б)У (листопад 1920 р.) Д.З.Лебідь обирається на нововведену посаду другого секретаря ЦК. Правда, на VII партконференції (1923 р.) він зазнав критики за підтримку теорії «двох культур», але був призначений на іншу ключову посаду – голови Центральної контрольної комісії – наркома робітничо-селянської інспекції (ЦКК-РСІ). Пізніше був переведений до Москви і працював заступником голови РНК РСФРР. Першим секретарем (з берез-

ня 1925 р. – генеральним секретарем) ЦК знову обирається Е.І.Квірінг. Пізніше, як і Д.З.Лебідь, він був відкликаний до Москви і до 1937 р. працював спочатку заступником голови Вищої Ради Народного Господарства СРСР, потім заступником голови Держплану СРСР.

Треба зазначити, що для партійної практики 20-30-х рр. характерним було «перекидання» керівних працівників з одного місця роботи на інше. Вважалося, що перебування на одному місці і посаді більше 3-5 років недоцільне, починає діяти «ефект звикання», повнота накопиченого досвіду, стає менше ініціативи, до того ж людина починає «обростати» зв'язками і знайомствами. Тому у 1920-1922 рр. губком очолював А.Е.Кисельов, у 1922-1925 рр. – Т.В.Симонов, у січні 1925 р. ЦК КП (б) направив сюди члена партії з 1904 р. О.В.Медведева, який перед цим замінив на посаді голови ЦКК – наркома РСІ Д.З.Лебідя. У 1927 р. його змінив інший старий більшовик В.О.Семенов, переведений з Луганського окружного партії. Займаючи цю посаду до 1930 р., він обирався членом ЦК ВКП (б) та членом Політбюро ЦК КП (б)У.

Але що стосується керівників інших рівнів, то, як правило, вони були місцевими. Їх підготовці приділялася значна увага, насамперед піднесенню їх загальноосвітнього та ідейно-політичного рівня. Це було пов'язане з тим, що, як свідчать матеріали партійного перепису 1922 р., серед членів КП (б)У з вищою освітою нараховувалось лише 458 чол., або близько 1%. Причому в 20-х рр. в кадровій роботі наголос робився на «оробітничуванні» керівних партійних кадрів. Їх підготовка велася у Вищій партійній школі в Харкові, на базі якої в 1922 р. відкрився Комуністичний університет ім. Артема, у дворічній губернській партійній школі в Катеринославі, повітових партшколах у Катеринославі, Павлограді, Кривому Розі, а також у Запоріжжі, Мелітополі, Бердянську, де навчалось понад 600 чол.

За рішенням парторганів багато комуністів направляються на навчання до вищих і середніх навчальних закладів, кількість яких суттєво зростає. Перша Всеукраїнська конференція КП (б)У в жовтні 1926 р. висуває в якості одного з основних завдань партійних організацій, профспілок, радянських і господарських органів підготовку командних кадрів для народного господарства. Згідно з постановою листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП (б) «Про кадри народного господарства» відкривається цілий ряд нових інститутів – інженерно-будівельний, інженерів залізничного транспорту, хіміко-технологічний, сільськогосподарський у Дніпропетровську, металургійний – у Дніпродзержинську, гірничорудний – у Кривому Розі. З 1934 р. відновлює свою роботу Дніпропетровський університет. В 1931 р. в Харкові для підготовки керівних кадрів для нових галузей промисловості відкривається Промакадемія з вечір-

німи відділеннями у Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську.

Швидко зростає чисельність студентів, у технічних вузах області вона за два роки (1930-1932 рр.) зросла утричі. Причому близько третини студентів були членами партії. Саме з них складалася «друга хвиля» партійної та радянської еліти, яка посіла командні пости після репресій представників «старої гвардії». Найяскравішим прикладом був Л.І.Брежнев, який у 1935 р. закінчив Дніпродзержинський металургійний інститут.

Період 20 – початку 30-х рр. знаменувався також проведенням перманентних адміністративно-територіальних реформ, коли йшов пошук найбільш ефективних важелів управління. Ще в 1919-1920 рр. зі складу Катеринославщини були виділені Донецька та Запорізька губернії. Але в жовтні 1922 р. Запоріжжя знову було приєднане до Катеринославської губернії. У жовтні 1923 р. ВУЦВК своєю постановою «Про новий адміністративно-територіальний поділ» скасовує волості і повіти і замість них створює округи, райони і сільради. В цілому по республіці кількість адміністративно-територіальних одиниць зменшувалася майже на 43% і відповідно на 46% скорочувалась кількість працівників місцевих органів влади.

На території губернії утворювалося сім округів: Катеринославський, Криворізький, Павлоградський, Олександрівський, Бердянський, Запорізький, Мелітопольський. Двічі у 1924 р. приймалися рішення про перейменування районів, зміну їх меж, передачу до інших округів. Губернії, передавши частину своїх функцій округам, певним чином втратили своє значення як керівних та організаторських центрів.

А відповідно до постанови ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад Президія ВУЦВК 3 червня 1925 р. взагалі їх скасувала. Катеринослав залишився лише центром округу, у складі якого було 14 районів, їх кількість в наступному році зросла до 19. У 1930 р. пройшла чергова реорганізація. Згідно з постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 2 вересня «Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління» округи скасовувались і запроваджувалося безпосереднє підпорядкування районів центру. Досить швидко стала зрозумілою незручність такої системи управління. На позачерговій четвертій сесії ВУЦВК 9 лютого 1932 р. ухвалюється рішення про створення в Україні п'яти областей: Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської і Харківської. Влітку 1932 р. до них додалися ще дві – Донецька і Чернігівська.

До складу Дніпропетровської області увійшла територія колишніх Дніпропетровського, Павлоградського, Криворізького, Бердянського, Запорізького, Мелітопольського і частина районів Кіровоградського та Херсонського округів. У 1933 р., двічі в 1935 р. і двічі в 1936 р. вносилися зміни у територіальний склад області, в результаті чого кількість районів збільшилось з 50 до 64. Ос-

таточно процес формування території області завершився у 1937-1939 рр., коли частина районів відійшла до новостворених Запорізької, Кіровоградської та Херсонської областей. У 1940 р. в області нараховувалося 7 міст обласного підпорядкування і 26 райкомів, а отже, відповідно 7 міськкомів, 26 районів і 8 міськрайкомів партії.

Всі ці адміністративні зміни ще більше зміцнили статус Дніпропетровська як провідного політичного центру України, сприяли формуванню тут потужного потенціалу кадрів, котрі набували значний досвід у ході управління великою і складною територією. Цьому сприяло і те, що з середини 20-х рр. Придніпров'я стає одним з основних осередків індустріалізації. В першій п'ятирічці на Дніпропетровщині будувалося 85 (22%) з 386 нових заводів і фабрик, які споруджувалися в цілому в Україні. Крім того, докорінно реконструйовувалося багато з вже існуючих підприємств. Внаслідок цього в 1937 р. металургійні заводи області давали 24,5% загальносоюзного виробництва чавуну, 20,8% сталі, 21,9% прокату і труб, тут видобувалося 62,6% залізної та 43% марганцевої руди.

У зв'язку зі створенням областей ЦК КП (б)У приймає рішення про направлення на посади секретарів обкомів членів Політбюро ЦК. Зокрема, Дніпропетровську обласну парторганізацію очолює кандидат у члени політбюро, секретар ЦК КП (б)У В.І.Чернявський. У 1933 р. його змінив інший член Політбюро і секретар ЦК М.М.Хатаєвич. Ставши секретарем обкому, М.М.Хатаєвич здобув від ЦК ВКП (б) згоду на особистий добір керівних кадрів і запросив ряд партійних, радянських та господарських діячів. Це відіграло потім свою роль, коли в 1937 р. після арешту в Києві М.М.Хатаєвича, куди він в березні був переведений на посаду другого секретаря ЦК, та його наступника – М.В.Марголіна репресувати практично повністю увесь склад бюро обкому, з 77 членів і кандидатів у члени Дніпропетровського обкому було знищено 67.

На посаду першого секретаря обкому зі Смоленська був переведений Д.С.Коротченко. Але він недовго затримався у Дніпропетровську, оскільки вже в лютому 1938 р. став головою РНК України, а в 1939 р. – секретарем ЦК КП (б)У. Репресії 1937-1938 рр. відкрили шлях до партійної еліти таким молодим діячам, як С.Б.Задіонченко, котрий очолював після Д.С.Коротченка обком, секретарем обкому Л.І.Брежневу, Н.С.Грушовому, І.С.Грушецькому, П.А.Найдьонову, Г.Г.Дементьєву, Л.Р.Корнійцю. Останній у 1938 р. став Головою Президії Верховної Ради УРСР, а в 1939 р. очолював уряд.

Говорячи про вплив політичних репресій на зміни у складі еліти, можна навести приклад І.С.Грушецького. Розпочавши кар'єру в 30-ті рр. секретарем сільради, він у 1938 р. стає секретарем Дніпропетровського обкому, а в 1940 р. – після входження Північної Буковини до складу

Радянського Союзу – першим секретарем Чернівецького обкому. В післявоєнний час очолював Львівський, Волинський обкоми партії, працював секретарем ЦК Компартії України, в 1972-1976 рр. – Головою Президії Верховної Ради УРСР.

Ця нова генерація очолила область і в післявоєнний період. Ще до визволення Дніпропетровська ЦК КП (б)У затвердив керівні органи Дніпропетровщини. Спочатку на посаду першого секретаря обкому восени 1943 р. було призначено Г.Г.Дементьєва, а головою облвиконкому – П.А.Найдьонова, в лютому 1944 р. вони змінили один одного на цих посадах. У листопаді 1947 р. до Дніпропетровська повертається із Запоріжжя Л.І.Брежнев і очолює обком партії, а після його призначення в 1950 р. першим секретарем ЦК КП Молдавії на посаду першого секретаря обкому переводиться з Миколаївської області А.П.Кириленко, колишній заступник Л.І.Брежнева по Запорізькому обкому.

Треба відзначити, що до часів перебудови це було останнє призначення «чужинця» до Дніпропетровська. Протягом наступних десятиліть керівні посади в області обіймали лише представники місцевої партійної еліти. Зокрема, у лютому 1954 р. другим секретарем обкому обирається перший секретар Дніпродзержинського міськкому В.В.Щербицький, який з 1955 р., після переведення А.П.Кириленка до Свердловська, очолює обком. Після його обрання в грудні 1957 р. секретарем ЦК КПУ першим секретарем обкому стає О.І.Гаєвий.

Протягом 20-50-х рр. викристалізуються основні принципи формування партійної та радянської еліти. Якщо говорити про структуру державного управління, то в 1917-1937 рр. органами державної влади на місцях були міські і сільські ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів і обрані ними виконкоми, а також губернські, повітові, волосні (пізніше окружні, обласні, районні) з'їзди Рад та відповідні виконкоми. Конституція УРСР 1937 р. ліквідувала систему з'їздів рад, ввела принцип безпосереднього обрання населенням депутатів до всіх ланок системи органів влади. Закладена конституцією система органів влади залишалася незмінною до початку 90-х рр., оскільки Конституція УРСР 1978 р. лише збільшила термін повноважень місцевих рад з двох до двох з половиною років.

Але фактично владні функції виконували партійні комітети, які формально мали вести партійну роботу у відповідних напрямках і громадських структурах. Керівна еліта, те, що називалося керівництвом області, входила до складу бюро обкому і відповідала за стан справ на певних ділянках державної і партійної роботи. Як правило, до складу бюро обкому входили секретарі обкому, голова облвиконкому, який вважав-

ся другою особою в області, перші секретарі ряду міськкомів великих міст області тощо.

Починаючи з передвоєнних років, і особливо в повоєнні, значна увага приділяється освітньому рівню керівних кадрів. На це орієнтувала, зокрема, постанова ЦК ВКП (б) «Про підготовку, добір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації» (липень 1946 р.). У ній, а також у відповідній постанові пленуму ЦК КП (б)У (серпень 1946 р.) підкреслювалася необхідність поліпшення роботи з кадрами, передусім районної ланки та апарату обкомів. На базі республіканських партійної та пропагандистської шкіл створювалася дворічна Республіканська партійна школа при ЦК КП (б)У для підготовки керівних партійних і радянських кадрів. У 1948 р. вона була реорганізована у Київську вищу партійну школу з трирічним терміном навчання. При обкомі створювалася обласна (пізніше міжобласна) партійна школа і курси по підготовці і перепідготовці партійних кадрів. У 1952 р. пленум ЦК КП (б)У знову повернувся до цього питання. В підсумку, у 1959 р., скажімо, з 937 керівних партійних, радянських і господарських працівників області 723 (77,1%) мали вищу і незакінчену вищу освіту і, як правило, вищу партійну освіту.

Важливим принципом кадрової роботи було формування номенклатури. Кожний партійний комітет – райком, міськком, обком, ЦК мали перелік керівних посад, кандидатури на які підбиралися і затверджувалися бюро відповідного комітету, а фактично його першим секретарем. Номенклатура поділялася на основну і обліково-контрольну. Скажімо, секретарі обкому партії входили до основної номенклатури ЦК КПУ і до обліково-контрольної номенклатури ЦК КПРС. Тому всі призначення на цю посаду могли здійснюватися лише за згодою ЦК КПРС. Причому структура влади була така, що не пройшовши номенклатуру району, міста, висуванець не міг потрапити до номенклатури області і т.д.

Тому склалася усталена практика, коли першим секретарем обкому ставала, як правило, людина, котра в своїй партійній кар'єрі пройшла щаблі секретаря парткому великого заводу, голови міськвиконкому, а пізніше першого секретаря міськкому і секретаря обкому. Так, у 1955-1959 рр. другим секретарем обкому працював О.Ф.Ватченко, який почав свою партійну кар'єру в перші повоєнні роки секретарем Жовтневого райкому партії і висунутий потім на посаду першого секретаря Хмельницького, пізніше Черкаського обкомів партії. Його на посаді другого секретаря змінив М.Н.Толубєєв, який у вересні 1961 р. очолив обком після обрання О.І.Гаєвого секретарем ЦК КПУ.

У липні 1963 р. В.В.Щербицький, який з 1961 р. працював головою Ради Міністрів України, попадає в «опалу» до М.С.Хрущова і знову повертається до

Дніпропетровська. Він очолював обком до жовтня 1965 р., коли знову був призначений головою уряду.

На посаді першого секретаря обкому його змінив О.Ф.Ватченко і обіймав її найбільше за всіх своїх попередників і наступників – одинадцять років. У принципі це було відлуння висунутої в цей період М.А.Сусловим і підтриманої Л.І.Брежневим концепції «стабільності кадрів». Як представник такої великої партійної організації він традиційно обирається у 1966 р. членом Політбюро ЦК КПУ, а в червні 1976 р. – Головою Президії Верховної Ради УРСР, змінивши на цій посаді І.С.Грушецького. Секретарями обкому в 60-70-х рр. працювали такі відомі представники республіканської та союзної еліти, як майбутній член Політбюро ЦК КПРС, голова КДБ СРСР В.М.Чебриков, члени ЦК КПУ: голова Держкомвидаву України А.Я.Пащенко, постійний представник України в Москві М.С.Пічужкін, перший секретар Кіровоградського обкому Н.І.Самілик і Чернівецького обкому – М.М.Нівалов.

Вихідцями з Дніпропетровщини були В.Ф.Добрик, який розпочинав свою діяльність у 1961 р. другим секретарем міськкому, головою міськвиконкому, першим секретарем Дніпродзержинського міськкому, а потім з 1969 р. обирався першим секретарем Івано-Франківського та Львівського обкомів партії, кандидатом у члени політбюро ЦК КПУ. Завідуючим відділом ЦК, секретарем та кандидатом у члени Політбюро обирався послідовно з 1974 р. колишній секретар парткому Південмашу В.Д.Крючков.

Іншим шляхом входження до еліти була комсомольська робота. Найбільш яскравими прикладами такої кар'єри можна назвати В.С.Шевченко та О.С.Капто. В.С.Шевченко розпочинала її секретарем Криворізького міськкому комсомолу, у 1962 р. стала секретарем ЦК ЛКСМУ, потім заступником міністра освіти, головою Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, з 1975 р. – заступником, а в 1985-1990 рр. – Головою Президії Верховної Ради УРСР, членом Політбюро ЦК КПУ.

Децю інакше склалося у О.С.Капта. У 1957-1961 рр. він був секретарем Жовтневого райкому, дніпропетровських міського та обласного комітетів комсомолу. Потім протягом п'яти років редагував газету «Комсомольское знамя», а в 1966-1972 рр. – другий, перший секретар ЦК комсомолу. У 1972 р. перейшов на партійну роботу: секретар київських міськкому та обкому, з 1978 р. – завідуючий

відділом культури ЦК, а в 1979 р. змінив на посаді секретаря ЦК КПУ з ідеології В.Ю.Маланчука, обирається кандидатом у члени Політбюро ЦК Компартії України. Пізніше побував послом на Кубі, а під час перебудови з ініціативи М.С.Горбачова став завідуючим відділом пропаганди ЦК КПРС.

Після обрання О.Ф.Ватченка Головою Президії Верховної Ради першим секретарем обкому стає Є.В.Качаловський, який пройшов усі традиційні щаблі партійної кар'єри, про які згадувалося: 1967-1970 рр. – голова міськвиконкому, а в 1970-1974 рр. – перший секретар Дніпропетровського міськкому, 1974-1979 рр. – другий, а з 1976 р. – перший секретар обкому, член Політбюро ЦК КПУ. В лютому 1983 р. він був переведений до Києва – першим заступником голови Ради Міністрів України. Обком після нього очолює його колишній наступник на посаді дніпропетровського мера (1970-1974 рр.) і першого секретаря міськкому партії (1974-1983 рр.) В.Г.Бойко.

В останні роки В.В.Щербицький серйозно думав про свого наступника і готував до цієї ролі В.А.Івашка. Він був родом з Полтави, але подальше життя його було пов'язане з Харковом, де він вчився в університеті, потім в 31 рік став завідуючим відділом, а в 36 років – секретарем Харківського обкому партії. В лютому 1986 р. на XXVII з'їзді КПУ обирається секретарем ЦК і кандидатом у члени політбюро. У березні 1987 р. В.Г.Бойко звільняється з посади «за порушення принципу колегіальності в керівництві областю». В квітні 1987 р. В.А.Івашко направляється першим секретарем обкому саме до Дніпропетровська з тим, щоб пройти всі необхідні щаблі партійної кар'єри. В Дніпропетровську він пробув недовго, оскільки вже в грудні 1988 р. повертається до Києва на посаду другого секретаря ЦК, а наступного 1989 р. змінює В.В.Щербицького на посту першого секретаря ЦК Компартії України. У червні 1990 р. він обирається Головою Верховної Ради УРСР, але вже в липні з ініціативи М.С.Горбачова стає заступником Генерального секретаря ЦК КПРС. На цій посаді і закінчується його політичне життя після серпня 1991 р. Останніми ж першими секретарями обкому партії були М.К.Задоя та М.Г.Омельченко.

Таким чином, у Дніпропетровському регіоні протягом двох століть накопичився значний досвід роботи по формуванню адміністративної еліти. Саме представники «середнього ешелону» еліти радянських часів посіли провідне місце в сучасній адміністративній еліті області.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беднов В. Документи, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии. – Вып.1 (до 1813 года). – Екатеринослав, 1912. – 86 с.
2. Белоусова Л.Г. Екатеринославская губерния в документах Управления Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора (на материалах Государственного архива Одесской области) // Спадщина: 36. ст. – Дніпропетровськ: Арт-прес, 1999. – С.95-104
3. Васковський Р.Ю., Голуб А.І. Ісаак Мазепа в політичному житті Катеринославщини доби Українських визвольних змагань // Історія та культура Подніпров'я: 36. ст. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – С.139-144

4. Васковський Р.Ю. Політична влада Директорії УНР на Катеринославщині // Спадщина: Зб. ст. Дніпропетровськ: Арт-прес, 1999. — С. 114-126
5. Відроджена пам'ять: Книга нарисів. — Дніпропетровськ: НРЦ обл. редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією», 1999. — 608 с.
6. Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч.- Репр. вид. — К.: Політвидав Укр., 1990
7. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801-1917 гг. — Т. 1. — СПб: Наука, 1998. — 302 с.
8. Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — К.: Довіра, 1993. — 254 с.
9. Государственная служба: теория и организация: Курс лекций. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. — 640 с.
10. Грахов Я.Д., Верebrюсов С.И. Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений. — Одесса, 1856. — 330 с.
11. Грушевой К.С. Тогда в сорок первом...- М.: Воениздат, 1974.- 221 с.
12. Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопед. словарь Гранат. — Репринт. изд. — М.: Сов. энциклопедия, 1989. — 832 с.
13. Днепропетровску 200: Истор.—публицист. очерк. — Днепропетровск: Промінь, 1976. — 143 с.
14. Днепропетровску 200 лет. 1776-1976: Сб. док-тов и мат.-лов. — К.: Наук. думка, 1976. — 511 с.
15. Дніпропетровськ: віхи історії. — Дніпропетровськ: Грані, 2001. — 256 с.
16. Довідник з історії України: У 3 т. — К.: Генеза, 1994-1999
17. Донцов Г.В. Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793—1882. С отчетом за 1881-1882 учебный год. — Екатеринослав, 1882. — 103 с.
18. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. — М.: Наука, 1970. — 383 с.
19. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. — М.: Наука, 1981. — 215 с.
20. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. — Изд. 2-е, испр, и доп. — М.: Высш. шк., 1968. 368 с.
21. Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты (Первая половина XIX века). — М.: Мысль, 1981. — 252 с.
22. Іваненко В.В., Кавун М.Е. Катеринослав — Дніпропетровськ: віхи історичного поступу // Грані. — 2001.- № 1. — С. 3-9
23. История городов и сел УССР: Днепропетровская область. — К.: Глав. редакция УСЭ, 1977. — 838 с.
24. История Украинской ССР: В. 10 т. — Т. 6, 7, 9. — К.: Наук. думка, 1984
25. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII-Первой половине XIX века. (1719-1858 гг.) — М.:Наука, 1976. — 307 с.
26. Кавун М.Е. В.В.Коховський і становлення м. Катеринослава наприкінці XVIII ст. (Матеріали до історії міста) / Вісник Дніпропетровського університету. — Сер. Історія та археологія. — Вип. 10.- 2002. — С. 138-145
27. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т Україн. студій Альберт. Ун-ту, 1992. — 176 с.
28. Катеринослав-Дніпропетровськ — 225. Видатні особистості та обличчя міста. — Вид. 2-ге. — Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. — 352 с.
29. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917-1920: Навч. посіб. — К.: Либідь, 1997. — 208 с.
30. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. — Львів: Світ, 1996. — 296 с.
31. Курас І.Ф. Повчальний урок історії: (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної партії). — К.: Політвидав Укр., 1986. — 185 с.
32. Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. — Вып. 6. — Екатеринослав, 1910. — 216 с.
33. Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. — Вып. 7. — Екатеринослав, 1911. — 271 с.
34. Литвинова Т.Ф., Чернов Є.А. М.П. Миклашевський: до історії соціальної еліти Півдня України початку XIX ст. / Історія та культура Подніпров'я: Зб. ст. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. — с. 156-160
35. Локоть Ф. Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии. — Екатеринослав: 1908. — 386 с.
36. Малиновський В.Я. Державне управління: Навч. посіб. — Луцьк: Вежа, 2000. — 558 с.
37. Мироненко С.В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. — М.: Наука, 1989. — 240 с.
38. Михайлюк А.В. Катеринослав в 1917 году (исторические зарисовки) // Грані. — 2001. — № 1. С. 10-17
39. Оболонский А. На государственной службе: бюрократия в старой и новой России: Очерк. — М.: Ин-т гос-ва и права РАН, 1997. — 32 с.
40. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. — Днепропетровск: Промінь, 1979. — 616 с.
41. Очерки истории Компартии Украины. — Изд. 4, доп. — К.: Политиздат Укр., 1977. — 814 с.
42. Павленко Ю.В., Храмов Ю.О. Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К.: Манускрипт, 1995. — 262 с.

43. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5-12 июля 1918 год: Протоколы. — К.: Политиздат Укр., 1988. — 258 с.
44. Повернені імена: Мартиролог. — Дніпропетровськ: НРЦ «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2002. — 480 с.
45. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — Т.2. — К.: Либідь, 1992. — 608 с.
46. Серьогін С.М. Влада і державна служба: Істор. аспект: Навч. посіб. — К.: Вид-во УАДУ, 1999. — 194 с.
47. Скоропадський П. Спогади. — К.-Філадельфія, 1995. — 493 с.
48. Сурмін Ю.П., Серьогін С.М., Решетніченко А.В. та ін. Дніпропетровськ у дзеркалі громадської думки. — Дніпропетровськ: Пороги, 2002. — 244 с.
49. Тарасов К.К., Храпунов П.В. В те трудные годы: Днепропетровск 1941-1955 гг. — 2-е изд, доп. — Днепропетровск: Промінь, 1981. — 190 с.
50. Українська радянська енциклопедія: У 12 т. — Вид. 2-ге. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1979- 1985
51. Украинский советский энциклопедический словарь: В 3 т. — К.: Глав. ред. УСЭ, 1988-1989
52. Феденко П. Ісаак Мазепа — борець за волю України. — Лондон: Наше слово, 1954. — 228 с.
53. Чабан М. У старому Катеринославі. (1905-1920 рр.). Хрестоматія. — Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. — 360 с.
54. Шатров М. Город на трех холмах. — Днепропетровск: Промінь, 1966. — 329 с.
55. Шатров М. С вершины полувека. — Днепропетровск: Промінь, 1968. — 379 с.
56. Швидько Г.К., Романов В.Е. Державне управління і самоврядування в Україні: Істор. нарис. — Ч.І. — К.: Вид-во УАДУ, 1997. — 140 с.
57. Шелелев Л.Е. Титулы, мундиры, ордена. — Л.: Наука, 1991. — 224 с.
58. Шелелев Л.Е. Чиновный мир России: XVIII-начало XX в. — СПб: Искусство — СПб, 1999. — 479 с.
59. Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. — Изд. 2-е, доп. — Дніпропетровськ: Січ, 1996. — 278 с.

К.М.КОЛЕСНИКОВ

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕЛІТА В ІСТОРІОСОФІЇ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

Колесников Костянтин Миколайович — доцент кафедри державного права і митної політики Академії митної служби України (Дніпропетровськ), кандидат історичних наук

В'ячеслав Липинський (1882-1931) як талановитий історик, видатний політичний діяч і консервативний мислитель новітньої України стояв біля витоків, багатьох авторитетних наукових і культурно-політичних течій свого часу. Нині багато хто намагається залучити його багатогранну спадщину для розв'язання різноманітних наукових і практичних проблем сьогодення. Серед останніх — проблема формування під впливом української ідеї національної еліти, здатної кваліфіковано керувати в умовах асиметричних викликів III тисячоліття, створюючи громадянське суспільство і правову державу.

Термін «національна еліта», який В.Липинський майже не використовує, відповідає поняттю «національна аристократія»: «аристократією ... зву я всяку правлячу і провідну в даній добі верству (те, що в західноєвропейській літературі називають тепер «елітою»), без огляду на її походження» [7, XLVII]. Аристократія — найкращі представники з-посеред усіх класів грома-

дян, що посідають більшу суму освіти, але не переставляють жити «спільними і однаковими громадянськими хотіннями свого класу».

Ми зупинимося в статті на вузькому тлумаченні терміну: мова піде про типового представника інтелектуальної праці — інтелігенцію, яка складається з різночинних елементів, що втратили зв'язок з тими класами, з яких вони повиходили. «Інтелігентом не називаю всякого, хто скінчив вищу чи середню школу, бо таку школу скінчити може і хлібороб, і військовий, і промисловець, і робітник. Інтелігентом, по моїй термінології, є люде не зайняті матеріально-продуктивною працею, не володіючі ані засобами війни, ані засобами продукції, і здобуваючі собі прожиток взамін за працю свого ума і духа» [7, XLVII]. До витлумаченої таким чином інтелігенції В.Липинський зараховує як її найтипівіших історичних представників — духовних лідерів різноманітних конфесій.

Проблема інтелігенції, як унікального, типово

російського (чи імперського) феномену, на різні лади і смаки підіймалася і в політичній, і в публіцистичній, і у науковій літературі, починаючи ще з позаминулого і минулого століть (Див., напр.: [1; 2 та ін.]). Не претендуючи своєю скромною роботою на вичерпність, хотілося б розглянути проблему природи і функцій інтелігенції згідно з історіософською концепцією В.Липинського. Щоб, наскільки це можливо, уникнути жорсткої хронологічної й етнополітичної прив'язки, адже В.Липинський сформував своє ставлення до проблеми у результаті переживання негативного досвіду українських визвольних змагань 1917-1920 рр., у назві нашої роботи використано термін «інтелектуальна еліта». Він краще надається до освітлення позитивних ролей, притаманних інтелігенції, та позбавлений як негативних вражень і настанов щодо неї, характерних В.Липинському, так і нальоту унікальності, наданих їй інтелектуалами «віховського кола» (Див.: [1]).

Аналізуючи різноманітні сторони наукових концепцій В.Липинського, варто враховувати як сильні релігійні інтенції його творчості, так й особливості історіософської концепції мислителя в цілому. По-перше, він розглядає Україну як оригінальний і самодіяльний історичний індивід, що має власне завдання і місце серед чужих і споріднених культурно-політичних суб'єктів: смисл свого існування українська земля отримала від Бога і мусить його виконати або занепасти [8, №2, 258-261]. Смисл цей полягає у витворенні на власному культурно-політичному ґрунті гармонійної синтези Східної православно-візантійської і Західної католицько-європейської цивілізацій. По-друге, цей цивілізаційний синтез, що являється світовим покликанням України, можливий лише в суверенній незалежній державі. Необхідні для цього умови, за В.Липинським, можуть виникнути лише в монархічній гетьманській Україні, політичний провід якої отьманська енергійна військово-хліборобська верства.

Мислитель, доводячи реальну вартість існування незалежної України, підкреслює, що вона створюється не для задоволення матеріальних інтересів індивідів, не для позбавлення їх від «страждань», а має понад-індивідуальний, можливо – понад чи поза-історичний сенс: «...Україна – це не рай земний, бо раю на землі не може бути – а найкраще виконаний обов'язок супроти Бога і людей. ...Україна це перш за все дух, а не матерія, і що тільки перемогою духу може бути з хаосу матерії сотворено щось, що єсть, що має свою душу, що існує – власне Україна...» [7, XIV]. Дослідник, таким чином, далекий від визнання поширених тоді і зараз декларативних цілей соціального розвитку – позбавлення мас від гніту і страждань, збільшення добробуту, покращання існування. Девіз його творчості можна виразити словами самого автора: «...у відвічній боротьбі духу з хаосом матерії нема середини: в ній мож-

на бути слугою або тільки Бога або тільки диявола і нагорода за це діло Боже одержується не на землі, а в небі – Царстві Духу» [7, XIV].

Історіософська доктрина В.Липинського, як бачимо, – це практично спрямована науково-етична система, в якій завжди відносна національно-історична правда набуває всіх ознак абсолютної істини, бо спрямовується на перемогу порядку й справедливості над безладдям й безкарністю. Таким чином у державницьких концепціях ученого пов'язуються історичні коріння України, її позачасова місія і потреби ситуативної політичної боротьби.

В часи панування в Україні архієпископального погляду на соціально-політичні властивості і націотворчі здібності інтелігенції, майже одностайного визнання за нею ролі представниці нації (принаймні в еміграції) В.Липинський розвивав оригінальні погляди на витоки українських трагедій у політичному домінуванні цієї самої інтелігенції. В своїх творах мислитель розгортає три схеми, три ідеальні типи, що описують, доповнюючи одна одну, національний суспільно-політичний устрій. Ці схеми – різні рівні дослідження соціально-владної стратифікації. Кожен рівень охоплює певну площину соціальних дій, на якій розгортається культурна і політична творчість певних прошарків, станів чи класів соціуму.

Найчастіше аналіз В.Липинського обмежується площиною взаємин елементів активних і пасивних, тобто «тих, які правлять, і тих, ким правлять». До такої подвійної (бінарної) вертикальної схеми увага дослідника пригортається завжди, коли мова йде про спосіб організації національної аристократії та, відповідно, про характер усього суспільства: охлократію, демократію і класократію.

Більш складна суспільна структура, що утворюється трьома елементами, присутня в дослідженні природи інтелігенції та її взаємин з владою і суспільством. Потрійна (трьохелементна) схема виступає у В.Липинського в такому вигляді: 1) володарі засобів виробництва і ведення війн, або правляча верства, 2) духовна і світська інтелігенція, 3) неструктурований соціум, який поки що цікавить ученого не більше як пасивна маса. Суспільні «верхи» в цій схемі уособлюють силу матеріальну (політико-економічну), інтелігенція – силу духовну, що здатна впливати на людей лише ідеальними засобами – своїм словом і моральним авторитетом.

Потрійна схема суспільства, яку використовує В.Липинський, дуже подібна до поширених в індоєвропейській архаїці уявлень про функціонально-станову стратифікацію соціуму, а також про характер і зміст багатьох міжгрупових конфліктів. Коріння цих уявлень, глибоко занурюючись у стару міфологію, пов'язані з ідеєю трьох сфер буття, поєднаних світовим деревом, або трьох суспільних станів, які віддзеркалюють кос-

мічну ієрархію. Так, скіфи бачили суспільство розподіленим на три верстви: царів і воїнів, жерців, хліборобів і скотарів.

Історії іранських і середньоазіатських арійців була властива напружена боротьба між військовою аристократією та зороастрійським духовенством, яке ще в I тис. до н.е. змагалось за визнання і навіть політичну владу засобами літургії, котра нібито керує стихіями космосу і богами [6, 28-32]. Сам пророк Заратуштра (бл. VI-V ст. до н.е.) неодноразово називав ватажків військової знаті, вірних дайвам (девам), «виродками Лжи» [6, 18]. В Авесті зустрічається кілька варіацій на тему загальноіндоіранського міфу про конфлікт жрецтва з нобілітетом за право розпоряджатися громадською худобою [6, 21]. Зокрема, в архаїчній частині Молодшої Авести – так званій Ясні (букв.: жертвоприношення, молитва), у главах «Гати» («Пісні») – містяться наступні пасажі. «Шанувальники дайвів стали найлютішими ворогами мирних скотарів. Вони говорять із паплюженням про худобу і про Сонце, спустошують пасовища і піднімають зброю проти людей Арти [Справедливості-Правди] (32, 10). Вони не знаходять для себе життя без насильства над [мирним] пастухом, хоча той не робить ніякого зла ні худобі, ні людям. Злидні і руйнування несуть вони домові і селищу, і області, і країні. З ними треба боротися силою зброї (31, 15, 18). Прихильник Друджа [Лжи-Кривди] не хоче, щоб худоба в області і країні процвітала... Хто відніме в нього владу або життя, той забезпечить шлях правій вірі (46, 4). Душа худоби волає з мольбою до богів: «Айшма [лютий дух розбою], хижацтво і насильство гнітять мене. Немає в мене іншого пастиря, крім вас. Надайте ж мені благо мирного пасіння!» (29, 1)» [12, 62]. З часів Сасанідів (III-VII ст. н.е.) один з пехлевійських текстів, так званий «Заповіт Ардашира», доніс твердження про те, що в історії Ірану не було такого періоду, коли б голова церкви, наступник Заратуштри, не оспорював би права на повноту політичної влади у царській династії [6, 37].

Якщо звернутися до західноєвропейського середньовіччя, то близько XI ст. можна теж знайти потрібну схему соціуму і вказівки на запеклу боротьбу монархії і теократії. Середньовічна схема, описуючи суспільство, більше апелює не до тодішньої реальності, а до ідеальних конструкцій, які можна побачити зокрема у Платона в «Державі». Давньогрецький філософ V-IV ст. до н.е. пропонував установити суспільний поділ в ім'я справедливості, відповідно до потреб і природних задатків людей, на філософів (правителів), воїнів і труदारів [10, 130 і далі]. Схема середньовічних кліриків, дуже подібну до якої застосовує В.Липинський, включає *oratores, bellatores, laboratores* – тих, хто молиться, тих, хто воює, тих, хто працює. Відомий французький медієвіст Ж. Ле Гофф зазначав, що «потрійна схема символізувала соціальну гармонію, в образній формі нейтралізувала боротьбу

класів, містифікуючи народ... Закріплення цієї схеми можна розглядати як епізод у давньому змаганні воїнів і чаклунів – одночасно з григоріанською реформою розгорталася боротьба Імперії і Папства» [5, 242]. В.Липинський теж звертається за прикладами до боротьби пап з імператорами. Виходячи зі своєї концепції, він, на відміну від Ж.Ле Гоффа, який зазначав, що в XII-XIII ст. перевагу здобула «чаклунська сила над військовою звитягою» [5, 243], вважає, що ця боротьба призвела до розподілу сфер між духовною і світською владами. Втім, з українських мислителів ще М.Драгоманов наполягав, що для даного розподілу ледве вистачило кількох століть в епоху Реформації і Контрреформації [4].

При всій позірній схожості конструкцій середньовічних інтелектуалів і В.Липинського між ними існують серйозні розбіжності в тлумаченні сутності власних схем. Так, середньовічна доктрина трьох станів, закріплюючи підлеглість економічного класу виробників феодалам і клірикам, розглядає воїнів як захисників Св. Престолу, підпорядковуючи їх церкві. В концепції В.Липинського, як побачимо, детальніше проводиться чітке розмежування духовного і матеріального в суспільному житті. Так, творення держави і організація економічного виробництва визнається справою світською, що незалежна від духовного призначення церкви і релігії. Тому в політико-економічному просторі духовенство виступає як сила, що морально допомагає і підпорядковується завданням класу воїнів і продуцентів. У культурній і морально-релігійній сферах домінуюче пстановиця займають церква і духовенство разом зі світською інтелігенцією. Військова й економічна еліта повинні матеріально підтримувати їхні дії і духовно підкорятися їм [8].

Отже, з типово хрестоматійного явища всевітньої історії – боротьби між «воїнами і чаклунами», між політичною і духовною владами – В.Липинський створює в 1920-х рр. концепцію функціонування еліт і розподілу влади. Вона по багатьох критеріях відповідала тодішнім теоретичним розробкам у галузі політики (наприклад, теорії еліт Р.Міхельса, Г.Моски, В.Парето тощо) та сучасним уявленням про правову державу і громадянське суспільство.

Наступною, більш досконалою схемою соціально-політичної стратифікації у В.Липинського виступила багатоелементна модель. Вона присутня в комплексних роботах дослідника, де застосовуються категорії «клас» і «партія». Клас – це така група, що міцно зв'язана спільним економічним інтересом, спільною традицією, культурою і має власну політичну лінію. На противагу цьому, партії – неорганічні утворення, що об'єднані не спільною консервуючою традицією, а програмою майбуття, тримаються «не внутрішньою симпатією і стихійною єдністю, а зненавистю до інших подібних сполучень» [7, 20-22; 3, 160].

Політичні партії найчастіше єднають у своїх лавах так звані декласовані елементи – певні сили, групи чи індивідів, що не пов'язані з матеріальною власністю і тому не належать ні до одного з класів. У першу чергу – це інтелігенція. В.Липинський подає три параметри її визначення: 1) втрата її представниками зв'язку з будь-яким матеріально продуктивним класом як за способом життя, так і за способом мислення; 2) відсутність власної реальної, матеріальної сили – зброї, землі, фабрик, машин і т.ін.; 3) забезпечення прожитку з розумової праці.

Усі суспільні класи разом з декласованою інтелігенцією при будь-якому типі соціально-політичного устрою ієрархічно згуртовані навколо найпотужнішого (матеріально і духовно) класу, наче елементи навколо системоутворюючого стрижня. Поряд з таким репрезентативним класом (для України В.Липинського – це «хлібороби») формується і національна аристократія – «найкращі між хліборобами, найкращі між військовими, найкращі між робітниками, найкращі між інтелігентами, найкращі між промисловцями і т.д.» [7, 104].

Інтелігенція як прошарок, позбавлений власності і зайнятий інтелектуальною працею, здатна виконувати важливі ролі в культурному і політичному житті нації. Ставлення інтелігенції до цих функцій, що описуються дослідником у трьохелементних і багатоелементних моделях соціуму, слугують класифікаційними критеріями поділу її на дві групи. Одна – своєю освітою слугує загалу і живе зі своєї фахової праці на користь громади (нації, держави, класу). Друга – використовує громаду для себе, за допомогою своїх більших знань претендує не на службу – на провідну роль у громаді, «живе з політики і преться до влади» [7, 143].

Позитивна політична функція інтелігенції – це роль духовно-інтелектуальної опозиції правлячим верствам, яка вказує орієнтири, помилки та хиби влади. Саме таку позитивну роль відіграла українська інтелігенція в XIX і на початку XX ст., ставши архітектором культурно-національного відродження України. Але ж ні в якому разі їй не треба було перетворювати свій моральний авторитет, зароблений такою тяжкою працею, на «передвиборний» політичний капітал [7, 142-150].

Витоки трагедії українського державотворення 1917-1920 рр. полягають, за В.Липинським, саме в тому, що соціалістична інтелігенція перебрала на себе роль політичного проводу нацією, з опозиції зривалась владою, відсунувши матеріально сильні верстви, що єдино здатні стояти біля керма суспільства. Вчений категорично відмовляє інтелігенції в праві на владу, бо та неспроможна об'єднати націю. В західних демократіях, де вона при владі, інтелігенція керує за допомогою національно-державного організаційного апарату (адміністрації і армії), що витворювався старою земельною ари-

стократією ще з часів абсолютизму [7, 152-153]. Сама роз'єднана, неконсолідована в єдиний клас, інтелігенція тільки в умовах політичної конкуренції і розколу нації здатна тримати владу: «Чим більше політично розбита нація, чим більш завзяту боротьбу вона веде сама з собою, тим більше в ній політичних партій, більше лідерів, більше всяких політичних посад для інтелігенції» [7, 70]. Позбавлена власної матеріальної сили інтелігенція завжди змушена шукати її на стороні, і знаходить її в особі транснаціонального капіталу. Боротьбою поміж собою вона доводить останньому, що може відігравати роль посередника між ним і масами трудівників. Вона лише удає з себе правителів, насправді керує той капітал, що забезпечує їй владу і матеріальний добробут, який видає масам виборців «подачки» з її рук. Отже, позитивна політична роль інтелектуальної еліти – фахове й ідеологічне забезпечення правління еліти політичної (виховання «любові і пошани до войовників-продуцентів, які своїм мечем і податками будують оперту на законі державу»), або духовна опозиція йому («опозиційна і критикуюча роля... дає той необхідний і нормальний фермент, який піддержує життя і розвиток нації») [7, 146-147].

Нервом історіософії В.Липинського є ідея християнської церкви, глибока віра, яка дає силу моральну і «любов до Бога, до правди, до ідеї» [11]. Позбавлена теократичних утопій і клерикальних симпатій концепція вченого відносить священників (разом з письменниками, журналістами, науковцями, вчителями, юристами, лікарями, державними службовцями тощо) до інтелігенції. Спільне між світською і духовною інтелігенцією виявляється не стільки в їх однаковій природі як соціальних груп, скільки в тих функціях, що виконуються ними в суспільстві. Їх головним призначенням є обов'язок творити найвищі духовні цінності, які «одні, поруч з машин, одріжняють людину од звіря і здержують Імператорів, воєнків і продуцентів, щоб вони зі своєю матеріальною силою, забувши мораль, не повернули людства назад до стану, в якому жили колись в печерах наші предки» [7, 148-149].

Священники і монахи, на відміну від декласованої світської інтелігенції, згуртовані вірою в єдиного Бога, дисципліною і послухом у впливову ієрархічну організацію церкви. Її члени фактично становлять окремий суспільний клас, який, до того ж, колективно володіє великою власністю. Так, у старі часи клір розпоряджався великими матеріальними скарбами – коштовностями, зняряддями праці і зброєю, землею, селами і містами з усіма правами публічної влади над їхніми мешканцями. Але ж В.Липинський, майже не помічаючи цього, виходить з духовної природи і вищого покликання Церкви та відмовляє їй (не в останню чергу з причини її нібито непрактичності) у політичній владі так само, як і світській інтелігенції. Логіка фактів відштовхує

мислителя від ідей теократії. Церковна власність не є безумовним володінням, а лише тимчасовим посіданням – ознакою громадської поваги до церкви. Соціально-політичні функції церкви не збігаються із завданнями суспільних класів, що мають здійснювати публічну владу чи організувати виробництво. Більшість служителів церкви по своїм соціально-психологічним прикметам нездатні до державного управління [8, №2, 245]. Більш того – церковники разом зі світською інтелігенцією репрезентують владу духовну, яка не повинна поєднуватися в одних руках з владою світською, державно-політичною. Поєднання цих двох влад призводить до викривлення їх зв'язків з громадою, до втрати ними власного авторитету і, врешті, до соціально-політичної і моральної руїни нації [8, №2, 251-254].

Ці думки В.Липинського виходили з дуалістичного уявлення про управління християнським соціумом. Воно вперше було чітко сформульоване папою Римським Геласієм I наприкінці V ст. у концепції «двох мечів», що відкидала поєднання в одних руках світської і духовної влади як рецидив язичництва. Епізод Євангелія від Луки (Лк. 22: 36-39), в якому фігурують два мечі, що належать Христу і його учням, спочатку використовувався церковниками для захисту своєї влади, що не від світу сього (Йоан. 18: 36), від зазіхань варварських королів, а потім – за понтифікату Інокентія III на межі XII-XIII ст. – для виправдання примату Церкви над Імперією, влади духовної над світською. В.Липинський указує, що суперництво пап і імператорів, хоча і мало «свої Каносси, все ж таки закінчилось перемогою імператорів в світі реальному і великим моральним відродженням католицької Церкви та перемогою тодішньої інтелігенції в світі духовному» [7, 148]. Боротьба світської і духовної влади, отже, за В.Липинським, об'єктивно сприяла розподілу повноважень церкви і держави. Усвідомлення цього розподілу стало ідейним і психологічним попередником концепції незалежності від державної влади громадянського суспільства і розподілу властей у державі. Мислитель глибоко переконаний, що справжнє місце інтелігенції – «в церквах, монастирях, різних аполітичних культурно-національних установах», справжнє призначення, крім професійного служіння, – «ідейна, вказуюча тільки на соціальні несправедливості, але не захоплююча владу, політична діяльність». Адже, «культурні, уморальнюючі, педагогічні, духовні завдання, до яких муситиме вернутися інтелігенція», безмежно великі в порівнянні з її «оперетковим демократичним шарлатанством».

Повне несприйняття самої можливості політичного керівництва з боку інтелектуальної еліти походить від негативного ставлення до двох політичних режимів, альтернативних ідеалізованій класократії, – демократії та охлократії. За В.Липинським, класократія – це найкращий для України

соціальний устрій та політичний режим, чийм стрижнем є законний конституційний монарх, який управляє, спираючись на сформовану з найкращих представників усіх класів національну аристократію. Політичні вправи і претензії інтелігенції дійві тільки в умовах розбалансованості національного організму, коли вона виступає як посередня ланка між світовим капіталом, ворожим земельній аристократії й почуттю територіального патріотизму, та пригніченими робітничими масами країни. За такої ситуації декларовані політичні свободи громадян перетворюються на фікцію, а політичний режим (демократія) – на торжище: «...демократичний метод організації громадянського життя, опертий на спекуляції найгіршими інстинктами мас, веде власне народ до загибелі» [8, №1, 217]. Інший спосіб панування інтелігенції, протилежний «ринково-демократичному», – охлократія. Це означає домінування над неструктурованою юрбою дисциплінованої і незв'язаної з народом кліки, зорганізованої на зразок партійно-чернечого ордену, – те, що згодом отримує назву тоталітаризму.

Обидві крайності – торгашество демократії та диктатуру тоталітаризму – і не міг прийняти В.Липинський, ревно відданий ідеї влади закону. Він жорстко протиставляв монархію (правову і дідову владу) і диктатуру (владу абсолютистську і персональну), що відповідають двом абсолютно різним методам організації – класократії і охлократії [9, 193]. Диктаторська система вимагає абсолютної уніфікації народної маси та опертя політичного проводу на одній організації (комуністи, фашисти і т.п.) з тим, що всі інші винищуються. Таким чином, політичне переважання інтелігенції завжди веде до соціального хаосу – безладдя демократії або до соціального пригнічення – диктатури тоталітаризму, а це – в обох випадках – відсутність природної (не штучної і не зарегульованої) соціальної гармонії. Інакше кажучи, В.Липинський виступав проти домінування інтелігенції через прихильність до законності і правової держави та відданість свободі і лібералізму.

Підводячи підсумки, зазначимо за В.Липинським, що інтелігенція принципово не здатна до державно-політичного керівництва. Служити на користь громаді вона може або своїм фаховим призначенням, або захистом справедливих моральних максим. Впливати на владу чи громадськість вона повинна лише засобами морального авторитету. В політичному житті вона може розраховувати хіба що на роль соціально-етичної опозиції. Вчений переконливо доводить необхідність розподілу духовної (ідеальної) влади, яка представлена інтелектуальною елітою, та влади світської (матеріальної), що репрезентована вищим класом виробників і військових – політичною й економічною елітами. Також мислитель демонструє власну ідеальну модель соціально-політичного устрою (трудова класократична

монархія), позбавлену, на його думку, недоліків демократії і тоталітаризму, модель, яку можна

по багатьох ознаках охарактеризувати як модерну консервативну утопію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вехи: Сб. ст. о русской интеллигенции. Из глубины: Сб. ст. о русской революции. — М., 1991.
2. Вехи; Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909-1910. — М., 1991.
3. Гречанюк С. Його листи «до запитання» // Хроніка 2000. Наш край. — 1993. — №3-4 (5-6). — С.158-168.
4. Драгоманов М. Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII столетии // Драгоманов М. Вибране. («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). — К., 1991. — С.84-175.
5. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. — М., 1992.
6. Лелеков Л.А. Зороастризм: явление и проблемы // Локальные и синкретические культы. — М., 1991. — С.12-49.
7. Липинський В.К. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — Київ-Філадельфія, 1995.
8. Липинський В.К. Релігія і церква в історії України // Політологічні читання. — 1994. — №1. — С.216-264; №2. — С.223-266.
9. Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський: Історія їхньої дружби та конфлікту // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. — К., 1994. — Т. 2. — С.167-236.
10. Платон. Государство // Платон. Сочинения в 4-х т. — Т.3. — М., 1994. — С.79-420.
11. Сверстюк Є. Пізні зустрічі з В'ячеславом Липинським // Сучасність. — 1992. — №5. — С.87.
12. Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 ч. / Под ред. М.А.Коростовцева, И.С.Кацнельсона, В.И.Кузицина. — М., 1980.

Л.П.ШУМРИКОВА-КАРАГОДИНА

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА І СУСПІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГАННИ ПАНКРАТОВОЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Шумрикова-Карагодіна Людмила Петрівна — доцент кафедри теорії держави та права юридичного факультету Дніпропетровського національного університету, кандидат історичних наук

Життєвий і творчий шлях Ганни Михайлівни Панкратової — шлях вченого, педагога, суспільно-політичного діяча — заслуговує уваги та вивчення. Ми можемо не погоджуватися з її поглядами як історика-марксиста, на яких відбилася особливість розвитку історичної науки першої половини ХХ ст., але не враховувати ту велику роботу, яка була зроблена нею як дослідником і вченим, не можна. Революції, війни, пафос соціалістичного будівництва — безумовно, все це вплинуло на формування світогляду Ганни Михайлівни Панкратової. На жаль, усі публікації про життя та діяльність її сформульовані з позицій вчених-комуністів, але, незважаючи на їхні недоліки, навіть у цих працях, наявний образ людини, вченого, викладача, людини всебічних інтересів, різнобічних поглядів, надзвичайної працелюбності. З 1923 по 1957 р. бібліографія її складалася з 478 праць, включаючи повторні видання та переклади її праць на мови зарубіжних країн [1].

За життя Ганни Михайлівни Панкратової спеціальних робіт про її науково-педагогічну, суспільно-політичну діяльність не було. У 1957 р., після смерті, були опубліковані: некрологи [2], спогади і статті її колег та друзів [1, 795]. Авторами цих публікацій були відомі у ті роки вчені-історики: академіки В.Волгін, М.Дружинін, І.Мінц, М.Нечкіна, О.Сидоров, академіки С.Сказкін і М.Тихомиров, член-кореспондент АН СРСР В.Хвостов.

У 1957 р., до 40-річчя Жовтневої революції, в Україні був виданий збірник коротких біографій активних діячів Жовтневої революції і громадянської війни в Одеській області, в якому була вміщена стаття В.Жукової «Анна Михайлівна Панкратова («Нюра», «Г.Палич»)» [3]. Цій же темі присвятив свої публікації В.Коновалов: «Герои Одесского подполья» [4], «Краткая характеристика исторических источников и литературы, использованной автором для написания книги «Герои Одесского подполья» [5]. В.Коновалов

розповідає про участь Г.М.Панкратової у створенні партизанських загонів, у підпільній роботі, коли вона була секретарем партійного комітету в Одесі, членом Одеського губкому КП (б) України і т. д. Інформація про її життя і діяльність у 1917-1920 рр. є в нарисах «Из истории Одесской партийной организации» [6] тощо.

З'явилися статті, присвячені її ювілеям: наприклад, до 60-річчя з дня її народження з'явилася розвідка в журналі «Вопросы истории» в 1957р. [7], в «Українському історичному журналі» в 1967р. була опублікована стаття В.Петренка і Ж.Тимченко «Видатний історик і громадський діяч (до 70-річчя з дня народження Г.М.Панкратової)» [8] та ін.

Ці публікації мали характер короткої біографії Панкратової. Цікаві виступи співробітників, колеги Г.Панкратової: М.Нечкіної, С.Грекової, М.Дружиніна, Б.Грекова, І.Мінца та ін. на зборах в Інституті історії в 1947 р., в 1957 р. під час вшанування з приводу 50-річчя та 60-річчя з дня народження і 40-річчя науково педагогічної і суспільної діяльності [9].

Різноманітні відомості про наукову роботу Г.Панкратової в 30-50-і рр. містять спогади істориків, які знали її по роботі: Б.Кафенгауза [10], А.Гуковського [11], М.Дружиніна [12], А.Сидорова [13], Л.Черепніна [14] та ін.

У 1971 р. академік Л.Черепнін написав про Г.Панкратову спогади, які були опубліковані у 1948 р. в його збірнику статей [14]. Ця публікація цікава тим, що він не тільки розповідав про її становлення як ученого, але охарактеризував її як людину, яка витримала «один из самых суровых в жизни экзаменов – экзамен на скромность» [14, 307].

У 1975 і 1976 рр. у Москві були опубліковані мемуари жінок-учасниць громадянської війни, в яких також бути вміщені спогади про Г.Панкратову [15]. Вперше детально і ґрунтовно всі основні етапи життя, багаторічну наукову роботу виклала Л.Бада [16], яка, керуючись висловлюванням самої Панкратової про те, що справою її життя була праця над створенням історії робітничого класу СРСР, і тим, що цій проблемі присвячені найбільш вагомим її праці, розповіла у своїй монографії про основні напрямки наукової діяльності Ганни Михайлівни. Автор книги провела велику й важливу роботу, вивчаючи сотні опублікованих і неопублікованих архівних документів, спогади про Г.Панкратову, включаючи мемуари її дочки – М.Панкратової, листування Ганни Михайлівни з вітчизняними і закордонними колегами і т. д.

У 1982 р. у видавництві «Наука» була видана книга «Женщины – революционеры и ученые» [17] під редакцією І.Мінца і А.Ненарокова, присвячена трьом видатним діячам науки і культури: Г.Панкратовій – історично-академіку, С.Яновській – професору математики, одній із засновників математичної школи, і Є.Соколовській – уродженці м.Одеси, яка стояла біля джерел зароджен-

ня кінематографа, була директором «Мосфильма». У цій книзі вміщені 13 статей про Панкратову, у тому числі спогад М.Панкратової – дочки Ганни Михайлівни, істориків І.Мінца, М. і Є. Дружиніних, Г.Деренковського та ін., які відтворюють образ матері, колеги, вченої.

Так, наприклад, Микола Михайлович Дружинін докладно розповідає про роботу в роки Великої Вітчизняної війни, коли вона була заступником директора Інституту історії і після евакуації директора інституту Б.Грекова в Казань керувала науковим колективом у Москві воєнних часів, згодом в Алма-Аті і т.д. Звичайно, у цих спогадах багато особистого і суб'єктивного. В енциклопедичних словниках, зокрема в Українській Радянській Енциклопедії, також були розміщені розвідки про Г.Панкратову [18].

Важливим джерелом вивчення діяльності Г.Панкратової є її праці, більша частина яких збереглася в її особистому фонді. Огляд цього фонду був опублікований у 1971 р. [19]. Оцінка наукових праць Ганни Михайлівни міститься у численних історіографічних статтях з історії російського пролетаріату, в рецензіях на її виступи, статті, монографії істориків С.Дмитрієва [20] Ю.Польового [21], С.Гершберга, А.Митрофанової, Д.Баєвського [22], Л.Іванова [23], І.Ворожейкіна [24], Є.Городецького [25], Г.Олексієва [26], В.Мицурова, Ю.Критського [27], Л.Савицької [28], Л.Гапоненко [29] Т.Ігнатенко [30] та ін.

Про внесок Г.Панкратової у розвиток історичної наукової думки писали академіки В.Волгін, М.Дружинін, І.Мінц, М.Нечкіна, С.Сказкін, М.Тихомиров [31] та ін. Деякі позиції і положення цих публікацій потребують переосмислення з поглядів сьогодення і можливостей.

Ми ставимо перед собою у даній публікації скромне завдання: розповісти про найбільш важливі етапи в житті і творчості Г.Панкратової з метою привернути увагу українських читачів, особливо молодих, до несправедливо забутої в Україні жінки-вченого, філософа, педагога.

Дев'ятого лютого 1897р. в Одесі у сім'ї робітника народилася Ганна Михайлівна Панкратова. М.Панкратов, батько Ганни, повернувся з російсько-японської війни майже непрацездатним, у сім'ї було четверо дітей, старша з них – Ганна. Батько помер у 1906 р., коли Ганні було дев'ять років. Жити доводилось дуже тяжко, єдиним джерелом існування була домашня робота всієї сім'ї на замовлення маленької фабрички фітільків для лампадок та сезонні заробітки матері — прибиральниці у лікувальному закладі на одному з одеських лиманів. «Кроме тяжелой вереницы голодных и утомительных лет, ничего не сохранилось в моей памяти от моего безрадостного детства» [31, 7], – писала в одному з листів Ганна Михайлівна. Вона також згадувала, що на її опікунстві, хоч вона сама була ще дитиною, знаходилось троє маленьких дітей, тому вона не відра-

зу змогла піти вчитися [31, 7]. Вона не пам'ятала, де і як діставала книги. У народну школу її прийняли до другого класу, навчалась вона дуже добре, незважаючи на те, що готувати уроки після школи не було можливості. Мати збиралась після закінчення школи віддати дочку в міське училище, але вчительці припала до душі здібна і працююча дівчинка. Вона підготувала її до екзаменів і допомогла вступити у гімназію. Тут, завдяки своїм успіхам, дівчинка була звільнена від плати за навчання, а пізніше, у восьмому класі, одержала стипендію імені Л.Толстого, затверджену після смерті письменника. Починаючи з третього класу, тобто з 14 років, Ганна Михайлівна вже давала уроки. Гімназію вона закінчила блискуче, але одержала не золоту, а срібну медаль – через те що священик, який викладав Закон божий, поставив їй четвірку [31, 7].

Після закінчення гімназії у 1914 р. вона вступила в Одесі на Вищі жіночі курси, на історико-філологічний факультет, але мріяла стати письменницею. Про цей період свого життя вона писала: «Историко-филологический факультет дальше стихов, народного эпоса и древнеславянского языка литературы меня не продвинул. Уже через год я поняла, что реакционная профессура, старые узкие специалисты-филологи ничего мне не дадут для развития моих литературных склонностей. Я перешла на историческое отделение и перестала мечтать о литературе» [31, 7]. Після об'єднання Одеських Вищих жіночих курсів з Одеським (Новоросійським) університетом Ганна Михайлівна одержала диплом про вищу освіту.

У 1917-1918 рр. вона займалась культурно-просвітницькою роботою в селі, в організації сільських рад і земельних комітетів, згодом завідувала відділом позашкільної освіти Одеського повітового виконкому.

У період гетьманщини вона знаходилась у Криму, там працювала в редакції однієї з сімферопольських газет. Ганна Михайлівна була дуже енергійною і активною, їй швидко поталанило повернутися до Одеси, де вона проводила культурно-просвітницьку роботу серед робітників, публікуючись у пресі під псевдонімом А.Палич. З Одеси вона поїхала в село Сичавка Одеського повіту, де працювала бібліотекарем.

У лютому 1919 р. вона стала членом партії більшовиків і у серпні 1919 р. була залишена для роботи в Одеському підпіллі в період денікінщини на посаді секретаря Пересіпсько-Слобідського райкому партії, який перебував на нелегальному становищі, її звали Ньюрою, і тому у підпільній газеті «Одесский коммунист» свої статті вона підписувала псевдонімами Ньюра, А.Палич та ін. Ці публікації були присвячені різним актуальним питанням того часу, але слід відмітити, що вже у ті роки вона почала писати про жіночий рух. Так, наприклад, у 1920 р. були опубліковані її статті «Женское рабочее движе-

ние», «О делегатских собраниях работниц», «Женщины Коммуны» та ін. [32]. Цим темам були присвячені і доповіді та виступи перед жінками Одеської губернії.

На губерньській партійній конференції у 1920 р. Г.Панкратова виступила з доповіддю на тему: «Организация работниц и их ближайшие задачи». Працювати серед жінок Одеси їй було цікаво, і навесні 1920 р. вона стала організатором і завідувачкою відділу по роботі серед жінок Одеського губкому партії, згодом – заступником завідувачою жінівідділом ЦК КП (б) України (у м.Харкові), брала участь в організації і проведенні Всеукраїнської конференції робітниць і селянок.

Через декілька місяців, у грудні 1920 р., Г.Панкратова стала секретарем Петинського райкому партії у Харкові, але працювала туг недовго, її було направлено на Урал, у Каслі, на металургійний завод, де вона керувала заводським комітетом профспілок. В Катеринбурзі вона працювала в профспілці металістів: спочатку відповідальним секретарем, а пізніше – секретарем губпрофради. Досліджуючи життя робітників на уральських металургійних підприємствах, Г.Панкратова цікавилась історією уральських заводів, вивчала архівні документи. Так і з'явилися її перші наукові статті з історії фабзавкомів Росії. Перша ґрунтовна праця «Фабзавкомы России в борьбе за социалистическую фабрику» [33] була завершена і опублікована вже у Москві, в 1923 р., де дослідниця в 1922-1923 рр. була на курсах марксизму, а в 1925 о. закінчила Інститут червоної професури.

У 1924 і 1925 рр. вийшли в світ ще дві монографії Г.Панкратової: «Фабзавкомы в германской революции (1918—1923 гг.)» [34] і «1905. Стачное движение» [35] обсягом більш як 500 сторінок; окрім статей у журналах був виданий конспект лекцій для широкої аудиторії: «История развития фабрично-заводского представительства и фабрично-заводских комитетов в России» [36].

Працюючи над першою своєю монографією «Фабзавкомы в германской революции (1918-1923)», Ганна Михайлівна відчувала труднощі через нестачу документів і неповноти відомостей, але намагалася використовувати в своїй роботі всі доступні архівні і опубліковані матеріали з теми дослідження. Багато в чому їй допомогла поїздка в Німеччину у серпні – вересні 1923 р. Панкратова не ставила своєю ціллю висвітлити хід і причини поразки германської революції, хоч вважала, що головна провина за наслідки революції лежить на правих лідерах німецької соціал-демократії і показала, що всупереч волі реформістів, рух за єдність робітничого класу проводився «низовыми ячейками пролетарской борьбы – фабрично-заводскими советами» [36].

Історію фабзавкомів і профспілок вона розглядала у тісному зв'язку з міжнародним професійним рухом. Г.Панкратова «предупреждала об опасности, грозящей пролетариату со стороны

фашистів» і т.д. [34]. Ця наукова праця, без огляду на деякі недоліки, обумовлені, в першу чергу, загальним рівнем історичної науки в 20-х роках ХХ ст., є важливим дослідженням з історії німецьких фабзавкомів.

Переконана у тому, що необхідно викривати реформістські теорії, Г.Панкратова в 1925 р. хотіла написати монографію на тему: «Левое крыло Амстердамского Интернационала и борьба за единство профдвижения». Англія візу М.Панкратовій не дала, і вона змушена була з Німеччини переїхати на початку 1926 р. до Франції, де також вивчала історію робітничого руху. Зібрані в Німеччині і Франції матеріали, її роздуми щодо побаченого лягли в основу опублікованих у 1925 р. трьох статей: «Левое крыло Амстердамского Интернационала и борьба за единство» [37]. «Борьба за единство мирового движения» [38], «Англо-советский профсоюзный блок» [39], в яких містилась характеристика реформістів різних відтінків. Амстердамський Інтернаціонал був названий «центром реформизма», мова йшла про небезпеку розладу в робітничому русі та необхідність боротьби за єдність світового професійного руху [39].

Влітку 1926 р. Г.Панкратова, Г.Зайдель, М.Захер та інші історики були направлені до Ленінграда для того, щоб привабити до науки молодих спеціалістів, допомогти в розробці нової тематики досліджень, по можливості зберегти і не обійти увагою видатних учених старої школи. Звичайно, це був дуже складний час, оскільки був розгромлений так званий «троцькистско-зиновьевский блок», осередок якого знаходився у Ленінграді. Панкратова була викладачем у Комуністичному університеті та у Військово-політичній академії ім. Толмачова. Працювала в Інституті історії і т. д. У Ленінграді в неї виникало дуже багато проблем, про які вона писала своєму учителю, відомому історичному М.Покровському, і він направляв її дії, допомагаючи порадою.

У 1927 р. її перевели на посаду керівника учбово-наукової роботи Вищої школи профруху при ВЦРПС і одночасно, 1928 р., вона була професором факультету суспільних наук Московського державного університету, а в 1935 р. їй було присуджено вчений ступінь доктора історичних наук [38].

М.Покровський вважав, що історію робітничого класу Росії під силу дослідити не одній людині, а колективу. Цю думку розробила Г.Панкратова у своїй доповіді «Проблемы изучения истории рабочего класса России», з якою вона виступила на I Всесоюзній конференції істориків-марксистів у січні 1929 р. Вона не тільки зупинилась на теоретичних питаннях цієї теми, але й виклала свою програму колективних досліджень на перспективу, а також вказала основні документальні джерела по проблемі, підкреслила необхідність критичного підходу до цих джерел. в обговоренні її доповіді, яка зацікавила учасників

I Всесоюзної конференції, взяли участь 12 істориків, з яких I.Піонтковський і Г.Карпенко висловили незгоду з окремими положеннями [40].

Для реалізації програми, наміченої I Всесоюзною конференцією істориків, була створена комісія з історії пролетаріату при Спілці істориків-марксистів і Секція з історії пролетаріату Інституту історії комуністичної академії, які координували роботу по вивченню історії робітничого класу в СРСР, та стали центром науково-дослідної та видавничої діяльності. Ганна Михайлівна Панкратова була вченим секретарем комісії, яку очолював М.Покровський. У 1930 р. вже був виданий перший колективний збірник «Пролетариат в революции 1905-1907 гг.» [41].

Ганна Михайлівна вела велику науково-організаторську роботу, збирала в архівах нові документи з історії фабрик і заводів, розробляла методичні проблеми досліджуваної теми. З її ініціативи і під її керівництвом з 1930 по 1935 рр. було видано 22 томи збірників «История пролетариата СССР», серію документів «История рабочего движения в России в XIX веке», багатотомні публікації документів з історії російської революції [42].

Г.Панкратова часто згадувала про цей час. У відгуку на дисертацію свого аспіранта Ф.Волошинова на початку 50-х років вона писала: «В 30-х годах, особенно в первой половине, вышел ряд изданий по истории заводов и фабрик: Семенниковский завод, Балтийский, Путиловский, Трехгорная мануфактура и т.д. А.Горький принимал непосредственное и горячее участие в подготовке и редактировании работ по истории заводов. Он предъявлял к нам, тогда еще молодым историкам, очень серьезные требования по изучению и написанию истории заводов. Алексей Максимович требовал не только правильного освещения положения и борьбы рабочих данного предприятия, но настаивал на цельности и художественности изложения, на сочетании большевистского исторического исследования с живым изображением рабочего коллектива в его динамике» [43].

Перша світова війна, революція 1917 р. перервали зв'язки істориків Росії з вченими інших країн. Після V Міжнародного конгресу істориків Росія не брала участі в роботі міжнародного об'єднання істориків. Тільки в кінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. радянські історики з'явилися на міжнародній арені.

На VI Міжнародному конгресі істориків в Осло в 1928 р. делегацію радянських істориків очолював академік М.Покровський, а на конгресі у Варшаві 1933 р, до складу делегації увійшла Г.Панкратова і успішно виступила з доповіддю. Вона брала участь в роботі X Міжнародного конгресу істориків у 1955 р. в Римі. «После конгресса ее избрали в бюро Международного комитета историков. Впервые туда была избрана женщина. В бюро она завязала тесные связи с прогрессивными учеными мира. Многие из них впоследствии выступали

в журнале «Вопросы истории», главным редактором которого была Анна Михайловна» [16].

В 30-х роках Г.Панкратова займалася плідною науковою роботою. В ці роки вона закінчила працю про участь текстильників у революції 1905-1907 рр., в 1935 р. – опрацювала документи про Грудневе збройне повстання 1905 р. в Донбасі, надрукувала ряд наукових статей, а підсумком всіх цих досліджень, як вважають українські історики В.С. Петренко і Ж.П. Тимченко, була її монографія «Перша російська революція 1905-1907 рр.», [44], що побачила світ пізніше, у 1951 р. Ганна Михайлівна Панкратова брала участь у редактуванні журналів: «Историк-марксист», «Исторический журнал», «Вопросы истории».

Цікавий і важливий епізод з життя Г.Панкратової був опублікований у журналі «Вопросы истории» в 1988 р. під заголовком «Письма Анны Михайловны Панкратовой» [45]. У цій публікації мова йде про нараду істориків ЦК ВКП (б) у травні-липні 1944 р. Як уже було сказано, 1941-1943 рр. Г.Панкратова знаходилась в евакуації в Алма-Аті і там, разом з ученими Інституту історії АН СРСР, підготувала книгу «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» [46]. Г.Панкратова вклала у створення книги багато сил. Вона написала до ЦК ВКП (б) листа, в якому виклала важливіші вказівки для написання «Истории Казахской ССР», цим самим взявши на себе відповідальність за науковий та ідейний зміст книги. З виходом роботи у світ її висунули на здобуття Сталінської премії. Але остання не була присуджена. Г.Панкратова, звичайно, тяжко переживала те, що сталося. «Відказ від преміювання, – писав Ю.Іванов, – вона пов'язувала з негативною рецензією чл.-кор. АН СРСР О.Яковлева, яка була представлена в історичну секцію Комітету по Сталінських преміях, а також упередженим ставленням особисто до неї академіка Є.Тарле, з яким у неї склалися напружені відносини ще з часу роботи у Ленінградському філіалі Інституту історії. До речі, оскільки в опублікованому документі Тарле піддається суворій критиці її і незайвим буде сказати, що історик, вік якого тоді наближався до 70 років, був чимало дискредитований раніше малокоректними науковими і несправедливими політичними обвинуваченнями, висунутими проти нього» [47].

Г.Панкратова звернулась з листом у ЦК ВКП (б), саме до Сталіна, Жданова, Маленкова, Щербакова, в якому не говорила про свої особисті проблеми, а прохала допомогти розібратися в ситуації, яка склалася у країні, оскільки «серед працівників ідеологічного фронту з'явилися тенденції, з якими ніяк не можна погодитися, адже в основі їх лежить повне відречення від марксизму-ленінізму і протягнення під прапором патріотизму самих реакційних і відсталих теорій, поступок різного роду кадетським і ще більш застарілим уявленнями і оцінкам в галузі історії, відмо-

ва від класового підходу до питань історії» [48, 54]. Вона писала: «... Оскільки війна потребує ясності, принциповості і твердості не тільки в політиці, але і в пропаганді, а в останній – історія в умовах війни займає важливе місце» [48, 55], необхідно провести нараду істориків.

Ця нарада відбулася, і про неї Г.Панкратова писала в червні 1944 р. з санаторію «Узкое» в «Письмах к друзьям». Той різкий тон, який пронизує всі листи, ті багато в чому несправедливі оцінки виступів учасників наради свідчать про те, що Ганна Михайлівна була незадоволена її результатами.

У своїх листах вона називає рецензію професора О.Яковлева на книгу «История Казахской ССР» новою спробою «повернутися» до давно розбитої, старої, велике державницької, реакційно-монархічної концепції» [48, 55]. Далі Є.Тарле виступив у Саратові з лекцією на тему: «О роли территориального расширения России в XIX-XX вв.». У цій лекції, на думку Г.Панкратової, він виклав свою оригінальну політичну тезу: «Якщо ми починаємо перемагати цього поганого ворога, то тому, що одним із вирішальних факторів нашої перемоги є масштабні простори. Тому не можна говорити про тих, хто завоював ці простори, як про якоесь непорозуміння». Г.Панкратова також докоряє Є.Тарле за його виступ на Вченій раді ЛДУ в березні 1944 р., в якому він з «величезною повагою» [48, 54] говорив про тих, хто «завойовував простори» [48, 54], а про ті народи, «которые были подвергнуты завоеванию, с грустным сожалением, что они оказывали сопротивление завоеванию».

Першого червня 1944 р. на нараді виступили С.Бушуев – доктор історичних наук, професор, Х.Аджемян – публіцист, М.Нечкіна – академік і Панкратова. Виступ С.Бушуєва Г.Панкратова назвала «демагогічним» [48, 54]. Вона писала: «Бушуев не забув заявити, що «История Казахской ССР» – книга антиросійська, бо вона ідеалізує національний повстання проти Росії... значить не випадково така книга вийшла так швидко, коли звичайно такі товсті книжки виходять через декілька років після написання» [48, 54] і т. д.

Виступ Х.Аджемяна вона назвала «маренням» [48, 54]. Про виступ М.Нечкіної писала, що «вона спочатку поставила ряд запитань, які хвилюють істориків, але на ці запитання ніяких відповідей не дала» [48, 54] і т. д. Про виступ члена-кореспондента АН СРСР С.Бахрушина вона писала: «Бахрушин зупинявся на двох питаннях, які потребують діалектичного підходу: 1) на ролі держави; 2) на ролі колонізації».

Друге питання – роль колонізації в російській історії. Раніше про це не можна було говорити. Треба було говорити тільки про колоніальну політику царів, але необхідно більш конкретно і глибоко проникати в умови царської колонізації... Бахрушин спеціально зупинився на питанні про «наймен-

ше зло». Не можна усі приєднання вважати «найменшим злом». Це не загальне явище. Постанова журі розповсюдила цю оцінку тільки на Грузію і Україну. Що повинно бути прийнято до уваги при оцінці приєднання як «найменшого зла»?

Для цього треба брати до уваги наступні моменти: 1) приєднання без військового завоювання; 2) вимога народу; 3) проблема вибору, що несли завоювники.

Наприклад, Грузія і Україна були приєднані без завоювань, за вимогою народу, перед яким була можливість вибору. Крім того, цей вибір меншого із зол визначається тим, що загроза Туречини або Персії означала фізичне знищення Грузії, а загроза Польщі несла денаціоналізацію українцям, котрі могли бути ополячені... Наше завдання – не обмежуватися ярликами, а вивчати історію глибоко, правдиво і документально» [48, 54].

Цей виступ Г.Панкратова залишила у своїх листах без коментаря. Потім вона критикувала в своїх листах академіка І.Мінца за його «непоследовательность и двойственность» на нараді істориків. Можна продовжувати перелік виступаючих і оцінку їхніх виступів, і характеристику їх самих. Виникає питання: чого ж чекала сама Панкратова від цієї наради?

Її думка щодо цього питання збігається з думкою Г.Маленкова, який говорив: «... ЦК вирішив необхідним зустрітися з істориками, щоб вирішити дискусійні питання, а потім виробити принципи установки для всіх істориків. Така мета нашої наради» [48, 54].

Панкратова підкреслювала: «Как бы там ни было, уже одно это – факт замечательный! Надо полагать, что он будет иметь колоссальное значение для всего развития нашей исторической науки. То, что от-

дельных из нас крепко поправят, будет полезно всем, а не только этим и т. д.» [48, 60]. Вона вважала, що ця нарада буде «заключительным этапом» [48, 58] у тій «идейной борьбе» [48, 58], яка йшла на ідеологічному фронті. Безумовно, вона переоцінювала значення цієї наради, тому що ті історики, що працювали в період сталінізму, включаючи саму Г.Панкратову, були ідеологами політики ЦК ВКП (б) і, особливо в умовах воєнного часу, вони, виходячи з невірною розуміння патріотизму, розвивали народжену при Сталіні тенденцію брати на себе відповідальність за зовнішню політику царизму, перекручували її оцінки.

«Гіперкритика національного минулого, яка була притаманна деяким представникам радянської історичної науки 20-х – початку 30-х років в їх боротьбі з традиціями російської дореволюційної історіографії, в умовах війни, посилення культу особи і пов'язаних з ним явищ породжувала відповідну реакцію, яка вилилась потім як русофільство. Все це дає поняття про складний шлях розвитку нашої історичної науки на тому етапі» [48, 58], потребує глибокого і серйозного осмислення.

Ганна Михайлівна була професором Московського і Саратовського університетів і Академії наук при ЦК КПРС, їй було присвоєно звання заслуженого діяча науки РРФСР і Казахської РСР, вона була обрана дійсним членом Академії наук СРСР, Академії наук БРСР, дійсним членом Академії педагогічних наук, почесним членом Академії наук Угорщини, членом-кореспондентом Академії наук Німеччини, Румунії, очолювала радянську Асоціацію допомоги ООН.

Її життя і праця гідні нових і серйозних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Из истории рабочего класса и революционного движения: Памяти академика А. М. Панкратовой // Сб. ст. под ред. М. В. Нечкиной. – М., 1957. – С. 53-70.
2. Памяти Анны Михайловны Панкратовой // Вопр. истории. – 1957. – № 4. – С. 214-216; Анна Михайловна Панкратовна // Вестн. МГУ. Сер. ист.-филол. – 1957. – № 3. – С. 189-191.
3. Жукова В. Ганна Михайлівна Панкратова («Нюра», «Г. Палич») // Борці за Жовтень: 36. коротких біографій активних діячів Жовтневої революції і громадянської війни в Одеській області. – Одеса, 1957. – Вип. 3. – 158 с.
4. Коновалов В.Г. Герои Одесского подполья. – М., 1960. – С. 263.
5. Коновалов В.Г. Краткая характеристика исторических источников и литературы, использованной автором для написания книги «Герои Одесского подполья». – Одесса, 1960.
6. Из истории Одесской партийной организации: Очерки. – Одесса, 1962.
7. К 60-летию со дня рождения академика А.М.Панкратовой. Вопр. истории. – 1957 – № 3. – С. 206-207.
8. Петренко В.С., Тимченко Ж.П. Видатний історик і громадський діяч (до 70-річчя з дня народження Г. М. Панкратовой) // УІЖ. – 1967. – № 2. – С.126-128.
9. Вести. АН СССР. – 1947. – № 7; 1957. – № 3.
10. Кафенгауз Б.Б. Моя работа над диссертациями // История СССР – 1962. – № 3.
11. Губовский А.И. Как я стал историком // Там же. – 1965. – № 6.
12. Дружинин Н.М. Воспоминания и мысли историка. – М., 1967.
13. Сидоров А.Л. Некоторые размышления о труде и опыте историка // Исторические предпосылки Великой Октябрьской революции. – М., 1970.
14. Черепнин Л.В. Об А.М.Панкратовой ок. 1971 г. // Черепнин Л.В. Отечественные историки XVШ-XX вв.: Сб. статей, выступлений, воспоминаний. – М., 1984. – С. 306-310,

15. Без них мы не победили бы: Воспоминания женщин — участниц Октябрьской революции и гражданской войны и социалистического строительства. — М., 1975; Героическое подполье. В тылу денкинской армии Воспоминания. — М., 1976.
16. *Бадя Л.В.* Академик А.М.Панкратова — историк рабочего класса СССР — М., 1979. — 158 с.
17. Женщины-революционеры и ученые /Отв. ред., акад. И. И. Минц, А. П. Ненароков. — М., 1982. — С. 9-82,
18. Укр. Сов. Энцикл.: В 12 т. — 1982. — Т. 8. — С. 80; Большая Сов. Энцикл. — 1975. — Т. 19. — С. 146.
- Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енцикл. довідник. — К., 1987. — С. 386.
19. Архив Академии наук СССР (Обозрение архивных материалов) — Л., 1971.-Т. VI.
20. *Дмитриев С.С.* Рабочее движение в России в XIX веке //Вопр. истории. — 1951. — Т. 2. — № 6.
21. *Полевой Ю.З.* Рабочее движение в России. //Изв. АН СССР. 1951. — Т. 2. — № 4; Он же. Рабочее движение в России в XIX веке //Там же. — 1952 — Т. 1 — № 2.
22. *Баевский Д.А., Гершберг С.Р., Митрофанова А.В.* Об изучении истории советского рабочего класса / /Вопр. истории. — 1959. — № 12.
23. *Иванов Л.М.* К вопросу о формировании промышленного пролетариата России //История СССР. — 1958. — № 4.
24. *Ворожейкин И.Е.* К вопросу о довоенной историографии советского рабочего класса //История СССР. — 1961. — № 3; Он же. Об изучении некоторых вопросов развития советского рабочего класса // Вопросы историографии рабочего класса СССР. — М., 1970; Он же. Историография рабочего класса СССР. — М., 1975.
25. *Городецкий Е.Н.* Рождение Советского государства. — М., 1965.
26. *Алексеев Г.Д.* Октябрьская революция и советская историческая наука (1917-1923 гг.). — М., 1968.
27. *Мицуров В.В., Критский Ю.М.* Российское рабочее и социал-демократическое движение 70-90-х гг. в советской исторической литературе //Советская историография классово-борьбы и революционного движения в России. — Л., 1967. — Ч. 1.
28. *Савицкая Л.И.* Некоторые вопросы историографического исследования советского рабочего класса / /Вести. ЛГУ. История. Язык. Литература, — 1969. — Вып. 3.
29. *Гапоненко Л.И.* Рабочий класс России в 1917 году. — М., 1970.
30. *Игнатенко Т.А.* Советская историография рабочего контроля и национализации промышленности в СССР (1917-1967 гг.). — М., 1971.
31. Из истории рабочего класса и революционного движения. — М., 1958.
32. *Палч А.* Женское рабочее движение //Одесский коммунист. — 1920. — 5 марта; Она же. Отрывки из речи на празднике работниц //Там же. — 1920. — 9 марта; Она же. Женщины Коммуны //Там же. — 1920. — 16 марта; Она же. О делегатских собраниях работниц //Там же. — 1920. — 25 марта; Она же Работницы и «Неделя фронта и транспорта» //Там же. — 1920. — 17 апр. и др.
33. *Панкратова А.М.* Фабзавкомы России в борьбе за социалистическую фабрику /Ред. М. Н. Покровский. — М., 1923. — 426 с.
34. *Панкратова А.М.* Фабзавкомы в германской революции (1918-1923 гг.). — М. 1924 — 198 с.
35. *Панкратова А.М.* 1905. Стачечное движение. — М.; Л.: Госиздат, 1925. — 535 с.
36. *Панкратова А.М.* История развития фабрично-заводского представительства и фабрично-заводских комитетов в России: Конспект лекций для широкой рабочей аудитории. — М., 1924. — 99 с,
37. *Панкратова А.М.* Левое крыло Амстердамского Интернационала и борьба за его единство //Большевик, — 1925. — № 9 — 10, — С. 39-51.
38. *Панкратова А.М.* Борьба за единство мирового профдвижения //Мол. большевик. — 1925. — № 5 — С. 3-9.
39. *Панкратова А.М.* Англо-советский профсоюзный блок //Мол. большевик. — 1925. — № 7. — С. 3-9.
40. *Гуржий И.О., Петренко В.С.* Видатні радянські історики. — К., 1969 — С. 154.
41. Труды I Всесоюзной конференции историков-марксистов. — М., 1930. -Т. 1. — С. 418.
42. Пролетариат в революции 1905-1907 гг.: К 25-летию революции 1905 года. — М.; Л., 1930.
43. К 60-летию со дня рождения академика А.М.Панкратовой //Вопр. истории. — 1957. — № 3. — С. 207.
44. *Минц И.И.* Партийная страстность и многообразие таланта //Женщины — революционеры и ученые. — М., 1982. — С. 14.
45. *Петренко В.С., Тимченко Ж.П.* Видатний історик і громадський діяч,...- С.127.
46. Письма Анны Михайловны Панкратовой //Вопр. истории. — 1988. — № 1 — С. 54-79.
47. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней: В 5 т. — Алма-Ата, 1950. — Т. 1: С древнейших времен до Великой Октябрьской революции. — 609 с.
48. *Иванов Ю.Ф.* Комментарии к «Письмам Анны Михайловны Панкратовой» //Вопр. истории. — 1988.-№ 11. — С. 54.

Ф.Я.СТУПАК

СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ УПРАВЛІНЬ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ступак Федір Якович – доцент Національного медичного університету імені О.О.Богомольця, кандидат історичних наук

Важливим історичним досвідом минулого, що лишається дотепер недостатньо вивченим і дослідженим, є соціально спрямована діяльність міських громадських управлінь. Надто яскраво така діяльність виглядає на фоні суспільних лихоліть, зокрема війн.

Слід зазначити, що в останні роки міські громадські управління та їх робота у різних спрямуваннях не обійдена увагою дослідників, особливо в регіональному аспекті. Маємо праці таких дослідників, як О.М.Марченко [32], О.М.Головко [1], Т.М.Плаксій [33], О.П.Прищепа [34], Л.М.Шара [40], Т.О.Щерба [41], а також публікації автора статті [36]. Однак ці роботи комплексно не розглядають період Першої світової війни.

Автори статей раніше робили спроби торкнутися соціальної діяльності органів міського самоврядування під час війни [35].

Здійснити ще один крок до відтворення цілісної картини соціальної політики міських управлінь у воєнний час і визначило мету цієї історичної розвідки.

Соціальні проблеми гостро постали перед органами міського самоврядування в роки Першої світової війни. Однією з них стала допомога родинам осіб, мобілізованих на війну. Певний досвід у міських управлінь уже був. Під час російсько-японської війни вони виплачували грошову допомогу родинам воїнів, піклувалися про дітей нижчих чинів. Так, наприклад, наприкінці 1904–1905 рр. з каси Житомирської міської управи надана допомога родинам запасних нижчих чинів у сумі 13 375 руб. [10, 43]. Службовці Сумської міської управи, «движимые чувством любви к родине и желая оказать посильную помощь в переживаемое ею ныне тяжелое время», у лютому 1904 р. прийняли рішення щомісячно відраховувати 2% із зарплати: 1% – в комітет по збору пожертвувань на посилення військового флоту, 1% – на допомогу сім'ям загиблих і скалічених воїнів [26, 1].

У Харкові, в зв'язку з початком воєнних дій на Далекому Сході і прагненням усіх прошарків суспільства прийти на допомогу, створено особливий комітет для збору пожертвувань грошима і необхідними для військ речами. Очолив комітет губернатор С. Гербель [26, 2]. За постановою Чугуївської міської думи асигновано із міських коштів 100 руб. щорічно на стипендії для учнів нижчих навчальних закладів з дітей офіцерів і нижчих чинів, померлих від ран і хвороб у війні з Япо-

нією [27, 30]. В цілому, міські управління взяли активну участь у справі виховання дітей офіцерів і нижчих чинів. Тим паче, що держава на найвищому рівні відгукнулася на цю напружену соціальну ситуацію. 11 серпня 1904 р. видано маніфест, де в пункті 14 сказано: «Принять на государственное казначейство расходы по воспитанию и по обеспечению судьбы осиротевших детей офицеров и нижних чинов» [27, 1].

16 червня 1905 р. затверджені «Правила про забезпечення долі дітей осіб, загиблих у війну з Японією». За «Правилами», всі діти цих осіб мають право на допомогу з коштів державної казни, причому ця допомога надавалась дітям нижчих чинів з дня припинення опіки, встановленої правилами, доданими до статті 38 Статуту про військову повинність, і здійснювалась аж до досягнення сиротами 16 років у розмірі на кожного сироту по 18 руб. щорічно, а міським дітям матеріальна допомога могла збільшуватись до 24 руб. Незалежно від цього, для надання дітям нижчих чинів відповідного виховання та освіти, могла призначатись допомога дітям у віці від шести до десяти років у розмірі до 50 руб. на навчання, починаючи з 10 років – 150 руб. на рік аж до закінчення навчання. Завідування на місцях справою забезпечення долі сиріт нижчих чинів і прирівнюваних до них осіб доручалось земським і міським самоуправлінням або ж особливим повітовим комітетам. У випадку прийняття міським громадським управлінням на себе опікування долею сиріт у його розпорядження виділялись з казни певні суми. Хоча це не виключало виділення й міських коштів. Найвище керівництво цією справою покладено на заснований з цією метою Головний комітет з опіки дітей осіб, загиблих у війні з Японією, названому Олексіївським за ім'ям спадкоємця престолу. Для Олексіївського Головного комітету складали відповідні списки дітей повітові комітети. Одного з гласних міські думи обирали в ці комітети від міського громадського управління [6, 7].

В Єлисаветграді з'явилися оголошення про цю допомогу, де, зокрема, вказувалось, що, піклуючись про те, щоб «до часу припинення обов'язкової опіки сиріт містом були своєчасно проведені асигнування належних для цього сум, щоб ніхто із сиріт не зостався без допомоги», необхідно скласти список дітей, що мали право на покровительство Олексіївського Головного комітету [20, 27]. Єлисавет-

градська міська управа запропонувала жителям міста, які опікують сиріт нижчих чинів і прирівнюваних до них осіб, подати письмову заяву в міську управу про своє бажання передати обов'язок з опіки сиріт у відання місцевого управління, адресуючи свої клопотання на ім'я Єлисаветградського комітету з опіки дітей осіб, загиблих у війну з Японією. До заяв додавались метричні свідоцтва.

Луганське міське управління асигнувало три тис. руб. на допомогу сім'ям осіб призваних на війну, 10 тис. руб. виділено на утримання лазарету, причому ця благодійна акція проводилась спільно із земством і місцевим відділом Червоного Хреста, що свідчить про об'єднання зусиль різних структур суспільства в час лихоліть [23, 10].

Про підтримку родин призваних на російсько-японську війну свідчать і виявлені нами в архівах відповідні списки для надання допомоги [7, 42–44].

Допомога відповідним категоріям осіб надавалась містами й раніше, до російсько-японської війни. Міські органи управління приймали постанови про видачу грошової допомоги сиротам та інвалідам війни. Хоча інколи такі постанови й відхилялися вищим начальством, як, наприклад, Подільське губернське у міських справах присутствіє відмінило постанову міської думи про видачу 40 руб. допомоги Новицькому [9, 136–137].

Отже, до початку Першої світової війни міські громадські управління накопичили певний досвід підтримки відповідних категорій осіб.

Під час Першої світової війни у Харкові з 1914 р. діяла особлива виконавча комісія, яка розподіляла місячні продовольчі пайки родинам військовослужбовців. У червні 1915 р. загальна кількість опікуваних родин становила 6286 (12 391 пайок) [29, 201]. Продовольча допомога надавалась родинам нижчих військових чинів і в інших містах, зокрема в Луцьку. Нами виявлені щомісячні відомості отримання продовольчої допомоги за 1915 р. [5]. Ці непередбачувані асигнування міст державою належним чином не відшкодувались і лягали важким тягарем на міський бюджет.

У Києві в межах державних коштів, асигнованих МВС, надавалась допомога родинам запасних і ратників ополчення, призваних по мобілізації в діючу армію [15, 104]. А постановою Київської міської думи у 1914 р. встановлено копійчаний збір з трамвайних білетів «на посилення ресурсів міста на воєнні потреби», у 1916 р. збір збільшено ще на одну копійку, тобто по 2 копійки з кожного квитка вартістю 5 копійок і більше [15, 112].

Окремою статтею кошторису надавалась підтримка родинам призваних на війну у Кам'янці-Подільському [31, 42].

Єлисаветградська міська дума 12 серпня 1914 р. утворила міське попечительство з опіки сімей нижчих чинів, призваних на дійсну службу із запасу і ратників ополчення і асигнувала йому 20 тис. руб. для надання допомоги найбільш нужденним роди-

нам [18, 2]. Місто поділили на 14 дільниць для організації попечительств, які б спостерігали за змінами складу сімей запасних, а також майнового стану. Суми для видачі допомоги формувалися з таких джерел: асигновані міською думою і Товариством взаємного страхування, відрахування із утримання службовців, зібрані у церквах, від реального училища, з кухликів у «м'ясних рядах», від різних осіб та жіночого комітету.

Міські громадські управління виявляли гуманність, надаючи підтримку військовополоненим. В Єлисаветграді при міському самоуправлінні 17 листопада 1918 р. утворено Комітет по наданню допомоги військовополоненим. Міське самоуправління надало Комітету субсидію у розмірі 90 903 руб. з 200 тис. руб., одержаних від уряду з Києва. Доповнювали ці кошти надходження від організації, від вистав, концертів, лотерей-алеґрії, а також приватні внески. Ці кошти спрямовувались на видачу нужденним військовополоненим, медичному персоналу і службовцям, які захворіли висипним тифом при догляді за військовополоненими, Мінському дитячому притулку (евакуйованому) [17, 6]. Комітет надавав допомогу воїнам, які повертаються з полону, організовуючи харчувальні пункти, лазарети, амбулаторії, надавав матеріальну допомогу [16, 13]. Мінський губернський дитячий притулок евакуйований до Єлисаветграда у вересні 1915 р. Розмістили його в будинку Олександрівського дитячого притулку – приміщення надано безкоштовно. Міська управа забезпечила паливом. У 1918 р. на клопотання притулку, який був у складному фінансовому становищі, міська дума вирішила надати позику три тисячі руб. до одержання коштів з Мінського Попечительства дитячих притулків [21, 14]. У розпорядженні управи вільних коштів не було, тому позику вирішили давати частинами. В рахунок цієї суми, наприклад, одержували продукти.

Органи міського управління також докладали зусиль для боротьби з дорожнечею, що була наслідком економічних труднощів воєнного часу та негативних суспільних явищ (корупції, спекуляції та ін.), хоча це не завжди вдавалося. Доводилося докладати значних зусиль, щоб боротися з енергетичною проблемою.

Перша світова війна стала справжнім випробуванням для соціальної та санітарно-медичної системи. Після воєнних невдач Росії у 1915 р. до різних міст України був спрямований потік біженців і переміщених осіб. Водночас місткість міських лікарень зменшилась внаслідок передачі значної частини місць для розміщення поранених і хворих військовослужбовців. Скупчення біженців – погано нагодованих, нерідко хворих і виснажених людей, у спільних непристосованих приміщеннях було надзвичайно небезпечним з огляду на санітарно-епідеміологічне становище міст. Муніципальних можливостей було вже недостатньо. У Харкові,

наприклад, довелося сформувати спеціальний комітет по нагляду за біженцями з участю представників міського й земського самоврядування, громадських організацій. Певним чином ситуацією вдавалося оволодівати. На залізничних станціях проводились реєстрація та первинний огляд біженців, діяли розподільчі пункти, влаштовувалися житлові та обсерваційні бараки. Біженці користувались безкоштовною медичною допомогою в міських амбулаторіях. У Харкові, наприклад, створили додатково три нові амбулаторії.

Завдяки енергійним і своєчасним заходам органів міського самоврядування в роки Першої світової війни вдалося задовільно розв'язати складні питання допомоги біженцям та евакуйованим, розміщення поранених і хворих військовослужбовців, забезпечувати діяльність мережі медичних закладів, фінансувати важливі соціальні напрямки. Наприклад, у Житомирі за статтею міського кошторису на суспільну опіку в 1916 р. надавалась допомога лікарні Червоного Хреста, пологовому притулку, утримувались чотири ліжка в лікарнях, шість у богадільнях, три в єврейській лікарні; [11, 43зв.–44] надана допомога Житомирському комітету швидкої допомоги сім'ям запасних нижчих чинів, призваних на війну [11, 55зв.–56]; Житомирському комітету Всеросійського союзу міст на заготівлю подарунків воїнам до свята Пасхи [11, 56 зв.–57]; утримувався санітарний нагляд, холерний барак.

Олександрівська міська дума у 1915 р. надавала фінансову підтримку місцевому відділу Товариства повсюдної допомоги, Романівському комітету [12, 24, 35], забезпечувала пільговий проїзд залізницею родинам осіб, призваних на військову службу [13, 3, 6, 11, 12].

Харківський відділ Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їх родинам із середини 1915 р. утримував на свої кошти притулок на 50 чол. з майстернями для скалічених воїнів, переважно уродженців Харківської губернії, а з кінця 1916 р. відкрив притулок на 30 дітей-сиріт загиблих і постраждалих на війні солдат [28, 10]. Філантропічна спілка звернулася в Харківську управу про виділення їй з коштів міста субсидії у розмірі, яку дума знайде можливим, враховуючи, з одного боку, розширення діяльності відділу Товариства, а з іншого боку - зростання цін на продукти першої необхідності. Міська влада підтримала клопотання, асигнувавши 500 руб. [28, 11].

У 1914–1916 рр. в Луцьку діяв міський комітет допомоги жертвам війни, кошти для діяльності якого надходили з таких джерел: з карнавокового збору, за підписними листами на користь родин запасних і безробітних, листами на заготівлю білизни, листами жертвам війни [3, 3]. На 22 листопада 1914 р. зібрано 1183 руб. 53 коп., частину з яких витрачено на закупівлю палива для родин запасних, прання і лагодження білизни [4, 2].

Кошторис м. Рівного на 1915 р. свідчить про увагу міської влади до родин запасних нижчих чинів і ратників ополчення, призваних на службу – на це виділялось 10 тис. руб., утримувався й харчувальний пункт [25, 3зв.].

У 1916 р. в Катеринославі 12% бюджету міста виділено на медичну, санітарну і ветеринарну частини. Зокрема, міська дитяча лікарня, амбулаторія і богадільня ім. І. М. Алексеєнка (збудована на приватні пожертвування мешканця Катеринослава Алексеєнка) коштували місту, крім пожертвувань, 70 693 руб, перша міська Олександрівська лікарня – 209 681 руб. [2, 144]. Оплата за лікування для місцевих жителів у цій лікарні – 25 коп., для іногородніх – 87 коп., залізничників, робітників заводів і фабрик – два руб., консультація у лікаря – п'ять коп.

Слисаветградська міська управа виділяла кошти на утримання 108 поранених і хворих воїнів у місцевій лікарні [22, 209зв.]. Яскраво характеризує багатоплановість видатків міст під час Першої світової війни кошторис м. Слисаветграда за 1914 р. Витрати з міських коштів, викликані обставинами воєнного часу, спрямовувалися на піклування про родини нижчих чинів, призваних на війну, на обладнання та утримання 80 нових ліжок у міській лікарні, на витрати з мобілізації запасних нижчих чинів, на придбання казармних приналежностей для ратників ополчення, призваних на війну і тимчасово розквартированих військових частин у воєнний час, на обстеження родин призваних запасних і ратників для визначення міської допомоги, на обладнання харчувального пункту для поранених воїнів, на підтримку комітету з надання допомоги постраждалому від війни населенню та Всеросійського союзу міст, на половину окладу заробітної плати міських службовців, призваних на війну, а також на допомогу міським службовцям, призваних на війну, в розмірі місячного окладу [19, 4].

У 1915 р. проведено одноденний Всеросійський збір коштів для будівництва на Південному березі Криму двох здравниць – однієї для хворих і поранених воїнів, а другої – для їхніх дітей. Відповідно до наказу Міністерства внутрішніх справ зібрані кошти переказувались у розпорядження таврійського губернатора, за винятком сум, витрачених на організацію збору пожертвувань. В Олександрівську Катеринославської губернії чистий збір склав 982 руб. 60 коп. [14, 71].

Мали місце й такі цікаві факти періоду Першої світової війни, як підтримка інших народів, постраждалих від війни. Нами виявлено архівні дані про виділення Житомирською міською думою 39 500 руб. для населення Бельгії, що потерпала від воєнних дій. Бельгійський консул у зв'язку цьому восьмого лютого 1915 р. надіслав подяку Житомирському самоуправлінню [9, 3]. Тим паче, що подібні факти мали місце й раніше.

У 1875 р. в Кам'янець-Подільську організува-

ли збір коштів на «Пожертвування для сербського народу в Боснії, Герцеговині і Старій Сербії, розореного пригніченням турок» [30, 1–2].

Під час війни Кременчуцька міська дума мала у своєму складі комісії з обслуговування родин призваних в армію, народного здоров'я, народної освіти і комітети Всеросійського союзу міст та суспільної опіки, тобто навіть у складний період вересня 1917 р. вирішення соціальних питань продовжувало забезпечуватись відповідною управлінською структурою [24, 51]. Справи опіки: допомога родинам призваних і скалічених воїнів, завідування нічліжними будинками, притулками, безплатними квартирами, забезпечення населення житлом тощо були в полі зору у такий важкий час [24, 74].

Під час Першої світової війни санітарні лікарі Катеринослава подавали допомогу пораненим і хворим воїнам, очолили попечительство опіки сімей нижчих чинів і ополченців, призваних у війська. Працюючи у складі міської санітарної виконавчої комісії, санітарні лікарі у березні 1915 р. розробили заходи з профілактики холери, туберкульозу, влаштування чотири нових продовольчих пунктів на 800 чоловік для прибуваючих до Катеринослава поранених. Одночасно потрібно було приймати прибулих з Галичини та Польщі. Влаштувалися бані та пральні для санітарної обробки прибулих, розгорнуто чотири нові нічліжні бараки на 100 місць кожний. В різних частинах міста влаштували чотирьох кип'ятильники, обладнали холодильники. Санітарна виконавча комісія Катеринославської управи організувала роботу дільничних санітарних попечительств, обрання яких відбулося в травні 1915 р. Стояло завдання нагодувати, одягнути, забезпечити безплатними медикаментозними засобами родини призваних на військову службу. Катеринославський обласний з'їзд з подання допомоги пораненим і хворим воїнам, що відбувся 6–7 червня 1915 р. в Катеринославі, вирішив зробити місто розподільчим пунктом поранених і хворих воїнів, а також місцем збору та лікування воїнів хворих на інфекційні захворювання. З цією метою вирішувалося питання розширення ліжкового фонду інфекційної лікарні, порушувалося питання про норми харчування хворих. У 1916 р. санітарний персонал Катеринославської міської управи мав такий вигляд: 1) відділ по спостереженню за санітарним станом приватних садиб, площ, базарів, готелів; 2) дезінфекційний відділ; 3) відділ по нагляду за продажем молока. Завідувач першим

відділом завідував водночас і санітарно-статистичним відділенням міської управи.

Міське самоврядування Кременчука під час війни посилило боротьбу з дорожнечею. Протягом 1915 р. у місті були споруджені нові складські приміщення, створені кооперативні крамниці [37].

У воєнний час міські самоуправління брали участь у заготівлі продовольства для армії. Однак вкрай важливою та нагальною була потреба у заготівлі продовольства для міського населення. Успіхи у цій важливій справі залежали насамперед від фінансових можливостей міських управ, надання їм позик від державних та приватних установ. Преса повідомляла про розміри позик. Наприклад, міністерство фінансів надало позики для продовольчих операцій управам Катеринослава і Херсона по 300 тис. руб., Рівного – 52 тис. руб. [38], Старобельська – 30 тис. руб., Чернігова – 25 тис. руб. [39].

У різних регіонах України з допомогою місцевої влади виникали продовольчі наради, які здійснювали закупівельні й розподільчі функції.

«Війна затягнулась, підвищений настрій влігся і змінився ясним усвідомленням, що випробування величезне і перемогти його можна лише організованим напруженням усіх громадських сил» [2, 140], - відзначала тогочасна преса.

Отже, під час Першої світової війни ускладнилась соціально спрямована діяльність органів міського самоврядування. З великими труднощами міська влада розв'язувала завдання контролю за санітарно-епідемічним станом, постачанням важливих предметів і продуктів, намагалась боротися з дорожнечею на найнеобхідніші товари, надавала підтримку родинам військовослужбовців. Ця діяльність не призвела й не могла призвести до подолання кризових явищ в житті міст у цей період, проте певною мірою послабила їх.

Досвід організації соціальної допомоги під час воєнних лихоліть силами органів міського самоврядування містить чимало раціонального і при творчому підході може бути корисним в умовах сьогодення. Вивчення його ліквідує білі плями в історії України стосовно окресленого періоду.

У подальшому слід звернути увагу на з'ясування місця і ролі органів місцевого самоврядування, в тому числі й земств, у розв'язанні соціальних питань під час Першої світової війни в різних регіонах України. Варто приділити також увагу й діяльності загальноросійських організацій періоду Першої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Головка О.М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1997.
2. Гужва З.Г. История глазами санитарного врача. – Днепропетровск, 1998.
3. Державний архів Волинської області (ДАВЛО). – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1291а.
4. ДАВЛО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1319.
5. ДАВЛО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1487.

6. ДАВлО. — Ф.3. — Оп.1. — Спр.597.
7. ДАВлО. — Ф.3. — Оп.1. — Спр.599.
8. Державний архів Вінницької області. — Ф.230. — Оп.1. — Спр.63.
9. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). — Ф.62. — Оп.1. — Спр.1135.
10. ДАЖО. — Ф.62. — Оп.2. — Спр.57.
11. ДАЖО. — Ф.62. — Оп.2доп. — Спр.14.
12. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). — Ф.24. — Оп.1. — Спр.449.
13. ДАЗО. — Ф.24. — Оп.1. — Спр.524.
14. ДАЗО. — Ф.24. — Оп.1. — Спр.548.
15. Державний архів Києва (ДАК). — Ф.163. — Оп.35. — Спр.29.
16. Державний архів Кіровоградської області (ДАКГО). — Ф.1752. — Оп.1. — Спр.16.
17. ДАКГО. — Ф.1752. — Оп.1. — Спр.17.
18. ДАКГО. — Ф.78. — Оп.12. — Спр.157.
19. ДАКГО. — Ф.78. — Оп.12. — Спр.160.
20. ДАКГО. — Ф.78. — Оп.3. — Спр.874.
21. ДАКГО. — Ф.78. — Оп.3. — Спр.916.
22. ДАКГО. — Ф.78. — Оп.3. — Спр.990.
23. Державний архів Луганської області. — Ф.60. — Оп.1. — Спр.36.
24. Державний архів Полтавської області. — Ф.591. — Оп.1. — Спр.3.
25. Державний архів Рівненської області. — Ф.616. — Оп.1. — Спр.2.
26. Державний архів Сумської області. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.2.
27. Державний архів Харківської області (ДАХКО). — Ф.315. — Оп.1. — Спр.4.
28. ДАХКО. — Ф.45. — Оп.1. — Спр.3550.
29. ДАХКО. — Ф.45. — Оп.1. — Т.4. — Спр.3543.
30. Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). — Ф.249. — Оп.5. — Спр.574.
31. ДАХМО. — Ф.249. — Оп.5. — Спр.348.
32. *Марченко О.М.* Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: Автореф. дис.... канд іст. наук. — Одеса, 1997.
33. *Плаксії Т.М.* Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX—на початку XX століть: Автореф дис.... канд іст. наук. — Запоріжжя, 2001.
34. *Прищепя О.П.* Міста Волині в другій половині XIX—на початку XX ст.: Автореф дис. ... канд іст. наук. — Чернівці, 2003.
35. *Ступак Ф.Я.* Благочинна діяльність на початку XX ст. //Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Збірник матеріалів. — Чернівці, 2000. — С.148—154; Він же. Соціальна допомога військовослужбовцям та їх родинам у минулому //Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь». — Житомир, 2000. — Т.21. — С.157—158.; Він же. Соціальна діяльність міських управлінь на Волині //Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: Збірник матеріалів. — Луцьк, 2003. — Ч.1. — С.33—36.
36. *Ступак Ф.Я.* Діяльність органів міського самоврядування в Житомирі у галузі суспільної опіки //Історія міст і сіл Великої Волині: Науковий збірник «Велика Волинь». — Житомир, 2002. — Т.25. — Ч.1. — С.324—329; Він же. Органи міського самоврядування: питання суспільної опіки //Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць — К., 2003. — №.6. — С.162—173.; Він же. Історичний досвід соціально-медичної допомоги в містах: аналіз інформації документів та матеріалів //Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць. — К, 2003. — №10. — Ч.2. — С.116—130.
37. Торгово-промисленна газета. — 1915. — 5 ноября.
38. Торгово-промисленна газета. — 1916. — 9 марта.
39. Торгово-промисленна газета. — 1916. — 6 апреля.
40. *Шара Л.М.* Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: Автореф дис.... канд іст. наук. — Харків, 2002.
41. *Щерба Т.О.* Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: Автореф дис.... канд іст. наук. — Донецьк, 2001.

Г.О. ЛЕБЕДЄВА

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКИХ МЕНШОВИКІВ ТА ЕСЕРІВ В УКРАЇНІ В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ (КВІТЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1918 р.)

Лебедева Ганна Олександрівна – асистент кафедри історії України та українознавства Дніпродзержинського державного технічного університету

Історія російських соціалістичних партій, які діяли в Україні під час національно-демократичної революції та громадянської війни, є дуже цікавою та глибоко повчальною для сучасної Української держави, її народу і, перш за все, молодого покоління, яке тільки обирає для себе політичні шляхи, світогляд на своє майбутнє життя. Цінність історії, на відміну від споріднених дисциплін, і полягає в тому, що вона може оцінити успіх з перспективи на століття і відрізнити з більшою точністю істинне досягнення від піррової перемоги.

Наприкінці української національно-демократичної революції вже з'являються роботи видатних українських політичних діячів, які в своїх працях докладно висвітлювали діяльність різних і, перш за все, українських революційно-демократичних партій, намагалися з'ясувати основні причини їх історичної поразки і зникнення з політичного життя. Це праці В.К.Винниченко [3], П.О.Христюка [20], Д.Дорошенка [6] та інших. Так був створений один напрямок в історіографії з проблеми політичних партій України.

Другим був напрямок розроблений та сформований марксистськими істориками в 20-х роках ХХ століття, в роботах радянських більшовицьких партійно-державних діячів, істориків партії та публіцистів. Це роботи Б.Колесникова [8], М.Г.Рафеса [16] та інших. Цим авторам притаманне марксистське, пробільшовицьке викладання матеріалу. Але, незважаючи на це, їхні праці містять досить значний фактичний матеріал: програмові документи партій, матеріали партійних конференцій, з'їздів, витримки з періодичних видань.

З середини 50-х років, після так званої Хрущовської «відлиги», почалося більш ґрунтовне і всебічне вивчення історії різних політичних партій. Відомий радянський дослідник К.В.Гусев створив цікаву узагальнюючу працю про партію есерів [5]. Монографія Р.Ветрова [1] була єдиною працею з історії меншовизму в Україні, де багатий фактичний матеріал поєднано з теоретичними обґрунтуваннями та висновками. Але, посилення адміністративного тиску на істориків у 80-ті роки вплинуло на значне зниження теоретичного рівня досліджень.

Переломним для вітчизняної історичної науки слід вважати кінець 80-х початок 90-х років. Перед науковцями постав комплекс проблем, пов'язаних з виникненням, розвиненням, результатами та історичними наслідками діяльності політичних партій в Україні. З'являються цікаві роботи Р.І.Ветрова [2], В.Ф.Солдатенко [19], О.Рєєнта [18], Ю.Павленко, Ю.Храмова [12] та інших.

Закордонні дослідники також проводили роботи по систематизації та вивченню діяльності політичних партій меншовиків та есерів. В роботі С.Воліна широке коло документальних джерел, що збереглися в архівних центрах зарубіжжя, дозволило автору скласти хронологічно-послідовне викладення історії меншовицької партії в Україні в добу революції та громадянської війни. На відміну від радянських авторів Волін визнає, що саме український національний фронт визначав специфіку меншовицького руху в Україні. Проте, багато фактів С.Волін, як меншовик і учасник післяреволюційних подій, оцінює з точки зору меншовицьких поглядів [4]. У 1990р. було видано збірку статей і спогадів меншовиків Б.Ніколаєвського, С.Воліна, Г.Аронсона. Вона охоплює період від Жовтневого перевороту до НЕПу [9].

Разом з тим слід підкреслити, що всі перелічені вище роботи не розкривають повністю питання про взаємовідносини російських соціалістичних партій з українською національною владою та іншими партіями України в період з квітня по грудень 1918 р. Дана робота створена з метою детально розглянути взаємовідносини українських та російських політичних сил, зробити узагальнюючі висновки та визначити вплив російських соціалістів на перебіг подій в Україні в період Гетьманату, додатково залучивши фактичний матеріал архівних фондів [21, 22] та періодичних видань [7, 10, 11, 13].

Відразу після перевороту П.Скоропадського російські соціалістичні партії виступили проти нового гетьманського уряду, який своєю діяльністю перекреслював усі революційні здобутки та спирався на німецьких окупантів

10-го травня 1918 р. ЦК партії меншовиків прийняв спеціальну резолюцію «Про державний переворот на Україні», в котрій вказувалося що

це є реакційний переворот, який був здійснений «німецьким імперіалізмом в стилі з російською контрреволюцією заради придушення всіх завоювань демократії» і який різко «посилює розчленування Росії» і обертає Україну в німецьку колонію». Тому в постанові говорилося про необхідність рішучої боротьби з гетьманщиною [13, №6-7, 14]. Невдовзі до перевороту у квітні 1918 р. в Києві відбулася загальноукраїнська партійна конференція меншовиків України. На конференції у більшості були прибічники правого крила «революційних оборонців». Вони й склали більшість у Загальноукраїнському головному комітеті РСДРП, який був обраний на цій конференції (М.С.Балабанов, П.А.Гарві – Бронштейн, І.С.Віск та інші) [9, 14].

16–18 травня 1918 р. у Києві відбувся розгортаний пленум Загальноукраїнського комітету меншовиків, на якому були представники Києва, Харкова й Катеринослава. По відношенню до нової влади були дві точки зору. Праві меншовики, кияни, визнавали «реакційний характер» нової влади, але вони закликали до порозуміння з нею, до пошуку контактів і підтримки її. Ліві меншовики Харкова та Катеринослава не тільки визнавали реакційність гетьманської влади, але й закликали до «самих рішучих методів боротьби» із нею, до підтримки лівих есерів та більшовиків [7, 1918, 20 травня].

На пленумі була прийнята резолюція, яка взяла курс на боротьбу проти реставрації старого ладу за встановлення та утвердження народо-владдя в центрі і на містах, та скликання з цією метою Українських Установчих зборів. Черговим гаслом для агітації й пропаганди резолюція висунула наступні вимоги: «загальне виборче право, установчі збори, демократична республіка, федерація України і Росії, проведення загальної реформи в інтересах селянства й зростання виробничих сил країни» [11, 1918, 9 червня]. Загальна постановка, яка була прийнята в цей час партією в Україні, була постановою на повалення гетьманської влади [1, 54].

Як бачимо російські меншовицькі організації в Україні розгорнули активну агітаційну роботу проти існуючого уряду, чим завдавали небезпеки для влади Скоропадського. Хоча вони й не увійшли до переліку найбільш небезпечних, але також піддавалися репресіям з боку гетьманської влади та німецьких окупантів. В лавах самої партії відбулося хитке розмежування позицій: праві меншовики (Києва) виступають проти гетьманського перевороту та німецької окупації, але ведуть більш помірковану лінію на пошуки компромісу із владою, а ліві меншовики (Харків) виступають за активну боротьбу проти існуючого в Україні ладу.

Організації «Бунда» в Україні відразу висловилися проти гетьманської влади. В резолюції, прийнятій на партійній нараді Бунда 12-го травня 1918 р. «Про політичне положення та задачі

соціал-демократії», говорилося, що «переворот є нападками внутрішньої та інтернаціональної реакції на соціальні та політичні завоювання трудящих мас. Переворот має ціллю відновити монархію в формі гетьманату та підкорити Україну, а потім і Росію інтересам австро-німецького імперіалізму» [21, ф.41, оп.1, спр.15, арк.1]. Тому представники «Бунда» ні в якому разі не визнавали нової влади.

Ще більш сміливішу тактику висували ліві російські есери на Україні, які, як і вся партія лівих есерів-інтернаціоналістів, не визнавали Брестського миру, закликали до рішучої боротьби з «контрреволюційним режимом гетьманату і німецьким імперіалізмом», за відродження Радянської влади, як влади самих трудящих. Вони також продовжували співробітництво з більшовиками. Праві російські есери, особливо Києва і Південно – Західного регіону, засуджуючи на словах германський імперіалізм насправі проводили політику співробітництва з гетьманською владою [2, 64].

Важливе значення для меншовиків України мали рішення травневої Загальноросійської наради меншовиків, яка відбувалась 20 – 28 травня в Москві. Її скликав ЦК РСДРП. В ній взяли участь 64 делегати, в тому числі від Києва, Харкова й Луганська [13, 1918, №8, 2]. Ця конференція мала, як підкреслювали її управителі, значення з'їзду. На ній була розроблена нова тактика партії, яка суттєво відрізнялася від попередньої. Так, всупереч вимогам правих, які тепер наполягали на тактиці бойкоту Рад, ліві меншовики на чолі з Ю.Мартовим, які значно переважали на нараді та і в цілому в партії, відкинувши, як помилкову, тактику правих, прийняли нову тактику лівих – участь в Радах. Це було значне зсування вліво всієї партії. Разом з тим, підводячи підсумки доповідей з міст, член ЦК РСДРП Б.І.Горев писав: «Наші організації всюди повстають проти авантюристичних методів боротьби з більшовизмом та рішуче протестують проти всіляких намагань в нашій внутрішній боротьбі за народовладдя спиратися на втручання іноземних багнетів [15, 445]. Народа вказувала на необхідність боротьби на Україні проти влади Гетьмана П.Скоропадського, вимагала не визнавати Брестського миру який призвів до розпаду єдиної держави [13, 1918, №8, 2]. Меншовики України, виконуючи рішення травневої наради, підіймалися на боротьбу з гетьманщиною і німецькими окупантами. Але ж меншовики не відмовлялися від ідеї відтворення «єдиної та неподільної» Росії, та говорили, що класовою задачею «є боротьба за повернення Росії незалежності, за встановлення її єдності» [11, 1918, №5-6, 6].

В травні 1918р. в Москві відбулася також VIII нарада партії есерів, яка прийняла рішення розпочати збройну боротьбу з Радянською владою та скликання Установчих зборів [15, 446].

Особливу увагу партії меншовиків та есерів приділяли роботі в професійних спілках. Вони склали політичний осередок руху «уповноважених фабрик та заводів». Вони стояли на чолі Української центральної ради професійних спілок із самого його заснування в травні 1918 р. та отримали більшість у Київській раді спілок, яка раніше була в руках комуністів. Послабленню комуністів в українських спілках сприяло не тільки розчарування, викликане серед робітників першим українським радянським урядом, а й поліцейські переслідування, яким комуністи підлягали за часи гетьмана. Робітничим організаціям доводилося оборонятись від реакційної політики уряду, від сильного тиску підприємців, від наслідків господарського розладу та від підривної роботи, яку проводили в них комуністи. Тому діяльність меншовиків та есерів, які очолювали професійні спілки, йшла у двох напрямках: політичному та економічному.

Принципи, які лягли в основу професійного руху на найближчий час, були вироблені на Першій Загальноукраїнській конференції професійних спілок, яка пройшла в Києві 21–27 травня 1918 року. На цій конференції, скликаній з ініціативи Київського та Харківського Центральних бюро спілок, де більшість належала саме меншовикам та есерам, взяли участь 539 делегатів, із них 184 – меншовики, 83 бундівці, 40 правих есерів, які разом склали абсолютну більшість делегатів. Комуністи і «співчуваючі» отримали 45 мандатів, тобто 8,3%. Разом з лівими есерами та анархістами вони склали опозицію, яка не могла зібрати більш ніж 70 голосів [14, 4]. Зі слів радянського коментатора: «В професійному русі панамі положення залишилися меншовики: на конференції вони мали переважну більшість. В післяжовтневій Росії ця конференція була єдиним великим з'їздом, який пройшов під керівництвом соціал-демократів» [14, 4].

Усі доповіді були зроблені меншовиками, але опозиції було надано право висувати співдоповіді. По основному питанню про «економічну тактику робітничого класу» доповідачем був А.М. Наумов, гостра промова якого несла в собі сліди пережитого досвіду з радянською владою в Україні. До липня 1917 р. революція та робітничий рух ішли вгору, сказав Наумов, а після липня вони «терпіли ряд тяжких, а підчас й соромних поразок». Соціалізм – справа майбутнього і якщо революція відбудеться на Заході, то вона «знайде у нас лише пір'я», тому не треба на неї особливо розраховувати. А при існуючому важкому економічному положенні німецької окупації та безробіття профспілки повинні обмежитися оборонною боротьбою. Вони повинні домагатися участі в державному контролі над виробництвом, але відмовитись від «робітничого контролю», терору проти підприємців та інших ексцесів. Страйки треба застосовувати «обережно, із розумінням усієї відпо-

відальності та тих важких наслідків, котрі влекуть за собою невдачі» у тяжких існуючих умовах». Доповідач хотів запропонувати програму тверезої, але не опортуністичної діяльності. Професійний рух, на його думку, повинен був відмовитись від опортунізму англійських тредюніонів, а повинен був прийняти німецько-скандинавський метод та бути частиною робітничого руху, що йде до соціалізму [4, 57].

Основна політична дискусія розгорнулася щодо питання про поточний момент. Доповідачем виступав П.А. Гарві-Бронштейн. Обговорення проходило в напруженій атмосфері: ходили чутки, що готується розгін конференції німецькими солдатами. Переможну більшість голосів збрала резолюція меншовиків, складена П.А. Гарві-Бронштейном спільно з М.С. Балабановим. [9, 18].

Резолюція конференції «Про поточний момент» заявила: «Залишаючись вірною лозунгові демократичної республіки, який висувається та відстоюється всім міжнародним пролетаріатом, конференція рішуче відкидає всілякі нові заклики до робітничого класу знов встати на шлях боротьби за владу Рад. Цей шлях уже призвів до розгону Установчих зборів та демократичних органів місцевого самоврядування, погранню свободи слова, права коаліцій, недоторканості особистості» [8, 360]. Своє ставлення до режиму Скоропадського ця ж резолюція визначила так: «Разом із усією демократією, рішуче протестуючи проти перевороту (Скоропадського) 30 квітня, призведеного з ціллю зриву Українських Установчих зборів та реставрації монархічного ладу, конференція заявляє, що долю України повинна визначити тільки воля народів, що її населяють, висловлена на Українських Установчих зборах, котрі затвердять демократичний лад» [8, 360].

Центральним пунктом партійної агітації була необхідність встановлення єдності України з Росією на засадах федерації, що також було відображено в резолюції: «Конференція заявляє, що в поточний час професійному рухові на Україні загрожує величезна небезпека з боку буржуазно-поміщицької реакції, яка перемогла з допомогою іноземних багнетів... В інтересах економічного відродження України і Росії та запобігання загрози перетворення їх у колонії центральноєвропейського імперіалізму, в інтересах встановлення єдності професійного руху й економічної боротьби пролетаріату, необхідно прямувати до возз'єднання України з Росією в ім'я торжества народовладдя» [8, 360].

Гасло возз'єднання України з Росією проводиться і в інших резолюціях цієї конференції, наприклад, в резолюції про тактику профспілок [11, 1918, 18 червня]. Багато доповідів на конференції на полягали на підкоренні українських професійних спілок загальноросійським центрам. Але хоча фактичне керівництво професійним рухом в Україні на той час було в руках російських соці-

іалістів, однак зводити цей факт у принцип неможливо при наявності українських соціалістичних партій. Хоча вплив цих партій у спілках, які склалися в переважній більшості з робітників росіян, був невеликим – на травневої конференції профспілок українські соціал-демократи й есери разом склали 6,6% загальної кількості делегатів – ігнорувати їх участь було неможливо. Незалежність професійного руху стала гострим питанням тільки після утвердження в Україні радянської влади, але вже як незалежної від комуністичної партії та державної влади.

Конференція утворила загальноукраїнський центр професійних спілок – так званий Уцентропроф з 25 членів, серед яких меншовики мали абсолютну більшість [4, 55]. Під керівництвом Уцентропрофу профспілки України протягом наступних місяців провели велику організаційну роботу, утворивши цілу низку крайових виробничих об'єднань. Їх політична діяльність складалася, головним чином, з боротьби за саме існування легальних союзів та проти переслідувань, яким союзи піддавалися. Так Уцентропроф писав своєму представникові в Харкові, що «прямою метою всіх діячів професійного руху є боротьба за збереження легальних професійних спілок» [8, 54].

По відношенню до уряду гетьмана профспілки проводили опозиційну лінію. Уцентропроф надав урядові декілька меморандумів, протестуючи проти насильства над спілками та попереджаючи, що ці міри можуть призвести до стихійного вибуху. У вересні Уцентропроф вказував у меморандумі голові Ради Міністрів на зростаючу серед робітників думку про організацію підпільних спілок, тому що «легальні спілки тільки полегшують «державній варті» робити арешти та напади, але центральні організації робітників ведуть боротьбу проти таких настроїв та вважають за необхідне, до крайньої можливості, легальним шляхом відстоювати легальне існування профспілок». Ще в жовтні, за місяць до падіння гетьмана, Уцентропроф повторив, що «ще не настав час для корінного перегляду цієї тактики» [8, 54].

Профспілки запобігали загостренню окремих економічних конфліктів та захист професійних інтересів робітників намагалися здійснити, по можливості, шляхом переговорів із промисловцями й представниками органів влади, включаючи й представників окупаційної влади. Відповідно до цієї тактики Уцентропроф вирішив, всупереч протестам комуністів, взяти участь в урядовому Комітеті праці, який був організований для підготовки соціальних законів, у складі рівної кількості представників міністерств, організацій промисловців та професійних спілок. Представники Уцентропрофу проголосили на першому засіданні Комітету декларацію, в якій вказували, що вони не роблять для себе ніяких ілюзій стосовно уряду та його Комітету: «У галузі політичній ми бачимо неухильне встановлення в повній мірі системи

царського самодержавства, яка спиратиметься віднині на підтримку іноземної окупації. В галузі економічної діяльності уряду служать у дійсності постанови травневої наради представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства». В Комітеті, продовжувала декларація «наш голос буде тільки вислуханий, почутий же буде голос промисловців, а якщо теперішній політичний курс буде продовжуватись, то можуть виникати умови, при яких наша участь у Комітеті буде безглуздою та неможливою» [4, 56]. Антиробітничка політика уряду продовжувалася і Уцентропроф невдовзі відкликав своїх представників із Комітету.

Головним принципом українського профспілкового руху стало збереження безумовного права на страйки, але при великій обережності їх застосування. Улітку, коли величезний страйк залізничників спалахнув стихійно в результаті конфлікту з питання про заробітну платню, меншовики, до великого обурення комуністів, відмовилися підтримати його, тому що він виник без згоди професійної спілки. Хоча для фінансування ЗЦСПС надіслав з Москви 1.580.000 карбованців [8, 110], через кілька днів страйк пішов на спад. Але в багатьох випадках профспілки проголошували забастовку з огляду на тяжке становище робітників. Так, друкарі страйкували в Херсоні, Харкові, Катеринославі, Києві та інших містах. Восени страйк а й к о в и й рух набув більш широкого розмаху. На той час політична напруженість в Україні зростає, режим гетьмана захитався. Уцентропроф прийняв резолюції, які закликали до активної боротьби проти намагань радянського перевороту та проти уряду Скоропадського. В жовтні нарада Уцентропрофу постановила, що «пролетаріат не дасть затягти себе до шлях авантур та провокацій», тобто на шляху комуністів. У листопаді Уцентропроф вказував, в якому напрямку ця «подвійна енергія» повинна діяти: вважаючи, що «наступив момент рішучих організованих виступів пролетаріату» за встановлення демократії на Україні, Уцентропроф «визнає за необхідне неминуче відновлення діяльності демократичних дум та земств із передачею їм усієї влади на місцях» [8, 364].

Оскільки думи та земства були єдиними демократичними органами в Україні, Уцентропроф вважав, що саме вони повинні взяти на себе ініціативу про скликання Українських установчих зборів, утворення тимчасової демократичної влади в Україні та створення демократичної федеративної Росії: «Із метою здійснення вказаних завдань пролетаріат України, проводячи свою самостійну тактику, узгодить свої кроки з діями всієї демократії і, перш за все, з органами демократичного самоврядування, для чого в центрі і на місцях необхідно негайно приступити до створення відповідних об'єднуючих органів» [4, 60-61].

Але надалі діяльність демократичних організацій ставала все важчою.

Хоча праविця російських соціалістичних партій теж стояла на принципах політичної боротьби з гетьманщиною та окупаційною владою шляхом угодовства й пошуку компромісу, але ж меншовики й есери до УНС прилучені не були. Це пояснювалося розходженням російських соціалістичних партій по ряду питань з українськими, а найголовніше – російські соціалісти не хотіли й чути про незалежну Україну: меншовики виступали за «єдину та неподільну», а есери – за федерацію. Таким чином, бачимо, що не відбулося примирення українських та російських соціалістичних партій, хоча російські меншовики та есери теж, як і українські соціалістичні партії, одразу висловилися проти гетьманату. Зазначимо також, що прилучення до УНС російських соціалістів було б на користь справі боротьби проти гетьманщини. Вплив російських соціалістичних партій на робітничий клас, їх діяльність у профспілках надавали можливість створення єдиного інтернаціонального фронту, про який говорив П.Христюк [25, Т.3, 87].

Протягом усього літа під впливом політичних обставин в Україні, а також міжнародного становища взагалі, в середині соціалістичних партій проходив процес неухильного полівиння, і на II Загальноукраїнській меншовицькій партійній конференції, яка збиралася нелегально наприкінці вересня на початку жовтня 1918 року, ініціатива перейшла до рук інтернаціоналістів (лівіці), центром яких з 1917р. став Харків. Був створений і новий загальноукраїнський головний комітет, який від початку стояв на позиціях збройної боротьби проти гетьманського уряду [1, 70].

В середині 1918р. по всій Україні були проведені арешти серед меншовиків, есерів та представників «Бунду». Всіх звинувачували в прихильності до більшовизму. Також були розпущені всі думи, земства – оплот правих соціалістів [16, 90]. Під престоном боротьби з більшовизмом проходили численні арешти соціалістів, особливо бундівців, без пред'явлення звинувачень. В Києві бюро меншовицької організації було заарештоване в серпні 1918 р. двічі. У вересні в Харкові були заарештовані меншовики та есери члени міської Думи, але внаслідок протесту думи з участю депутатів-кадетів заарештовані були звільнені. В Миколаєві німецьке командування заборонило у вересні меншовицьку газету «Путь

соціал-демократа» на три тижні за статтю проти державної варти. В Харкові був арештований комітет есерів та декілька разів була закрита меншовицька газета «Наш Юг» [4, 48]. Арешти і побої меншовиків та інших діячів профспілкового руху було повсякденним явищем. Фактично РСДРП перейшла на півлегальне становище.

Незважаючи на зменшення в цей період політичної діяльності партії, восени 1918 року була скликана в Харкові II Загальноукраїнська конференція РСДРП. Ця конференція відрізнялася від першої тим, що вона засідала нелегально і більшість делегатів належала до фракцій інтернаціоналістів та лівих, очолюваних В.Вером. Замість Тимчасового українського комітету партії, конференція обрала постійний Головний комітет, який відрізнявся лівим ухилом [4, 50-51].

Але якщо ліві російські соціалісти більш схилилися до радянської влади, виступали за збройну боротьбу з гетьманом, проти співробітництва гетьманського уряду з білогвардійцями, то праві меншовики та есери Києва, Харкова, Одеси висловлювали своє бажання до компромісу та домовленості з гетьманською владою. Тактика рішучого протесту відкидалася, щоб цим не погіршити ситуацію: «Що-небудь зберегти від загального потопу» [16, 90]. Тому вони не виступали відверто проти уряду, не висловлювалися проти політики Скоропадського на встановлення зв'язків із Добровольчою армією, а, навпаки, дивилися на білогвардійців як на визволителів Росії, сподівалися на відродження «єдиної й неподільної» [17, 232].

Ще раз підкреслимо, що російські соціалістичні партії в Україні взагалі владу гетьмана П. Скоропадського визнали режимом відкритої реакції і головним своїм завданням проголосили боротьбу з гетьманщиною. Взагалі, в цей період у лавах меншовиків та есерів відбувається різке полівиння. Так, якщо праві соціалістичні партії припускали можливість компромісу та порозуміння з владою шляхом роботи в земствах та інших органах, то ліві меншовики та есери беруть курс на збройну боротьбу. Але через обмеженість соціальної бази це рішення мало лише пропагандистське значення. Власних сил на здійснення своєї програми есери та меншовики не мали, а з-поміж можливих союзників найближчими до них були більшовики. Тому можна сказати, що політичне примирення цих партій, що сталось наприкінці 1918 р., в Україні мало свої причини – курс на збройну боротьбу з гетьманщиною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Ветров Р.И.* Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине. — Харьков., 1983.- 145с.
2. *Ветров Р.И.* Політичні партії України на початку ХХ століття (1900-1925рр.).-Дніпродзержинськ., 1997.
3. *Винниченко В.* Відродження нації. Історія української революції. Ч. III. — К. — Відень. 1920.
4. *Волин С.* Меншевики на Украине (1917- 1921)/Ред. Ю.Фельштинский.- Benson, Vermont: Chalidze Publications, 1990.

5. Гусев К.В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционизма к контрреволюции. — М., 1975.
6. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. Т.1-2. — Ужгород., 1930-1932. Т.1. — 452 с.; Т.2 — 570 с.
7. Киевская мысль. 1917, 1918.
8. Колесников Б. Профессиональное движение и контрреволюция. Очерк из истории профессионального движения на Украине. — Харьков., 1923
9. Большевики после Октябрьской революции /Сборник статей и воспоминаний Б.Николаевского, С.Волина, Г.Аронсона. (Ред. Ю.Фельштинский). — Benson, Vermont: Chalidze Publications, 1990.
10. Нова Рада. 1918.
11. Новая заря. 1918.
12. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917 — 1919рр. (історико — генетичний аналіз).- К., 1995.
13. Партийные известия (ЦК меньшевиков) — П-М., 1918.
14. Первая Всеукраинская конференция профессиональных союзов. — К., 1924.
15. Политические партии России: конец XIX-1 треть XX века. — М., 1996.
16. Рафес М. Два года революции на Украине. Эволюция и раскол «Бунда». 17. М., 1920.
18. Революция на Украине. По мемуарам белых. — М.-Л., 1930.
19. Реєнт О.П. Більшовики і українська революція 1917-1920 рр.: спроба вивчення характеру і діалектики соціальних процесів. — К., 1994.
20. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920). — К., 1999.
21. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. Т.3.- Відень. Прага., 1922.
22. ЦДАГО У. Ф. 41
23. ЦДАВО У. Ф. 3766.

А.Н.ЕВТУШЕНКО

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА КРЕСТЬЯНСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ РЕФОРМЫ НА ЮГЕ УКРАИНЫ

Евтушенко Александр Никифорович — старший методист Николаевского гуманитарно-технического института Харьковского центра гуманитарно-технического образования

Процесс развития местного общинного самоуправления в Российской империи во второй половине XIX века протекал неровно. Правительство неохотно шло на любые мероприятия, которые законодательно изменяли функции и структуру крестьянской общины.

Однако изменение правового статуса основной массы тяглогого населения империи настоятельно требовало реформирования вертикальных и горизонтальных связей крестьянского самоуправления. Это был по существу первый массовый эксперимент по приведению в правовое соответствие системы государственного управления и юридического положения многомиллионного российского крестьянства, которое было неоднородно по следующим позициям:

— сложившимся способам принуждения к отправлению государственных и местных повинностей;

— по отношению крестьянства к вмешательству государства в устоявшиеся традиции сельского быта;

— по степени родовых и этнических правовых обычаев, которые выполняли ведущую роль в регулировании всего комплекса хозяйственных и управленческих связей внутри крестьянской общины.

Царское правительство, реформируя низовую систему государственного управления, использовало для этой цели политические, правовые и экономические инструменты, получая порой из-за этого, результаты прямо противоположные тем, к которым оно стремилось.

Именно это обстоятельство предопределило выбор темы. На Юге Украины крестьянские общины формировались через колонизацию территории из носителей различных идеологических,

политических, религиозных, семейных отношений, веками существовавших на «исторической родине» колонистов. Правительственное регулирование местного управления потребовало здесь иных способов вмешательства в сельский быт.

Актуализацию темы предопределил сегодняшняя трансформация всего комплекса отношений в аграрном секторе экономики и быстро меняющиеся инструменты их современного государственного регулирования.

Источниковедческая база исследования различается по качественному и формальному содержанию. Это противоречивые в статистической части архивы губернского присутствия, где в документальном обороте имеются свидетельства, верно-подданнически одобряющие правительственные мероприятия на селе и многочисленные жалобы крестьян, землевладельцев-помещиков на «неправедное разрушение устоев». Это и российское законодательство по реформе, которое так и не приобрело кодифицированный вид. Существенную сложность вовлечения новых правовых источников в оборот имеет известная деформация структуры юридических норм, которая характерна для большинства официальных собраний законов Российской империи. Отсылочный способ толкования права приводит к объективной утрате гипотетической, диспозитивной и санкционной частей правительственных законов. Поэтому для универсального анализа правовых источников привлечен монографический авторский материал, в котором присутствуют описание и анализ отдельных отраслей пореформенного законодательства.

Великая реформа 1861 г. изменила социальный состав населения империи. Крестьяне получали права «свободных сельских обывателей» [1] и становились субъектами права. Однако политическая власть по-прежнему оставалась в руках дворян-помещиков, которые занимали ключевые позиции в государственном аппарате. Как образно заметил А. А. Титов «благородное дворянство» устроило свое собственное благополучие за счет крестьянской беспомощности и векового несправедливости» [2]. Сохраняющаяся сословная структура давала дворянам огромное политическое преимущество.

Государство вынуждено было пойти на определенные уступки. Это было оправданное решение. При обсуждении проекта реформы в редакционных комиссиях, встал вопрос о выработке внутреннего крестьянского самоуправления. Законодатели предложили создать особые сельские общества, как учреждения, главным образом, полицейско-административные, а для удовлетворения хозяйственных и бытовых нужд крестьян сохранить поземельные общины. (При проведении реформы сельское общество было переименовано в волость, а поземельную общину переименовали в сельское общество) [3].

Низшей ступенькой крестьянского самоуправления становится сельская община с ее кру-

говой порукой. Можно согласиться с И. Энгельманом, что государство ценило ее как удобное средство для управления крестьянами с целью контроля своевременной выплаты последними выкупных платежей и проведения фискальной политики [4], «чтобы лица, обложенные податями и обязанные нести натуральные повинности, не ускользали от их отбывания» [5]. Регулировать деятельность общины должна была специально созданная волостная управленческая структура.

Община, как связующее звено между государством и крестьянином, не только сохранила, но и законодательно закрепила такие традиционные принципы, как круговая порука при уплате налогов, передел пахотной земли, возможность сохранять существовавшие формы общинного и семейного владения [6].

Возможности общины были усилены. Она выполняла функции трех учреждений: сельского схода, предназначавшегося для обсуждения общественных дел, сельской управы для исполнительных действий по управлению делами общества и, наконец, сельской расправой, предназначенной для решения дел судебных [7].

Органом общинного самоуправления стал сельский сход. Его обязанности были утверждены постановлением от 19 февраля 1861 г. Он решал вопросы, связанные с распределением земли среди членов общины на основе уравнительного землепользования, приемом и исключением селян из членов сельской общины. Сход был органом хозяйственного управления, так как занимался разверсткой податей, принимал меры к взысканию недоимок [8], выбирал старосту, сборщика податей, полицейских десятников, кассира общественных сумм, [9] выносил постановления касающиеся сроков сельскохозяйственных работ, выполнения совместных дел (сенокос, выпас и т. д.). Нанимал на работу нужных обществу лиц. Заключал договора о найме пастухов. Так, общество с. Скобелевского заключила договор, в котором четко оговорены обязанности как пастуха, так и общества. Пастух обязуется пасти скот во всей исправности, поить его вовремя, пригонять на стойло в указанное время, за что общество обязуется платить ему по 55 копеек за каждую скотину и по 1 гарте хлеба ржи и пшеницы. Половину денег пастух получает сразу, а половину после окончания пастбища [10].

Общество д. Анастасьевка, беря в пастухи отставного солдата Сакву, обязуется платить ему по 50 копеек серебром за каждую штуку скотины и одну гарту хлеба от урожая сего года. Но пастух отвечает за потерю скота по закону и обязуется содержать его в исправности, целостности и пригонять на ночь в загон.

Сельский сход утверждал права наследования. Например, завещание, подписанное крестьянином м. Нового Буга Григорием Васильевичем Мишениным 24 июня 1889 г. Муж завещает жене

движимое и недвижимое имущество, а третью часть детям [11].

Организовывал и финансировал строительство школ, библиотек, решал вопросы приобретения книг, оплаты учителей, [12] обучения некоторых лиц за счет общины в уездных училищах. Решения схода утверждались сначала мировыми посредниками, а с 1890г. – земскими начальниками.

Во главе сельского схода стоял избираемый из состоятельных общинников староста, следивший за своевременным и точным выполнением возложенных на общину повинностей. Нерадивых крестьян староста мог подвергать аресту, штрафу на сумму до одного рубля или принудительным общественным работам на срок до двух дней. По сути, староста выполнял полицейские функции. Кроме того, были созданы сельские управления, которые находились в подчинении волостных правлений и состояли из сельского схода и сельского старосты.

Самостоятельность сельским обществам (общинам) по реформе была предоставлена в решении хозяйственных вопросов, они имели все права разрешать свои собственные проблемы [13] на сельском сходе.

Сельский сход был также избирательным собранием, так как решал, кого назначить на выборные должности, выбирал кандидатов в волостные суды [14]. Для принятия решения ему достаточно было наличие всего 2/3 от имеющих право голоса домохозяев.

Сельский сход был и контрольным учреждением, так как производил учет сборщику податей и сельскому старосте, ведал исправностью дорог, решал вопросы образования, обучения грамоте, оказания врачебной помощи, утверждал продажу крестьянами недвижимого имущества находящегося на общественной земле [15].

На сходе осуществлялась судебная власть, выносились приговоры об отдаче порочных селян в распоряжение правительства, для ссылки в Сибирь. Руководствуясь указами Сената и соответствующими статьями законов «о порядке удаления порочных людей их обществами и начальствами, о высылке в Сибирь лиц, исключенных из податных обществ за дурное поведение» [16].

Сход выполнял функцию опекунского совета, назначал опекунов и попечителей над личностью и имуществом малолетних, осуществлял учет и проверку их деятельности [17].

В волости главным органом был волостной сход. В нем участвовали выборные от сел – один выборный от десяти дворов. Волостной сход принимал решения, касающиеся всей волости. На нем выбирали волостного старшину, следившего за выполнением решений схода и выполнявшего полицейские функции по охране порядка в волос-

ти. (Задержание бродяг, дезертиров, и т.д.). Старшину избирали, как правило, из справных домохозяев. Ему подчинялись все должностные лица крестьянского самоуправления как волостного, так и сельского, предоставлялось право налагать на них различные взыскания.¹ Волостной и сельские сходы «не могли подвергать их (выборных должностных лиц – А.Е.) ответственности» [18]. Однако они могли контролировать их хозяйственную деятельность и расходование ими общественных сумм. И вначале это удавалось. Но через двадцать лет после реформы архивные материалы свидетельствуют, что выборные должностные лица становятся неподконтрольными выбравшим их волостным (сельским) сходам. Примером служит рассказ И. Белокопского, в котором волостной старшина просто закрыл сход и распустил крестьян по домам [19].

К волостному правлению обращались крестьяне, если не могли найти помощи на сельском сходе. Волостной сход разбирали вопрос и выносил по нему решение. Например, в архиве Новобугского волостного правления есть дело о прошении Акима Богослова о неправильном разделении сенокоса. Правление, изучив прошение, вынуждено было передать дело в волостной суд, который принял по нему решение [20]. Кроме того, волостное правление заверяло а) договоры и сделки, расписки о взятии денег, имущества в долг, земли в аренду на определенный срок и установленную плату; б) назначало опекунов; в) утверждало завещания и т.д. Например, в Государственном архиве Николаевской области хранится «Книга для записи договоров и сделок и для засвидетельствования духовных завещаний Новобугского волостного правления Херсонского уезда Херсонской губернии», которая пестрит такими договорами и сделками. Все они заверены сельским старостой м. Нового Буга при свидетелях [21].

На волостном сходе избирался волостной суд, в ведении которого находились малозначительные уголовные и гражданские дела. И выбиралось волостное правление – административный орган, в состав которого входили: волостной старшина, сельский староста и сборщики налогов. Волостное правление ведало раскладкой и сбором налогов, обеспечивало выполнение воинских и иных повинностей.

Таким образом, в пореформенный период при создании сельских органов самоуправления, «на волостное правление и волостного старшину была возложена масса полицейских обязанностей, ничего общего с нуждами крестьян не имевших» [22]. Волостной старшина стал административной и полицейской должностью, не подотчетной волостному сходу и волостному правлению. Реальная возможность привлечь его к ответвен-

¹ Примечание: на введение в действие сельского и волостного управления по положению был отведен восьмимесячный срок, но произошло это гораздо быстрее.

ности, была предоставлена мировому посреднику, который имел право подвергать его и прочих выборных должностных лиц крестьянского самоуправления замечаниям, выговорам, денежному штрафу до 50 рублей и аресту до 7 дней.

Общинное самоуправление – «организация непосредственных производителей, стремившаяся в своей деятельности исходить из интересов крестьян», [23] оказалось низшей ступенькой государственного управления, став институтом с административно-полицейскими функциями и инструментом проведения крестьянской реформы.

Государство, оградив крестьянина от произвола помещика, поставило его под опеку чиновника. Ведение крестьянских дел было возложено на губернские присутствия по крестьянским делам, уездные мировые съезды и мировых посредников. Мировые посредники назначались из числа местных дворян губернаторами по согласованию с предводителями дворянства и окончательно утверждались в должности сенатом. Министр внутренних дел в циркуляре от 22.03. 1861г. о назначении мировых посредников писал, что мировой посредник должен «быть примирителем и судьей интересов обоих сословий», отправлять эти обязанности должны такие лица, «которые известны несомненным сочувствием к преобразованию и хорошим обращением с крестьянами» [24].

Мировые посредники занимались устройством материального быта крестьян, организацией сходов, введением выборных должностей, открытием волостных судов, разъяснением крестьянам их новых прав и обязанностей. Они осуществляли надзор за работой всех выборных крестьянских органов, разбирали многочисленные споры и недоразумения между помещиками и крепостными. Но самым важным и сложным делом для мировых посредников было составление уставных грамот (составление грамот должно было быть закончено к весне 1863г.), в которых определялось поземельное устройство крестьян и размер возложенных на них повинностей. [25]. Вначале в течение года эти грамоты составляли помещики, а потом эта обязанность переходила к мировым посредникам.

Помещики, недовольные мерами, принимаемыми мировыми посредниками, постоянно писали жалобы в губернские присутствия «о разорении и одичании страны, о разнузданности крестьян и о близком наступлении пугачевщины» [26]. Правительство, обеспокоенное сложившейся ситуацией, пошло на уступки дворянам, особенно когда министром внутренних дел стал П.А. Валуев. Он начал проводить жесткую политику в интересах дворян-помещиков, а тех губернаторов, кто не сочувствовал его новому курсу, убирал с занимаемых должностей. Труднее всего ему, оказалось, справиться с мировыми посредниками, «так как удаление мировых посредников от должности и наложение на них дисциплинарных взысканий зависело по закону не от министерства, а от сената»

[27]. Их пытались переманить новыми должностями, был внесен даже проект об изменении порядка увольнения мировых посредников, но главный комитет отклонил это предложение. Тогда Валуев предложил сократить их число в целях экономии. Ему удалось провести эту меру при содействии покорных ему губернаторов через губернские присутствия. Так были уничтожены участки, где мировыми посредниками были лица неугодные министру. Правда, на проведение этой меры потребовалось время, а за это время большая часть уставных грамот мировыми посредниками в Херсонской губернии была составлена и утверждена. Таким образом, мировые посредники первого призыва успели с честью исполнить принятые на себя ответственные обязанности [28].

Крестьянские органы самоуправления, образованные по положению 19 февраля 1861 г., постепенно утрачивали правовую самостоятельность, становясь низшими полицейскими органами, под контролем и руководством уездных полицейских и административных властей.

Мировые посредники второго призыва (1863-1865гг.) были уже в большинстве своем последователями и сторонниками министра внутренних дел Валуева, четко следуя в русле государственной политики, наблюдая за «сельскими общественными управлениями и волостными старшинами, подвывая их надлежащим взысканиям» [29]. Они занимались восстановлением дворянских привилегий, поставив органы крестьянского самоуправления в подчиненное состояние властям.

В 1874 г., после принятия «Положения об изменениях в устройстве местных учреждений по крестьянским делам» Была учреждена особая коллегия – «Уездное по крестьянским делам присутствие». Крестьянское самоуправление окончательно было подчинено в административном порядке Министерству внутренних дел. Уездные исправники получили право взыскания с крестьян податей и денежных сборов, свободный доступ в мирские (общинные) дела вместе с подчиненными им низшими чинами полиции.

Таким образом, государство восстанавливало привычный сословный строй в России, поколебленный реформами 60-х годов, создавая в руках помещиков-дворян крепкую власть, способную руководить крестьянами в их хозяйственном и гражданском быту [30].

Патерналистская политика правительства не могла сдержать перемен начавшихся в деревне. В селе постепенно происходит расслоение крестьянства, а земля становится объектом купли-продажи. И хотя государство всячески ограничивает гражданскую правоспособность крестьян, последние находят выход из сложившейся ситуации. И один из таких выходов – аренда. Документы волостных правлений подтверждают факты сдачи крестьянами земли в аренду [31].

В 1886 году министром внутренних дел граф Тол-

стой выступил с предложением присвоить сходу обязанность опеки над отдельными членами общины в вопросе о стеснении права, семейных разделах. Что и было сделано в законе от 18 марта 1886 года о семейных крестьянских разделах. По этому закону разделы, имеющие важное значение в крестьянском быту, допускались только с разрешения схода. Без такого разрешения поделившие члены семьи платили подати в том же раз- мере, как и вся семья до раздела.

12 июня 1889 года принят закон о земских начальниках, совместивших в одном лице административную и судебную власть [32]. В своем большинстве они были помещиками и защищали интересы помещиков

По закону 1893 г. о переделах земель земские

начальники получили право отменять не только формально-незаконные приговоры о переделе, но также и те, которые они сочтут нерациональными (на их усмотрение). Как видим, самодержавная власть продолжала «считать себя верховным распорядителем крестьянских земель, хотя и обратила их на выкуп в собственность общине» [33].

Государственное регулирование местного крестьянского самоуправления в полиэтнической среде Юга Украины не достигало своих целей. Население, крестьянский мир охотно воспринимали то, что не противоречило традициям (здоровому смыслу), этническому менталитету общины и явочным порядком не выполняло тех распоряжений правительства, которые противоречили устоявшемуся общинному быту.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Российское законодательство X-XX веков. Т.7.М., Изд-во «Юридическая литература». 1989. — С.37.
2. *Титов А.А.* Реформы Александра II и их судьбы. М., Тип. В.М. Саблина. 1910. — С. 63.
3. *Корнилов А.А.* Крестьянская реформа. СПб. Тип. М. Меркушева. 1905. — С. 138-139.
4. *Энгельман И.* История крепостного права в России. Пер. с немец. В. Щерба. Под. Ред. А. Кизеветтера. М., Изд. Скирмуна. 1900. — С. 404.
5. *Корнилов А.А.* Указ. Соч. — С. 159.
6. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО) Ф.230. оп..1. справа № 6183. (Указ «О мерах взыскания выкупных платежей» от 4 июля 1867г., отправленный в губернские по крестьянским делам присутствия)
7. *Постников А.* Общинное землевладение. Выпуск второй. Издание второе. Одесса. 1878. С.224
8. *Дружинин Н.П.* Очерки крестьянской общественной жизни. Типолитография А.Г. Розена, А.Е. Ландау. СПб. 1905.- С. 4-5.
9. ДАМО. Ф. 14.оп.1. справа № 146
10. ДАМО. Ф. 14.оп. 1. справа № 6.
11. ДАМО. Ф. 14.1оц. справа 7.
12. ДАМО. Ф. 230. оп. 1. справа № 7979.
13. *Дружинин Н.П.* Указ. Соч. СПб. 1905. — С.9
14. ДАМО. Ф. 14.оп.1. справа № 146] [Ф. 14.оп.1. справа № 106
15. ДАМО. Ф. 14.оп.1. справа №7
16. ДАМО. Ф.230.оп 1.ТЗ. справа №5782
17. ДАМО. Ф. 14.оп.1. справа №6
18. *Корнилов А.А.* Указ. Соч. — С. 140.
19. *Белокопский И.* Волостное правление и волостной сход. // Наше прошлое. Рассказы из русской истории. Ч. II. XVIII и XIX вв. М., Типография Г. Лиснера и Д. Совко. 1915. С.351-355.
20. ДАМО. Ф. 14.оп.1. справа №4
21. ДАМО. Ф. 14.оп.1. справа №6
22. *Корнилов А.А.* Указ. Соч. — С. 139.
23. *Миненко Н.А.* Русская крестьянская семья Западной Сибири (XVIII — первая половина XIX в.), Новосибирск, Издательство «Наука». 1979. — С.268-303
24. *Корнилов А.А.* Указ. Соч. — С. 171.
25. Российское законодательство. X-XX в. Т.7. М., Изд-во «Юридическая литература». 1989.— С. 29.
26. *Корнилов А.А.* Указ. Соч. — С. 176
27. *Корнилов А.А.* Указ. Соч. — С. 178-179
28. *Корнилов А.А.* Указ. Соч. — С. 179
29. ДАМО. Ф.230.оп.1. справа 6183. (Указ от 4 июля 1867г. «О мерах взыскания выкупных платежей»)
30. *Корнилов А.А.* Указ. Соч. — С.239
31. ДАМО. Ф. 14.оп.1. справа №6; Ф. 38. оп. 1. справа1.
32. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. IX. № 6196.
33. *Качаровский К.Р.* Русская община. 2-е изд. М., Типография т-ва И.Д.Сытина. 1906. — С.69-70.

А.А.ЗДОРОВ

«ПЕРШИЙ НАСТУП БІЛЬШОВИКІВ НА УКРАЇНУ»: МІФИ ТА РЕАЛІЇ

Здоров Андрій Анатолійович – пошукач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Історія української революції 1917 – 1920 рр. є темою над якою ламає списи не одне покоління українських істориків, темою, яка обросла чи не найбільшою кількістю міфів та легенд, але яка має ще чимало недосліджених і маловивчених питань. Одним з таких питань є перші зіткнення більшовицьких військ із військами Української Центральної Ради наприкінці листопада – початку грудня 1917 р.

Теза про те, що перейняті імперськими амбіціями більшовицькі лідери Росії ще в листопаді 1917 р. планували захопити Україну регулярними військами старої армії, зокрема 2-го гвардійського корпусу, здається міцно вже увійшла в українську історіографію [11, 224; 25, 46; 2, 20]. Проте більшість її прибічників посилається лише на спогади гетьмана Павла Скоропадського, який тоді був командиром 1-го українського корпусу. За його словами, наприкінці листопада – початку грудня 1917 р. 2-й гвардійський корпус «під проводом агітаторки Бош» намагався захопити Київ, й лише він, генерал П. Скоропадський, зі своїм 1-м українським корпусом (колишнім 34-м армійським) врятував тоді Київ і Центральну Раду. «Взагалі, я без перебільшення можу сказати, що якщо більшовики з'явилися в Києві лише 21 січня, а не в листопаді, то причиною того (був) мій корпус» [21, 93,14].

В.Ф. Солдатенко нещодавно звернув увагу на ще одне джерело із цього питання. 30 листопада 1917 р. київська газета «Нова Рада» вмістила під назвою «Похід більшовиків на Київ» повідомлення, нібито за наказом начальника штабу Верховного головнокомандуючого М.Бонч-Бруевича один з полків 2-го гвардійського корпусу 7-ї армії Південно-Західного фронту, розташований на Поділлі, мав рухатися на Київ, але генеральний секретар військових справ УНР Симон Петлюра видав наказ його зупинити. При цьому В.Ф. Солдатенко зазначає, що жодних інших джерел, які б підтверджували подібні наміри більшовицького уряду того часу не існує [22, 380].

Сам С. Петлюра на I Всеукраїнському з'їзді Рад у Києві 5 грудня 1917 р. заявляв: «За отриманими нами сьогодні відомостями, перші ешелони більшовицьких військ, що спрямовані проти нас з боку Гомеля, вже наближаються до Бахмача... Криленко хотів рушити на нас 2-й гвардійський корпус. Пам'ятаючи прислів'я «береженого Бог береже», ми цей корпус затримали» [8, 269].

Якими ж були насправді плани радянського ко-

мандування і чому вони не були реалізовані? Почнемо з ешелонів, спрямованих з боку Гомеля. Там на початку грудня 1917 р. знаходився штаб 1-го Мінського революційного загону. Внутрішніми переміщеннями військ старої російської армії, зокрема їх використанням проти контрреволюційних сил, тоді керував не М. Бонч-Бруевич, а Революційний польовий штаб при Ставці Верховного головнокомандуючого в Могильові (начальник – М.К. Тер-Арутюнянц). 29 листопада 1917 р. РПШ перейменував Південний загін ВРК Західного фронту у 1-й Мінський революційний загін і поставив завдання: «Придушення контрреволюційного заклоту Каледіна». 30 листопада вийшов наказ РПШ № 10: командиром 1-го Мінського революційного загону був призначений більшовик поручик Рейнгольд Берзін. Загонові було наказано рухатися двома шляхами: через Гомель – Бахмач та Брянськ – Орел – Курськ – Воронеж в загальному напрямку на Харків – Ростов-на-Дону [7, 104,612; 19, 39].

1 грудня в Гомелі Р. Берзін видав свій наказ № 1 по Мінському загонові. Він розбив свій загін на дві колони, названі за номерами полків старої армії, що входили до них: 17-та колона полковника Зайцева, куди входив 17-й Сибірський стрілецький полк, рухалася через Брянськ – Курськ – Чортково, а 19-а колона, командиром якої був полковник К.М. Валобуєв, а комісаром І. Алістратов, мала їхати від ст. Клинці й Унеча через Гомель, Бахмач і Харків. До 19-ї колони входили 19-й Сибірський стрілецький полк, 37-й запасний піхотний полк, 3 кулеметні команди й одна 6-гарматна батарея [1, 30-31].

Дізнавшись про те, що революційні війська вирушили з Гомеля на Бахмач, вузлову станцію у Чернігівської губернії, генеральний секретар військових справ УНР С.В. Петлюра телеграфує в Чернігів (близько 2-ї години ночі, ймовірно, на 2 грудня, у Д. Дорошенка помилково – наприкінці листопада) губернському комісарові Д. Дорошенку і наказує негайно вислати український батальйон з Чернігова до Бахмача, щоб не пропустити ці війська через територію України [12,137]. Такий саме наказ отримав, очевидно, й командир 622-го українського полку полковник Менза, який своїми гайдамаками зайняв станцію Бахмач [9, 4].

Діставшись до станції Доч, передові частини 19-ї колони зустріли там заслін 622-го українського полку, що перегородив їм дорогу. Після цього на станції Сновськ (нині місто Щорс), де зупинилися головні си-

ли 19-ї колони, було скликано загальні збори ротних комітетів і представників солдатів. В. Антонов-Овсієнко головну провину за цю зупинку й подальший відступ 19-ї колони покладає на полковника К. Валобуєва: «Марно тов. Берзін, діючи за вказівкою Ставки, вимагав від начальника колони Валобуєва рішучих дій. Валобуєв вступив у переговори з українським полком, що зайняв Бахмач і розібрав попереду колю. Українці заявили, що в жодному разі не пропустять наш загін і будуть стріляти. Валобуєв за таких обставин не наважився діяти» [1, 32].

Причини цього видно зі спогадів, зібраних свого часу Чернігівським іспартом. Хоча командир 19-ї колони Валобуєв й доводив необхідність виконати наказ і пробитися через Бахмач, проте інші промовці висловилися проти цього. Член Головного виконкому Лівово-Роменської залізниці Ласівський закликав солдатів «не проливати братньої крові», заявивши, що залізничники застрайкують у разі просування більшовиків силою. Ласівського підтримав і голова Сновської Ради робітничих депутатів Х. Ніколаєвський. В результаті, як пише В. Антонов-Овсієнко, збори 19-ї колони «висловились проти наступу на Бахмач, заявили, що будуть боротися лише проти Каледіна й готові їхати на Харків тільки через Брянськ». Тим часом гайдамаки 622-го полку розібрали колю між ст. Чесноківка й Бахмач. К.М. Валобуєву із його колоною довелося 3 грудня повернутися до Гомеля [26, 41-42].

П.І. Гарчев пише, що причиною цього було те, що війська Мінського революційного загону не мали санкції вступити в бій із військами Центральної ради [9, 4]. Однак, В. Антонов-Овсієнко був іншої думки. За його даними, Ставка вимагала найрішучіших дій для прориву через Бахмач, «але всередині 19-ї колони було чимало солдатів, які вважали себе українцями, й було дуже мало революційних свідомих елементів, які розуміли контрреволюційність Ради» [1, 32]. Поданий вище опис мітингу в Сновську показує, що такого розуміння на початку грудня не було ще й у більшості робітників Чернігівщини.

Подібним же чином розгорталася подія і в 2-му гвардійському корпусі на Поділлі. Цей корпус відіграв значну роль у розгромі прибічників Керенського на початку листопада 1917 р. у Вінниці й Жмеринці. На той час він налічував близько 60 тис. бійців [4, 112]. Саме до того часу відноситься й перебування в корпусі голови Південно-Західного обкому РСДРП (б) Євгенії Бош. 31 жовтня – 2 листопада 1917 р. вона провела низку мітингів та зборів солдатів цього корпусу, й більше вона туди не поверталася. В листопаді – на початку грудня 1917 р. Є.Б.Бош знаходилася в Києві, а отже ніяк не могла вести корпус зі Жмеринки. Хоча наприкінці листопада 1917 р. з огляду на наростаючу небезпеку з боку військ УЦР для запланованого на 4 грудня I Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві, Є. Бош пропонувала Київському комітетові більшовиків викликати на допомогу частини 2-го гвардійського корпусу. Ця ідея знай-

шла підтримку в голови Київського Військово-революційного комітету Леоніда Пятакова, однак більшість Київського комітету РСДРП (б) висловилися проти цього плану як авантюрного і скасувала його [4, 82-84].

Причини такого рішення пояснює лист Київського гарнізонного ВРК до ВРК при Ставці від 2 грудня 1917 р., підписаний головою Київського ВРК Л. Пятаковим та секретарем А. Карпенком:

«У Києві зараз знаходиться близько двох дивізій українських військ, що до останнього часу підтримували Центральну Раду. Вступати з ними в бій було б безглуздя, не розколовши їх. В даний момент серед них розкол уже є й підтримувати Центральну раду проти Рад вони не будуть, а отже, треба діяти вищою мірою обережно, щоби знову не об'єднати їх проти великоросів.

Після тривалих спорів ми остаточно вирішили (спільно з т. Зинов'євим) займати залізничні вузлові станції, не чіпаючи Київ. Лінію Фастів – Жмеринка займає 2-й гвардійський корпус. Лінію Сарни – Коростень маєте зайняти ви. Лінію Бахмач – Ніжин бажано зайняти латиськими полками» [7, 412-413].

Я. Тинченко про «агітаторку Бош» уже не пише, але заявляє, що частини 2-го гвардійського корпусу на чолі із «начальником західного загону Феєрбендом» мусили з Деражні здійснити наступ на Вінницю, Житомир і далі на Київ. При цьому Я. Тинченко посилається на спогади більшовика Юхима Краснова, що був членом ВРК цього корпусу [23, 72]. Однак, сам Ю.О. Краснов у тих спогадах, на які посилається Я. Тинченко, жодним словом про «Феєрбенда» не згадує, а наступ на Вінницю й Київ відносить до січня 1918 р., коли корпус пробивався із фронту в Росію [14, 188-190].

Як свідчать спогади народного комісара по боротьбі із контрреволюцією на півдні Росії В. Антонова-Овсієнка й документи РПШ при Ставці в Могилеві, радянське командування в листопаді – грудні 1917 р. не планувало наступ цього корпусу на Київ. Згідно з планом В. Антонова-Овсієнка РПШ вирішив перекинути частини 2-го гвардійського корпусу через Катеринослав у Донбас для боротьби із Каледіним. Для виконання цього РПШ направив у Жмеринку, в розташування корпусу члена ВРК при Ставці прапорщика Вольфганга Феєрабенда (а не «Феєрбенда», як у Я. Тинченка) і члена РПШ при Ставці Є.І. Лисякова. В.А. Феєрабенд був призначений РПШ «начальником Західного зведеного загону, що діє проти Каледіна» [1, 50; 7, 101; 20, 352].

Що являв собою цей корпус? Я. Тинченко безпечно й без жодних посилань заявляє, що 2-й гвардійський корпус, як і 1-й Туркестанський Окремої армії, – це «яскраво російські», «найбільш реакційні корпуси» [23, 71]. «Реакційність» 2-го гвардійського корпусу, як було вище зазначено, виявилася зокрема в тому, що він виступив проти намісників Тимчасового уряду Керенського.

Щодо національного складу корпусу точних даних немає. Судячи з того, що в січні – лютому 1918 р. рештки 2-го гвардійського корпусу, що залишилися після стихійної та організованої демобілізації, були переправлені у Воронежську й Тамбовську губернії [16, 154], більшість солдатів цього корпусу мали становити саме росіяни. Проте й кількість українців серед них також була значною. Є.Б. Бош згадувала, що солдати багатьох частин зустрічали її доброзичливими зауваженнями українською: «Послухаємо, послухаємо, що нам баба скаже». Особисто в неї навіть склалися враження, що корпус «у величезній більшості складався з українців» [4, 115, 122].

Те, що такі враження не були безпідставними, засвідчує документ, який з ідеологічних причин ніколи не використовувався радянські історики. Це телеграма комісара РПШ Є.І. Лисякова (у В. Винниченка помилково – «Ликов») радянському главноверхові М. Криленку від 4 грудня 1917 р.: «Другий гвардійський корпус в моєму розпорядженні. Роззброюю українців, але солдати відмовляються з огляду на те, що в кожному полку є до 1000 українців. Пробирав обеззброїти два ешелони гайдамаків, але це не вдалося через їхню непохитність...» [6, Ч. 2, 152].

А.Г. Ткачук та Л.Є. Дещинський за даними московських архівів наводять наступний склад Військово-революційного комітету 2-го гвардійського корпусу в листопаді 1917 р.: голова – військовий лікар В. Зенькович, члени – Ю.О. Краснов, В.А. Упир, В.У. Лаврентьев, Й. Петров, П. Блохін, О. Яковлев, М. Сластенов (у Л.Є. Дещинського – І.С. Сластенков) [24, 71; 10, 178]. Більшовицьку організацію корпусу очолював унтер-офіцер Василь Упир – селянин з Полтавщини, який на фронті вступив у партію більшовиків, був делегатом II Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів від 3-ї гвардійської піхотної дивізії 2-го гвардійського корпусу, а після з'їзду – помічником комісара 7-ї армії [5, 184; 18, 108]. До цього додамо, що Іван Майстренко, який зустрічався із В. Упирем на Полтавщині у 1919-1920 рр., вважав Василя Упира прикладом ідейного й чесного більшовика. Пізніше В. Упир пристав до опозиції Л. Троцького й розділив долю всіх троцькістів [17, 30, 40, 65].

Подальші події в цьому корпусі після прибуття туди В.А. Феєрабенда та Є.І. Лисякова на початку грудня 1917 р. найбільш докладно описані в «Записках» В. Антонова-Овсієнка: «Тов. Феєрабанд, після повернення звітти у Ставку, повідомляв, що ще до його прибуття в гвардійський корпус (Жмеринка) комісар 7-ї армії (Іван Васянін. – А.З.) розпорядився відправити батальйон Волинського полку на ст. Вінниця, де гайдамаки його обеззброїли. На нараді представників корпусу вирішено було роззброїти у відповідь гайдамацькі ешелони, але наша нерішучість дала гайдамакам можливість уїхати.

Потім Центральна рада і штаб Південно-Західного фронту відмовилися дати ешелони для відправки корпусу на Дон проти Каледіна.

Феєрабанд у відповідь (виділено нами. – А.З.) вирішив спрямувати корпус на Київ, план був розроблений спільно з комітетом 2-го гвардійського корпусу, але залізниця й телеграф застрайкували на добу... Арміський комітет (7) і командарм 7 мало надавали підтримки. Біля Білої Церкви й Вапнярки радівцями підірвано колії й корпус відрізано.

Феєрабанд вирішив спрямувати на Київ і 7 Фінляндську дивізію (з боку Деражні й Вінниці), але дивізія відмовилася відправитися без розпорядження Армкомітету 7. Наказано виділити з корпусу всіх небажаючих іти проти Центральної Ради. 23 і 27 грудня (10 і 14 грудня ст. ст. – А.З.) виступили перші полки похідним порядком на Вінницю. До них з'явилася делегація від 3 полків гайдамаків, мортирного дивізіону, донських і уральських козаків. Їм заявлено, що угода може бути, якщо вони відмовляться від Центральної Ради.

Уночі в містечку Браїлів українцями (військами УЦР. – А.З.) оточені й роззброєні 2 батареї 4-го стрілецького полку й 2 батареї. (Так у тексті. В ніч на 15 (28) грудня в Браїлові 611-й стрілецький полк 153-ї (2-ї української) дивізії 1-го українського корпусу оточив і роззброїв два батальйони 4-го гвардійського стрілецького полку та дві батареї стрілецької бригади [23, 213]. – А.З.) У відповідь був відкритий артилерійський вогонь по Браїлову й вислано Кексгольмський полк, але цей полк самовільно вернувся. Корпус перейшов до оборони: з Вапнярки й Журавльовки почали загрожувати українці. Й «начальник західного загону» Феєрабанд повернувся у Ставку повідомити про свою невдачу» [1, 130].

Отже, рішення про спрямування 2-го гвардійського корпусу на Київ прийняв комісар РПШ при Ставці В.А. Феєрабанд у відповідь на відмову Центральної ради пропустити частини корпусу на Дон. Наказ № 1 по війська 2-го гвардійського корпусу про виступ проти Центральної Ради за підписом «начальник Західного загону по боротьбі із контрреволюцією», датований 4 грудня 1917 р. [13, 122-123; 3, 482]. Тобто відмова представників УЦР пропустити корпус на Дон і роззброєння батальйону Волинського полку мали статися до цього дня.

Павло Скоропадський пише, що чутки про намір 2-го гвардійського корпусу йти на Київ до нього дійшли десь 22 листопада. Наступного дня П. Скоропадський за власною ініціативою рушив свій 1-й український корпус з Деражні на схід з метою перекрити шлях 2-му гвардійському корпусу на Київ. Через вісім днів, тобто 1 грудня, корпус П. Скоропадського зайняв Козятин й тут отримав телеграму С. Петлюри про передачу його в розпорядження Генерального Секретаріату й про те, що на П. Скоропадського покладена оборона Правобережної України з підпорядкуванням йому всіх інших частин. «Вже через два дні після того, як я зайняв Козятин, зі Жмеринки почав рухатися 2-й гвардійський корпус по напрямку Києва. 4-го чи 5-го грудня рушили два ешелони Волинського полку, чистішої

води більшовики. Я зрушив їм назустріч Стрілецький Український дивізіон й команди добровольців залізничників, й тої ж ночі в балці неподалік Вінниці волинці були захоплені зненацька, обеззброєні, негайно посаджені в потяги й відправлені на північ у Великоросію» [21, 91-92].

Радіоелеграма від імені загальних зборів 600 українців – солдатів гвардії Кексгольмського полку 2-го гвардійського корпусу із протестом проти роззброєння батальйону гвардії Волинського полку датована 5 грудня 1917 р. [3, 481], а телеграма Є.І. Лисякова (Ликова) про роззброєння ешелону волинців у Ставку відправлена 4 грудня [6, 2, 153]. Тобто роззброєння військами П. Скоропадського батальйону Волинського полку поблизу Вінниці сталося в ніч на 4 грудня 1917 р.

Чи мав намір 2-й гвардійський корпус до 4 грудня 1917 р. дійсно захопити Київ? Жодних доказів цього не існує. План Київського ВРК, викладений у листі Л. Пятакова до ВРК при Ставці від 2 грудня 1917 р. передбачав лише, що 2-й гвардійський корпус займе залізницю Жмеринка – Фастів, не чіпаючи Київ (див. вище). РПШ при Ставці і В. Антонов-Овсієнко взагалі планували перекинути цей корпус на Дон проти Каледіна.

Нам невідомо, чи повідомляв про своє рішення спрямувати 2-й гвардійський корпус на Київ В.А. Феєрабенд радянську Ставку. Принаймні в телеграмі Є.І. Лисякова (Ликова) від 4 грудня є фраза: «Щоб рушити проти українців необхідно виділити українців і відіслати їх на фронт; тоді можна рушити на Київ» [6, 2, 153].

Чи давала Ставка дозвіл на похід 2-го гвардійського корпусу проти Центральної ради в грудні 1917 р.? Відомі на сьогодні документи дають негативну відповідь на це запитання. 6 грудня 1917 р. начальник РПШ при Ставці М.К. Тер-Арутюнянц у листі до В.А. Феєрабенда знову повторює свій попередній наказ: «Негайно виступити на Дон» [7, 612. Прим. 94].

План В.А. Феєрабенда розгромити Центральну раду силами 2-го гвардійського корпусу не знайшов підтримки ні в комісара 7-ї армії більшовика І. Васяніна, ні у Військово-революційного комітету 7-ї армії (голова – лівий есер О. Ленговський), ні у більшості солдатів. Наказ ВРК 7-ї армії від 5 грудня 1917 р. підкреслював, що ВРК не визнає влади УЦР

та її намісників й не бажає під їх командуванням тримати «Український фронт» проти німців: «Ми, росіяни, готові захищати Україну, де влада буде належати народу, але захищати Україну, де владарюють слуги поміщиків і капіталістів, Петлюри, ми захищати не будемо й підемо до себе на батьківщину. Хай українці захищають свої кордони. Втручатися в справи України ми не будемо» [7, 418-419].

Член ревкому 7-ї армії Б. Леонідов, згадуючи про невдалу спробу 2-го гвардійського корпусу просунути в бік Вінниці й далі до Києва «під керівництвом якогось Файнберга (очевидно, мається на увазі В. Феєрабенд. – А.З.), що мав нібито повноваження від Ставки», пише, що солдати «не розуміли в достатній мірі ні мети, ні смислу боротьби, яка вимагала нових жертв на шляху до Росії» [16, 139-140].

Взагалі ж, як згадував тодішній радянський Верховний головнокомандувач М. Криленко, регулярні полки старої царської армії виявилися непридатними для громадянської війни. «Всі полки, що викликалися з фронту, вийшовши за лінію окопів у тил, відмовлялися йти в бій незалежно від цілей, які ця боротьба переслідувала». Особливо це відчував РПШ в Могильові [15, 51].

Таким чином, і 1-й Мінський революційний загін, і 2-й гвардійський корпус наприкінці листопада 1917 р. отримали наказ радянського командування вирушити на Дон на боротьбу із заколотом генерала О. М. Каледіна, що становив тоді найбільшу військову загрозу для більшовицького уряду й гуртував навколо себе всі антирадянські сили. Головною причиною невдач спроб 1-го Мінського революційного загону і 2-го гвардійського корпусу подолати опір Української Центральної ради й проїхати на Дон через Україну (а останнього й рушити в бік Києва за наказом В. Феєрабенда) була в тому, що більшість українських робітників, солдатів і селян на початку грудня 1917 р. ще не були готові до боротьби проти Центральної ради. За відсутності українського радянського центру, подібного до ВЦВК та Ради Народних Комісарів у Росії, Центральна рада в свідомості трудящих мас продовжувала залишатися своєрідним національним парламентом. Спроби радянських військ просунути через Україну на початку грудня 1917 р. показали силу Української Центральної Ради і слабкість та неорганізованість прибічників Радянської влади в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонов-Овсеєнко В.А. Записки о гражданской войне. – М., 1924. – Т.1. – 300 с.
2. Бойко О.Д. Політичне протистояння Української Центральної Ради і більшовиків (жовтень – грудень 1917 р.) // УІЖ. – 2003. – № 4. – С.11-21.
3. Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 – февраль 1918). Сб. док. и мат. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 660 с.
4. Бош Е.Б. Год борьбы. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 447 с.
5. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ, 1987. – 632 с.
6. Винниченко В. Відродження нації. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч.1-3.
7. Военно-революционные комитеты действующей армии. 25 октября 1917 – март 1918 г. Сб. док. – М.: Наука, 1977. – 659 с..

8. Всеукраинский съезд Советов. Материалы // Літопис революції. — 1928 — № 1. — С.267-292.
9. Гарчев П.І. Збройна боротьба за владу Рад на Чернігівщині наприкінці 1917 р. // Питання історії народів СРСР. — Вип.7. — Харків, 1968. — С.3-11.
10. Децинский Л.Е. Большевики во главе революционного движения в армии и на флоте. — Львов: Изд-во ЛГУ, 1982. — 256 с.
11. Дорошенко Д. Історія України. 1917 — 1923. — Т.1. — Нью-Йорк: Булава, 1954. — 437 с.
12. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле // УІЖ. — 1993. — № 1. — С.131-139.
13. Из истории борьбы за установление Советской власти. Ноябрь 1917 — февраль 1918 г. Сб. док. — М.: ОГИЗ, 1943. — 136 с.
14. Краснов Е.А. Незабываемые дни // Октябрь на фронте. Воспоминания. — М., 1967. — С.180-192.
15. Крыленко Н.В. Смерть старой армии // Военно-исторический журнал. — 1964. — № 12. — С.48-56.
16. Леонидов Б. Октябрь в старой армии // Гражданская война. Материалы. — М., 1923. — Т.2. — С.131 — 164.
17. Майстренко І. Історія мого покоління. — Едмонтон: КІУС, 1985. — 416 с.
18. Покровский А.С. Список участников II Всероссийского съезда Советов рабочих и солдатских депутатов // Археографический ежегодник за 1995 г. — М., 1997. — С.73-115.
19. Поликарпов В.Д. Революционные органы при Ставке верховного главнокомандующего (ноябрь 1917 — март 1918 г.) // Исторические записки. — Т.86. — 1970. — С.7-56.
20. Поликарпов В.Д. Пролог гражданской войны в России. — М.: Наука, 1976. — 415 с.
21. Скоропадський П. Спогади. — К., Філадельфія, 1995. — 493 с.
22. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К.:Либідь, 1999. — 976 с.
23. Тинченко Я. Перша україно-більшовицька війна. — К., Львів, 1996. — 371 с.
24. Ткачук А.Г. Військово-революційні комітети на Південно-Західному та Румунському фронтах // УІЖ. — 1966. — № 5. — С.65-81.
25. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. — Ч.1. — К.: Генеза, 1998. — 384 с.
26. Щербаков В.К. Жовтнева революція й роки громадянської боротьби на Чернігівщині. — Чернігів, 1927. — 119 с.

Н.М.ТОВСТОЛЯК

ДО ІСТОРІЇ ПЕРШОГО УКРАЇНСЬКОГО ЖУРНАЛУ

Товстоляк Надія Миколаївна — старший викладач кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету

Першим українським громадсько-політичним і літературно-мистецьким журналом став журнал «Основа», який виходив у Санкт-Петербурзі в 1861-1862 роках. Виникнення та діяльність «Основи» пов'язують з іменами колишніх кирило-мефодіївців — В.Білозерського, П.Куліша, О.Марковича та інших. На жаль, спеціальних досліджень історії створення журналу «Основа» майже немає. Можна назвати лише наукові дослідження М.Д.Бернштейна [1], В.Бородіна [2]. Згадки про журнал та письменників, що друкували в ньому свої твори, є в усіх виданнях, присвячених діяльності українських громад та Т.Г.Шевченку.

Серед прізвищ засновників та видавців журналу ми зустрічаємо П.О.Куліша, М.І.Костомарова, О.Ф.Кістяківського та інших, але немає прізвища людини, яка була автором ідеї журналу, фінансувала видання його, зробила все, щоб «Основа» дозволили друкувати. Ця людина — відомий українсь-

кий та російський політичний діяч 40-70-х рр. XIX ст. Василь Васильович Тарновський (1810-1866). Тому головним завданням статті є знайомство широкого кола українців з невідомими документами родинного архіву чернігівських дворян Тарновських, що значно змінюють наші уявлення про історію журналу «Основа».

Василь Васильович Тарновський, за яким у літературі закріпилось прізвище «старший» на відміну від його сина, теж відомого громадського діяча, В.В.Тарновського (мол.), належав до знатної української родини Тарновських, серед предків яких були представники знатної козацької старшини: Кочубеї, Бутовичі, Туманські та інші. В.Тарновський (ст.) отримав блискучу освіту, закінчив в 1826 р. Ніжинський лицей князя Безбородка, а у 1828 р. — Московський університет зі ступеня кандидата відділення морально-політичних наук. Впливові родичі допомогли йому влаштуватися на

державну службу в Департамент гірських та соляних справ у Санкт-Петербурзі. Саме в період роботи в столиці в 1828-1830 рр. двадцятирічним В.Тарновським було розроблено програму свого подальшого життя, чернетки якої зберігаються в родинному архіві Тарновських у фондах Чернігівського обласного історичного музею [3]. Це зошит без палітурки, який не має перших сторінок. Саме в цьому зошиті В.Тарновський записав програму Малоросійського журналу, який мріяв видавати на Україні: «Якщо обставини та здоров'я дозволять мені жити у Малоросії, то планую наскільки це можливо (за зібраними матеріалами) видавати Малоросійський журнал..., розповсюджуємий оптом та в роздріб такого роду статей, які принесуть користь батьківщині» [4]. Далі В.Тарновський описує розділи майбутнього журналу:

1. Малоросійська історія – історичні матеріали, яких багато повинно бути у Києві та інших містах, особливо по монастирях; історичні уривки – з загальної історії, історія міст, в тому числі Ніжина та греків, що там мешкають; археологія – о гербах малоросійських міст та їх походження; про побудову церков в Малоросії; про малоросійський транспорт; оповідання про Петра Великого та інші; право Малоросії та його історія.

2. Опис Малоросії – географія і топографія, статуту, таблиці, народонаселення, промисловість; опис природний; метеорологічні спостереження зі складанням таблиць та загальними нотатками про клімат; використання метричних книг для збору статистичних даних; карти та види місцевостей; народні звичаї, оповідання.

3. Література – пам'ятки народної поезії, які раніше не друкувалися, нові твори на малоросійській мові, міркування про малоросійську мову; народні оповідання, уривки літературних творів і вірші; критика на твори письменників з Малоросії.

4. Сільське господарство: говорити лише про предмети, які можна застосувати в сільському господарстві Малоросії; статті про промисловість; наукова користь; статті про бджільництво, тютюноводство, про сільські дома, сади, господарчу бухгалтерію.

Вперше в зошиті з нотатками прозвучала думка В.В.Тарновського (ст.) про створення «музеуму», корисного для суспільства України: «коли буде зібрано цікавий малоросійський музеум, тоді можна буде повний природний опис Малоросії, промисловості» [5].

Також В.Тарновський пропонував друкувати в журналі сцени з життя суспільства (громадського та домашнього) Малоросії старої та XIX ст.

Таким чином, на думку В.В.Тарновського (ст.), малоросійський журнал, який він планував видавати, повинен був стати осередком усього громадсько-політичного життя України, навколо якого можна буде зібрати найкращі уми суспільства: науковців, письменників, чиновників. Вже

тоді В.В.Тарновський (ст.) поставив за ціль об'єднання зусиль передової української інтелігенції на користь батьківщині – Україні. Плани В.В.Тарновського щодо видання українського журналу не залишилися тільки мрією.

В 1830-1844 рр. він ретельно вивчає історію України, статистику, історію кріпосного права та українських земель. В 1842 р. в другому томі «Юридических записок», що видавались у Москві його другом П.Г.Редкіним, було надруковано роботу В.В.Тарновського (ст.) «Юридический быт Малороссии». Під словами «юридический быт» на той час розуміли «кріпосне право». З Петром Редкіним, теж українцем, їх пов'язувала тісна дружба ще з навчання в Ніжині, обидва стали видатними діячами середини XIX ст. Їх листування – історичне свідчення про настрої дворянської інтелігенції того часу, в родинному архіві Тарновських збереглося понад 60 листів Петра Редкіна до Василя Тарновського (ст.) 1828-1866 рр. Саме в них ми знаходимо підтвердження того, що в 50-х роках XIX ст. В.Тарновський намагається видавати український журнал.

20 жовтня 1844 р. із Москви П.Редкін пише В.Тарновському листа, в якому аналізує його роботу «О делимости семейств в Малороссии», а також пише: «Секрет твой, от издания записок о Южной Руси, для меня свят, хотя трудно мне не проговориться». Далі в листі П.Редкін аналізує зміст розділів цього майбутнього безстрокового видання: історія Малоросії, історичні матеріали, народна поезія та оповідання, твори на малоросійській темі, «філологічні дослідження на малоросійській мові», відомості про слов'янське народонаселення та ін. [6].

Таким чином, уже в 1844 р. В.Тарновський (ст.) порушує клопотання щодо видання першого українського журналу, програма якого була розроблена ним ще в 1828-1830 рр. В грудні 1844 року П.Редкін надає поради В.Тарновському: «К сотрудничеству «Записок о Южной Руси» надобно вам завербовать... Погодина, Бодянского, Кавелина, Буслаева, Петра Кириевского» [7]. Тон листа, «надобно вам», свідчить, що В.Тарновський не один готував це видання, що дозволяє нам припустити, що саме в цей час в Україні, в Києві, вже існував гурток однодумців, серед яких були М.Маркевич, Т.Шевченко, В.Білозерський, П.Куліш та інші, який потім став основою Кирило-Мефодіївського товариства.

Не підлягає сумніву те, що В.В.Тарновський брав активну участь у цьому товаристві, про що свідчать як протоколи допитів кирило-мефодіївців, так і листи М.І.Гулака, в яких згадується участь В.Тарновського в засіданнях товариства. Але в трьохтомному виданні документів «Кирило-Мефодіївське товариство» (К., 1990) замість прізвища В.В.Тарновського згадується інший Тарновський, який на той час майже безвиїзно жив у Прилуках.

Діяльність кирило-мефодіївців, спроба В.В.Тарновського та його друзів почати видання «Записок о Южной Руси» свідчать про активізацію суспільного руху в Україні у середині XIX ст. Арешт членів

Кирило-Мефодіївського товариства перекреслив плани В.Тарновського, самого його не було покарано завдяки зусиллям рідного брата його дружини – М.В.Юзефовича. Але В.Тарновський завжди підтримував опозиційний царському урядові рух, тому розгром таємної організації Петрашевського зачепив і В.Тарновського. Восени 1849 р. П.Редкін у своєму листі до нього згадує численні великі неприємності В.Тарновського [8].

На цей час В.Тарновський із захопленням вивчає статистику, займається питаннями підготовки селянської реформи у Росії та Україні, він увійшов у гурток реформаторів, що сформувався навколо великої княгині Олени Павлівни, яка мала вплив на імператора. Олена Павлівна була поміщицею Полтавської губернії (маєток Карлівка), однією з перших почала в маєтку визволення своїх селян від кріпацтва. Її вплив сприяв тому, що В.Тарновського спочатку було призначено в Чернігівський губернський комітет з підготовки реформи, а потім членом-експертом в Редакційну комісію в Санкт-Петербурзі. В період 1857-1861 рр. значно активізувалась суспільна активність українців, просвітницький рух оформляється в громади (полтавська, київська, петербурзька), які порушують питання видання українського журналу. З такими питаннями до влади звертався П.О.Куліш, якому дозволено було видавати «Хату», В.М.Білозерський з проектом журналу «Основа».

У родинному архіві Тарновських зберігся лист В.В.Тарновського (ст.) до великої княгині Олени Павлівни від 9 січня 1860 р.: «Ваше Императорское Высочество! Дарованием широких льгот крестьянам Вашего Полтавского имения Ваше Императорское Высочество облагоденствовали несколько тысяч земляков моих и вместе предоставили первый пример тех преобразований, которые восстановят благосостояние Малороссии. Нравственная связь между Вами и моей родиной, возникшая из такого общественного подвига, дают мне смелость просить Вашего благосклонного покровительства журналу «Основа», который посвящен исключительно духовным и материальным пользам стран, населенных южно-русским племенем. Это издание много выиграет в своем успехе и влиянии, если Ваше Императорское

Высочество дозволит украсить его историей преобразований, совершенных в Вашем имении, и постоянно помещать известия о введенных в нем хозяйственных усовершенствованиях» [9].

В.Тарновський добре знав, що таке захист людини, яка належить до кола імператора, але й велика княгиня розуміла, що при усій її славі прогресивної діячки вона не може бути патроном такого видання, як українофільський журнал. Відповідь була надіслана В.Тарновському того ж дня. За дорученням великої княгині її написав близький до її оточення Олександр Агейович Абаза: «Государыня Великая княгиня Елена Павловна приказать мне изволила уведомить Вас на письме Ваше от 9 декабря, что ее Императорское величество вполне уверенная в успехах и пользе издаваемого под просвещенною редакциею Вашего журнала «Основа», с удовольствием изъявляет свое согласие, чтобы в журнале этом были помещены статьи касающиеся до Карловского имения ее Высочества в Полтавской губернии и что все необходимые для Вас сведения будут по Вашему желанию доставлены к Вам» [10]. Таким чином, спроба В.Тарновського заручитися підтримкою з боку офіційної влади виявилася невдалою, але обидва документи доводять, що В.В.Тарновський (ст.) відігравав помітну роль у житті українського суспільства та громадському русі середини XIX ст. В 1861-1862 рр. В.В.Тарновський (ст.) брав участь у проведенні селянської реформи, підготовці земської реформи, можливо тому він не мав часу, щоб ретельно займатися проблемами видання журналу «Основа», доручив усі питання М.В.Білозерському та П.О.Кулішу, тому в редакції постійно виникали суперечки між П.Кулішом та іншими, а журнал залишився без підтримки і видавництво «Основи» було припинено.

Документи родинного архіву Тарновських висвітлюють невідомі до нашого часу сторінки життя українського суспільства, значно доповнюють наші знання про історію українського національного руху, першого українського журналу «Основа». Досвід видання та ідея журналу була використана в 90-х рр. XIX ст., коли почали видавати в Києві журнал «Киевская старина».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бернштейн М.В. Журнал «Основа» і український національний процес кінця 50-60 років XIX ст. — К., 1959.
2. Бородин В. Про публікацію творів Т.Шевченко в журналі «Основа» //Збірник наукових праць дев'ятонадцятій шевченківської конференції. — К., 1972.
3. Чернігівський історичний музей (ЧІМ). Ал. 504.
4. ЧІМ. Ал. 504/17/17.
5. ЧІМ. Ал. 504/17/17.
6. ЧІМ. Ал. 504/17/29/9.
7. ЧІМ. Ал. 504/17/29/10.
8. ЧІМ. Ал.504/17/29/12.
9. ЧІМ. Ал. 504/17/137.
10. ЧІМ. Ал. 504/17/138.

ФІЛОСОФІЯ

Є.А.ХАРЬКОВЩЕНКО

СУТНІСТЬ СОФІОЛОГІЇ С.БУЛГАКОВА І П.ФЛОРЕНСЬКОГО

Харьковщенко Євгеній Анатолійович – Перший заступник керівника Головного управління з питань внутрішньої політики Адміністрації Президента України, кандидат філософських наук, доцент

Постановка проблеми. Питання впливу києвохристиянської спадщини на розвиток релігійно-філософської думки у східнослов'янському регіоні набир актуальності через її активне використання російськими релігійними мислителями кінця XIX – початку XX ст. Виведення з кризи офіційного російського православ'я вбачалося ними на шляхах, прокладених ще за часів київського християнства.

Виходячи з того факту, що українське православ'я протягом власної історії намагалося додержуватися стародавньої традиції, можемо відмітити його суттєву роль у формуванні специфіки української релігійності. В той же час тривале перебування України у складі Російської держави не могло не призвести до взаємних впливів своєрідних зразків духовної культури російського і українського народів.

У контексті нашого дослідження те саме можна сказати й стосовно російських софіологів. Їх ніяк не можна зарахувати до представників софійної специфіки української духовності. Більше того, звернення до софійного вчення російських дослідників привнесло до нього власні специфічні елементи. Серед них, насамперед, можна виокремити намагання систематизації вчення про Софію. Якщо в києвохристиянській традиції і релігійності українців ми можемо говорити про елементи софійного вчення, про софійне світобачення, то в межах «філософії всеєдності» сформувалася доктрина софіології.

Її фундатором був видатний російський релігійний філософ В.Соловйов, за твердженням О.Лосєва «далекій родич Г.Сковороди» [1, 476] і учень П.Юркевича. Звичайно, його софіологія була неправославною і не могла отримати позитивної підтримки з боку церковного офіціозу. Послідовники соловйовської софіології православні священники С.Булгаков і П.Флоренський зробили спробу внести вчення про Софію Премудрості Божу в межі православної ортодоксії. Врешті решт софіологічні пошуки С.Булгакова закінчилися звинуваченнями його в ересі. П.Флоренський намагався внести в оригінальні ідеї своїх попередників «догматичну ясність», але й його со-

фіологія балансувала на межі ортодоксальності.

Лише за новітніх умов розвитку російського православ'я можна почути про те, що софіологічні питання мають бути темою релігійно-філософської думки, яка намагається розв'язати проблему творчої участі людини в соціально-духовному розвитку [2, 94-95].

Отже, в XX ст. православне богослов'я почало активно засвоювати світоглядну софійну києвохристиянську спадщину, котра через українську національну духовну традицію – «філософію серця» (Г.Сковорода, П.Юркевич) мала визначальний вплив на формування популярної серед сучасних православних богословів «філософію всеєдності» (В.Соловйов). Її фундаментальна доктрина – софіологія (С.Булгаков, П.Флоренський) покликана спрямовувати активність священнослужителів і пастви на участь у рішенні актуальних питань сучасності і сприяти формуванню концепції «християнського служіння світові».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Релігійно-філософській творчості С.Булгакова і П.Флоренського присвячена велика дослідницька література. Однак серед цих досліджень практично немає робіт, які б аналізували софіологію російських мислителів у контексті впливу на її формування української духовної філософської традиції, яка йшла з києвохристиянських часів від митрополита Іларіона до «філософії серця» Г.Сковороди та П.Юркевича і відобразилася у «філософії всеєдності» В.Соловйова.

Цілі статті. Дослідити сутність, розбіжність і історичну долю в сучасному православному богослов'ї софіології С.Булгакова і П.Флоренського. Показати, що її методологічні засади ґрунтуються на києвохристиянській спадщині, яка обумовила софійність київського християнства і стала тлом української духовності, на якому сформувався «філософія серця», котра, в свою чергу, лягла методологічною основою в російську «філософію всеєдності».

Виклад основного матеріалу. Події початку XX ст. в суспільно-політичному житті Росії обумовили Московську патріархію відмовитися від «мертвого догматизму», візантійської ортодоксальної

«ідеології порядку» і зайнятися пошуками більш витончених форм адаптації церкви до існуючих реалій. Ці пошуки привели православних богословів о.С.Булгакова і о.П.Флоренського до софіології, котра, на їх думку, була найбільш оптимальною і в плані ортодоксальності, і в плані вільного реагування на ті нові явища й умови століття, серед яких протікало життя церкви.

Професор Київського політехнічного інституту, а пізніше Сімферопольського університету С.Булгаков у душі християнського платонізму вважав софіологію універсальним світоглядом, християнським баченням світу, яка головною своєю проблемою вважала співвідношення між світом і Богом, Богом і людиною. У цьому співвідношенні, за С.Булгаковим, Софія поєднує небо і землю, Бога і людину в єдине ціле, вона є «Отець», «Син», «Святий Дух», або «Свята Трійця». «Як така, що приймає власну сутність від Бога, вона є творіння і дочка Божа; як така, що пізнає Божественний Логос і Ним пізнається, вона є нареченою Сина (Пісня над Піснями) і жінка Агнця (Новий Заповіт, Апокаліпсис); як така, що приймає дари Святого Духа, вона є церква і разом з цим стає Матір'ю Сина втіленого навіюванням Св.Духу від Марії, Серце Церкви, і вона ж є ідеальна душа тварі, її краса. І все це разом – Дочка і наречена, Жінка і Матір, триєдність Блага, Істини, Краси, Св.Трійця в світі є божественна Софія» [3, 188].

Як бачимо, поняття Софії у С.Булгакова досить різноманітне. Однак насамперед воно асоціюється у нього з біблійною «Премудрістю Божою». Підкреслюючи її спорідненість з платонівським світом ідей, православний філософ одночасно уточнює, що вона є не ідеальним уявленням, а живою особистістю, а саме – іпостасю. Як пояснює далі С.Булгаков, Софія не може бути ототожнена з жодною з божественних іпостасей і тому виступає як четверта. Але Софія є четвертою іпостасю у тому розумінні, що вона не є власне Бог і тому не бере участі у внутрішньому божественному житті, не перетворює Трійцю на четверицю, а є початком нової, тварної багатоіпостасності, бо за нею слідує велика кількість іпостасей (людей і ангелів), що знаходяться в софійному відношенні до Божества. Перебуваючи поза Божественною особою, вона тільки допускає до цього життя, забезпечуючи «сходження любові Божої» до людини. Оскільки вона тільки приймає, не даючи сама, то вона є жіночого роду, вона є «Вічна Жіночість».

Зворотнім процесом передбачає, що людина несе у собі відблиск цієї материнської любові і тому її спрямування мають бути направлені на поєднання тварного і божественного, на всеєдине існування. Саме Софія, за С.Булгаковим, є підґрунтям цієї «всеедності». Вона уможливорює універсальне християнство, але не тільки як синтез різних конфесій, а й як поєднання здобутків релігії, філософії і науки, як співпадання цілей духовно-

го або внутрішнього життя із зовнішнім.

Як бачимо, у своїй софіології С.Булгаков зробив спробу створити нове універсальне вчення про Бога, світ і людину з точки зору їхньої «всеедності». Такий підхід різнився від традиційно-православного розуміння взаємодії Творця і творіння. Можемо зазначити, що актуалізація проблеми антроподицеї в російській релігійно-філософській та богословській думці багато в чому була зумовлена тими екзистенційними традиціями української духовності, що йшли від киевохристиянських часів, і сталися у пригоді саме тоді, коли буквальне слідування московського православ'я візантизму довело його до глибокої кризи на початку ХХ ст.

Зрозуміло, що православний офіціоз не міг позитивно поставитися до софіологічних пошуків С.Булгакова. На межі 1920-1930-х рр. полеміка навколо його софіології в різних православних колах придбала гостру форму. Вона закінчилася засудженням цього вчення, як єретичного ухвалою заступника Патріаршого Місцєблюстителя митрополита Сергія Старгородського і православного Синоду в Москві (1935 р.) та Архієрейським Собором Російської Зарубіжної Церкви (1936 р.). Головною помилкою софіології С.Булгакова було названо пошуки безособового посередника між Богом і людиною, тоді як насправді такий посередник вже є — це особа Самого Сина Божого. О.Сергій спочатку підпав під підозру за свою інтерпретацію біблійного образу Премудрості Божієї, а потім був засуджений як єретик.

Інший значний російський софіолог П.Флоренський, не визнаючи ортодоксальності православного розуміння Бога, світу і людини, намагався в своєму вченні осучаснити киевохристиянську спадщину через розвиток антроподицеї, яка б обґрунтовувала активність християнина в цьому світі. Теоретичним тлом своїх поглядів він також бере християнізований платонізм. Загальновідомим фактом є те, що ортодоксальне російське православ'я протягом всієї своєї історії надавало перевагу філософській концепції Арістотеля. Але в межах «філософії всеєдності» традиції платонізму набули найбільшого розповсюдження і, передусім, через залучення специфіки української духовності, яка використовувала платонічні елементи ще з киевохристиянських часів і систематизувала їх у «філософії серця». «Платонізм, – пише П.Флоренський, – виявився таким світоглядом, який найбільше підходить до релігії, а термінологія платонізму – мовою найбільш всього пристосованою для виразу релігійного життя» [4, 5].

Відповідно до софіологічної концепції П.Флоренського, світ є не тільки творіння Боже. Його основою і сутністю є особливе Божественне начало – «душа світу», Софія – інстанція, що лежить між Творцем і творінням. Світ, таким чином, є виявленням, або втіленням Бога і в цьому контексті потребує шанобливого ставлення до себе. Звідси, за

П.Флоренським, впливає основна природа Софії: «Єдина в Богові, вона багатоманітна в тварі і в ній сприймається в своїх конкретних явищах як ідеальна особистість людини, ... як проблеск вічної ваги особистості, як образ Божий в людині» [5, 140].

Крім того, що П.Флоренський вважає всі «богословські і філософські питання нашого часу» такими, що йдуть від основної ідеї про Софію. Він розглядає також її як продукт оригінальної творчості вітчизняної релігійної думки. «Ця ідея, за моїм переконанням, визначає руську релігійну свідомість у самих її джерелах, і саме в ній найглибша основа її самобутності» [6, 465]. А зародилася ця самобутність ще в часи Київської Русі, коли за словами П.Флоренського: «Зайнята богословською спекуляцією Візантія сприйняла Софію з боку її спекулятивно-догматичного змісту. Софія в розумінні греків – переважно предмет споглядання. Наші предки, взявши від Візантії готові догматичні формули, пристали душею до подвигу, до чистоти і святості окремої душі. І тоді Софія повернулася до них іншою своєю стороною – аспектом духовної досконалості і внутрішньої краси» [7, 611].

У П.Флоренського Софія виступає і як внутрішня сутність Бога, і як одна з його іпостасей. Він пише: «... цей четвертий іпостасний елемент по відношенню до себе викликає різноманітний порядок іпостасей Пресвятої Трійці, які зумовлюють на таке співвідношення Себе з своєю ж твар'ю і на випливаюче звідси визначення Себе твар'ю, тим самим звільняючи Себе від атрибутів абсолютних» [8, 138]. Як бачимо, православний мислитель у дусі києвохристиянської традиції поставив перед собою ціль подолати традиційний дуалізм Бога і світу, наблизити останній до першого, обґрунтувати тезу про реальні корені християнської Трійці.

Однак, доводячи її зв'язок з різними сферами життя і діяльності людини, П.Флоренський заявляє про підпорядкованість, неєдиносутність «четвертого лица» – Софії. Зрозуміло, що це робиться для того, щоб не перетворити Трійцю на «четверлицю», а «тварне начало», тобто природу і людину, не перетворити на одну з Божественних іпостасей. З іншого боку природа, світ за допомогою софіологічних обґрунтувань допущені в середину Божества, всередину Трійці, яка, допускаючи світ і людину в себе і проявляючи себе в них, тим самим обмежує і навіть ставить у залежність від «четвертого лица» Божественну всемогутність.

Таким чином, вчення про Софію як «грань» між Богом і світом було застосовано П.Флоренським для спроб виправдати Бога, показати його залежність від творіння і тим самим обґрунтувати соціальну значимість церкви у сучасному світі. Мислитель, який вважав церкву земним втіленням Софії, намагався довести, що поза релігійної організації людина приходить до розбещеності, яка є «блуканням по різних дорогах, а не по єдино вірній». В цій ситуації людина втрачає цілісність розуму, вводить його в «стан швидко-

плинної нестійкості» і, тим самим, стає нездатною до орієнтації в світі, до досягнення істини. Центральне поняття софіології П.Флоренського «Софія-мудрість» саме і розглядається то як ідеальна, така що не має недоліків, організація (церква), то як ідеальний світ (космос), то як ідеальна людина (святий). Відповідно до цього П.Флоренський всіляко рекламує старчество, вважаючи, що в «святому відкрита нам для споглядання прекрасна першостворена твар» [9, 135].

Найбільш яскравим прикладом проникнення в «містичну суть» релігії, що використовували ірраціоналістичні філософські аргументи, діалектику і при цьому претендували на наукоподібну респектабельність, були, на думку сучасних церковно-богословських кіл Московської патріархії, софіологічні пошуки П.Флоренського. Саме він, наголошується в православних виданнях, «зв'язав живую спадкоємність російське богослов'я початку ХХ ст. з сучасним богослов'ям» [10, 96], відкрив нові шляхи богословської думки і «став представником періоду сучасного богослов'я російської церкви» [11, 86]. При цьому його богослов'я, на відміну від інших представників софійно-реформаторського руху початку ХХ ст., насамперед В.Соловйова і С.Булгакова, характеризується як «суто церковне» лише з деякими зауваженнями.

Патріот, миротворець, екуменіст – ось характерні риси, якими наділяють П.Флоренського сучасні православні діячі. Власне зрозуміло те, що в вік науково-технічної революції богословам не може не імпонувати той факт, що П.Флоренський був не тільки священиком, богословом і релігійним філософом, а й математиком, мистецтвознавцем, лінгвістом. Ще на початку ХХ століття він закликав своїх колег не підходити до законів і гіпотез науки «найжаченими», як до «апокаліптичного звіра», але з довірою віднести до науки, за своїми її положення і подолати їх вірою.

Софійні уявлення цього часу на терені України найбільше представлені у протоієрея В.Зеньківського. Вважаючи, що найвищим елементом душі є «серце», яке здійснює духовний зв'язок між Богом і божественними основами світу, він одночасно використовує поняття «Софія» для пояснення процесів творіння. У розумінні В.Зеньківського існує дві Софії: божественна і тварна. Божественна Софія як мудрість Бога виступає як божественна концепція світу. Ідеї, що лежать в основі космічних процесів, являють собою тварну Софію. Ідеї в Богові В.Зеньківський іменує «первісними образами», а ідеї в світі «образами», або «логосами». «Первісні образи» і «логоси» знаходяться в єдності і тому, вважає український мислитель, треба відкинути наміри тлумачити всяку діяльність людини як таку, що йде від Бога. Необхідно визнати, переконаний В.Зеньківський, існування активно створених субстанцій і активної природи Божественного образу в людині.

Висновки. Таким чином, можемо зазначити, що так званий «релігійний ренесанс» у Росії на початку ХХ ст. вийшов з киевохристиянської традиції, яка завжди мала своїх репрезентантів в Україні, а її перебування у складі Російської держави зумовило процес взаємообміну і взаємодії своєрідних зразків духовності. Традиційно розповсюджене в Україні софійне вчення і християнізований платонізм стали у пригоді для модернізації і виведення з кризи православного богослов'я, ортодоксальність якого й буквально слідування візантизму спричинили до того, що на початок ХХ ст. воно втратило свій духовний авторитет.

Софійне вчення на тлі російської ментальності призвело до його систематизації і перетворення

на концепцію так званої софіології, в чому велика заслуга належить таким мислителям, як С.Булгаков і П.Флоренський. Софіологія останнього виокремлена, насамперед, тому, що тільки вона внесла в релігійно-філософські пошуки православного богослов'я «догматичну ясність». П.Флоренському ставиться в заслугу передусім стремління спрямувати всі свої знання в галузі філософії і природничих наук на те, щоб об'єднати ідеї церкви, що «обновляється», із «святоотеческими», «незмінними» традиціями, намагання не відкидати завоювання «раціоналістичної» філософії і науки, а включити їх у таку систему вседності, котра б надала можливість створити універсальне богослов'я.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. — Москва, 1991. — С.476.
2. Современная жизнь церкви //Русская православная церковь. — Москва, 1980. — С. 94-95
3. Булгаков С.Н. Свет невечерний. — Москва, 1994. — С. 188.
4. Флоренский П.А. Смысл идеализма. — Сергиев Посад, 1914. —С. 5.
5. Флоренский П.А. София //Богословский вестник. —1911. — №5. — С.140.
6. Флоренский П.А. Несколько писем Ф.Д. Самарина к свящ. П.А. Флоренскому //Богословский вестник. —1917. -№45. — С. 465.
7. Флоренский П.А. София //Богословский вестник. — 1911. — №7. — С.611.
8. Там само. — №5. — С.138.
9. Там само. — С. 135.
10. Современная жизнь церкви //Русская православная церковь. — Москва, 1980. — С.96.
11. Иванов В. Русское добротолубие //Московский патриархат. — Москва, 1978.-С.86.

К.Ю.БОГОМАЗ, О.І.ДИКА

ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФІЇ В ТЕХНІЧНОМУ ВУЗІ В КОНТЕКСТІ ГУМАНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Богомаз Костянтин Юхимович — проректор Дніпродзержинського державного технічного університету, доктор історичних наук, професор, академік Української академії політичних наук

Дика Олена Іванівна — доцент кафедри філософії та соціально-політичних наук Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат філософських наук

Становлення професійної культури, адекватної сучасному стану техногенної цивілізації, пов'язане зі зміною домінуючого в суспільстві стилю мислення. Нинішній, технократичний стиль мислення обумовлений не тільки швидкими темпами технічного прогресу на початку ХХІ ст., але є необхідним логічним етапом розвитку культури самого мислення.

Чуттєве світосприйняття, властиве доіндустріальній стадії історії, викликало до буття не-

обхідність у раціональному осмисленні дійсності. Якщо думки античних мислителів займала загальна картина Всесвіту і для цього максимально підходив міфологічний спосіб світосприйняття і формулювання знання, то надалі вузькопрактична потреба глибокого, але фрагментарного дослідження вимагала аналітичних методів, що й було названо європейським стилем мислення.

Природознавство і математика донині лідирують у науці за строгістю аргументації, чіткістю

суджень, визначеністю висновків. У струнких схемах абстрактних логічних символів відтворюються структури реального світу. І більше того, вченим вдається здійснити реальні відкриття завдяки подібним уможливленим конструктам, тобто знаходити для власних абстракцій емпіричне підтвердження. В свою чергу, нові інженерні технології, спрощено перенесені в царину пізнання людських відносин, ще більш зміцнюють віру у всемогутність раціоналістичних методів.

На несприятливому тлі девальвації духовних цінностей склався особливий технократичний стиль мислення, що суттєво вплинув і на гуманітарні дисципліни, де невдовзі виявилася його однобокості і неефективності.

Нова ситуація вимагає перегляду ставлення до способу осягнення і освоєння світу. Ця необхідність існує і потребує вирішення вже більш ніж півстоліття. Про неї говорили і Ясперс, і Шпенглер, і інші представники філософії історії ХХ століття. Їх турбувало те, що «виникає загроза, що в мистецтві зникне не лише дисциплінуюча, але і змістовна складова, в науці втратиться сенс цілого, в філософії – традиція віри. Замість цього збережеться традиція технічної рутини, штампів і форм, засвоєння точних методів, і, врешті-решт, безвідповідальне базікання» [4, 366]. Особистість у такому суспільстві формується в прагненні не стільки «бути», скільки «мати вигляд». Домінування такого технократичного мислення в сучасному суспільстві свідчить про занепад його культури. Криза такого способу мислення, що виявляється у нездатності розв'язати глобальні проблеми, свідчить про необхідність зміни технократичного способу ставлення до світу і людства, про необхідність розвитку нової гуманітарної парадигми.

Більше того, цю необхідність гостро відчувають сучасні молоді професіонали, чия освіта є технократичною не лише за фахом, але й за способом здобуття знань.

Культура фахівця розвивається завдяки практичному досвіду, але інтелектуальні основи професіоналізму формуються освітою. Існуюча нині модель освіти формує не творчу особистість, здатну ставити і розв'язувати проблеми на рівні суспільного життя, а вузького фахівця, замкненого на предметі свого заняття, здатного обслуговувати певну галузь уже розробленої технічної діяльності.

Але сучасний етап НТР, поява принципово нових технологій змінило саме поняття професіоналізму: глобальний характер технічних дій вимагає від людини іншої ролі – не того, хто обслуговує технологічний процес, а того, хто спрямовує і використовує його в соціальних інтересах. Це означає, що власне професійної, фахової компетенції виявляється недостатньо, необхідна компетенція соціальна. Саме така компетенція стає умовою професійної культури спеціаліста. Таким чином, оволодіння професійною культу-

рою означає свідоме підпорядкування професійної діяльності соціальним цінностям і пріоритетам, а разом з тим – перехід стилю мислення з технократичної стадії до гуманітарної.

В цьому контексті однією з важливих проблем, що постають на сьогодні перед вищою школою, є виховання національної інтелігенції, тобто тієї верстви населення, яку визначають спадкоємцем і виразником автентичності нації, своєрідним генератором національного духу, носієм культури. Для досягнення цієї мети слід пам'ятати, що інтелігенція – поняття значно ширше, ніж «інтелектуал» або «професіонал». У сьогоднішній вищій школі бере на себе відповідальність не тільки за формування нової генерації професіоналів, але й закладає підґрунтя їх світоглядних орієнтацій, їх цінностей і стратегій поведінки.

Саме на формування інтелігентної, а не просто «вміючої» молоді людини і спрямовані всі зусилля сучасної української еліти щодо гуманізації та гуманітаризації освіти. Адже світогляд та моральні цінності формуються саме у міжлюдських стосунках, історичний досвід яких усіма можливими засобами відображають гуманітарні дисципліни.

Особливу роль у процесі формування національної інтелігенції відіграє філософія. Ця особливість полягає в тому, що вона поєднує в собі науково-теоретичне знання з духовно-практичною, ціннісною гранню людського досвіду. Це і визначає специфічний характер ставлення філософії до культури. В філософських системах і вченнях зосереджений не тільки інтелектуальний, але і моральний, і естетичний досвід людства. Ці аспекти філософського знання сьогодні мають найважливіше значення у процесі формування світогляду молодих професіоналів.

Та якщо проаналізувати стан викладання філософії в сучасних технічних вузах держави, то ми зіткнемося з певною невідповідністю. З одного боку, саме тут, у технічних вузах, існує болюча, нагальна необхідність в якісних гуманітарних знаннях, оскільки не так вже й багато часу відводиться навчальними планами на формування гуманістичного світогляду. З другого боку, здебільшого, саме в таких вузах філософія викладається за старими програмами і авторитарними методами. Якщо ж зважити на те, що існує тенденція постійного скорочення годин, відведених на вивчення філософії, то за таких умов викладання дійсно гуманістичний, ціннісний живий зміст цієї науки втрачається. Залишаються мертві, абстрактні схеми, які без наповнення історичним, конкретним змістом виявляються абсолютно непотрібними майбутнім технічним професіоналам.

Так перетворюється найцікавіша, найґрунтовніша і найнеобхідніша галузь людського знання на нормативний обтяжливий додаток до загального курсу навчання. Це ж, у свою чергу, відштов-

хує більшу частину студентства від серйозного і зацікавленого заняття філософією (для викладачів не секрет, що участь у семінарах, олімпіадах, студентських конференціях обумовлена не стільки іманентним інтересом до світоглядних філософських проблем, скільки зовнішнім стимулом – пільгами під час сесії). Крім цього, таке положення дисципліни веде до скорочення її навчальних годин, оскільки сучасна вузівська адміністрація вийшла зі студентства, яке навчалось саме за такими застарілими програмами і не має належного уявлення про те, навіщо майбутнім інженерам, економістам, іншим фахівцям потрібна філософія.

Викладачам філософії залишається лише розчаровуватися, вкотре стикаючись зі зміною у кількості годин, відведених на філософію та перекроювати на власний розсуд уже написані тексти лекцій. Та біда не тільки в зайвій праці, а в тому що в результаті знищується сама жива суть філософії, її глибокий зміст. Така наука нездатна впливати на свідомість молодих людей.

Зрозуміло, що у такий спосіб проблема гуманізації вищої освіти, а з нею і проблема виховання національної інтелігенції (яка, за Тойнбі, здатна брати на себе відповідальність за історичну долю нації) вирішена бути не може. Не в зміні кількості годин (хоч було би добре збільшити їх кількість), не в веденні додаткових дисциплін у філософський курс (як це було зроблено у 2002-2003 навчальному році, коли в один семестр і під один іспит були зведені філософія, логіка, релігієзнавство, етика і естетика) полягає дійсна гуманізація освіти і реформа філософії як навчальної дисципліни.

Необхідність кардинальних, методологічних змін у викладанні філософії у вузі виникла ще наприкінці 80-х років ХХ ст. Та якщо на початку перебудови вітчизняні авторитетні філософи висловлювали свої думки щодо цієї проблеми, організували у філософській періодиці «круглі столи» із цих питань, публікували власні статті, пропонуючи власні варіанти нових програм та підходів, то на сьогодні вузівський викладач залишений науковцями напризволяще. Академічні видання, які вважаються фаховими у філософських питаннях, зовсім не цікавлять проблеми вузівської філософії. Що ж до вузівських видань, то і там чомусь дуже рідко можна зустріти думки авторитетних викладачів з приводу теоретичних питань викладання філософії.

Наприкінці 80-х років у журналі «Философские науки» розгорнулася дискусія з проблем методології та методики викладання філософії у вузах. Саме тоді були висловлені ідеї необхідності не «косметичного ремонту» вузівської програми з філософії, не введення теми Людини десь між іншими темами, а її повної і докорінної переробки. У статті С.Золотухіної-Аболіної жорстко критикувалась позиція так званих філософів від природознавства, які прагнули замінити гуманітар-

ний зміст науки спеціалізованими галузевими видами філософських знань на зразок філософії математики, філософії хімії, біології тощо. Аргументом такої позиції було прагнення «наблизити» філософію до дійсності, хоча насправді вона лише віддалялася від тої дійсності, яка складає предмет її дослідження. Такий підхід передбачав, що «людина – це перш за все професіонал і професійне мислення є основа його способу світосприйняття та світорозуміння. Звичайно, професія накладає на людину серйозний відбиток. Але ж студент – ще не спеціаліст, хоча вже цілком сформована особистість» [6, 89]. Навряд чи варто у вузі прищеплювати йому «професійний кретинізм». Шлях студента до наукової свідомості пролягає через осмислення сенсожиттєвих та соціальних проблем, що дає йому шанс бути, перш за все, людиною своєї історичної епохи, бути гідним звання інтелігентної людини, а вже у такому контексті – і професіоналом.

Ще однією суттєвою вадою вузівського курсу філософії ще з радянських часів вважався догматизм та схоластичність у її викладанні. Філософію як науку і понині часто подають як завершену систему знань. Між тим «філософія не стільки відповідає на запитання, скільки ставить їх, виявляючись вічним запитуванням, зверненим до розуму та совісті людини. Як мораль служить людині для того, щоб піднятися вище, стати кращою у моральному відношенні, так і філософія кличе її до постійного пошуку істини» [5, 101].

Слід пам'ятати, що будь-яке знання має бути підпорядковане певній меті й безпосередньо на неї працювати. Якщо проголошується, що нам потрібно виховувати у сучасній молоді розсудливу аналітичність, толерантність, широту мислення, поєднану з умінням глибоко і досконало вивчати проблему, вмінням орієнтуватися у суперечливих ідеях, теоріях, концепціях, то і філософський курс повинен бути спрямований на формування таких здібностей. Тому, на наш погляд, у сучасному вузі філософію слід викладати як історію філософії. Саме історія філософії від найдавніших часів до сьогодні є тим базовим підґрунтям, яке, з одного боку, утримує логіку філософського мислення, а з другого, є скарбницею філософської думки. Інакше кажучи, тільки у вигляді власної історії як логіки пошуку істини, філософія як нормативна дисципліна матиме власний зміст.

Історія філософії – це пам'ять, без якої неможливо засвоювати знання і рухатися вперед: вона пов'язує часи та імена, залучає до наукових надбань та досвіду. Як навчальна дисципліна вона здатна виявити філософські проблеми з урахуванням їх історичного контексту та персоніфікації. Це дає змогу репрезентувати яскраві та самобутні імена, з якими асоціюється той чи інший напрямок у філософії, постановка та варіанти вирішення глибинних філософських проблем. «Показ

індивідуального компоненту при цьому зосереджується на самій логіці, досягненнях і відкриттях філософів порівняно з попередниками, а не лише на тому, чого вони не здійснили у відповідності до сучасних вимог» [2, 7]. До речі, установка на пошук недоробок та похибок у філософських концепціях різних часів, з точки зору сучасного розвитку науки, взагалі є грубим порушенням наукового принципу історизму.

Історія філософії – це історія розвитку людського пізнання, яке є результатом сумісних, часто суперечливих зусиль незліченної кількості учасників цього процесу. Знайомлячи студентів з персоналіями в філософії, з оригінальними концепціями, ми демонструємо їм не тільки своєрідність їх авторів, але і щоразу додаємо до спектра знань певний новий «колір», навчаємо, таким чином, бачити зміст науки з різних точок зору.

На історико-філософський акцент у вузівській філософії як на необхідний вказували і учасники наукових дискусій 80-х років. Так, Б.Воронцов зазначав: «Можливим виходом із скрутного становища видається викладання курсу історії філософії як обов'язкового». До речі, варто зазначити, що Енгельс називав вивчення історії філософії дійсною школою теоретичного мислення. На користь нашої пропозиції Воронцов наводив такі аргументи:

- філософія у такому курсі виглядає живою, персоналіфікованою...у власному історичному часі;
- вивчаючи історію філософії, студент отримує «свободу вибору». Це особливо важливо в сучасних умовах, коли будь-яке нав'язування інформації породжує різку негативну реакцію у відповідь;
- курс історії філософії має значно більший культурний, гуманістичний потенціал, ніж традиційний.

Як бачимо, позитивну роль історико-філософського знання для студентів науковці відзначають вже більше 15 років. Та, на жаль, до практичного втілення цих пропозицій справа не доходить.

Звичайно, реалізація цих ідей пов'язана з певними труднощами (наявність кваліфікованих кадрів, неоднозначна реакція з боку досвідчених викладачів, додаткові затрати часу на підготовку, обмежена кількість годин, відведених на предмет, та ін.). Тому необхідно творчо підходити до таких змін.

Реформуючи систему викладання філософії слід пам'ятати і те, що сучасний студент – це молода амбітна людина часто із значно кращим доступом до джерел інформації, ніж викладач. Адже «вузівський викладач, вузівський учений у своїй більшості входить до соціальної групи економічних аутсайдерів. На сьогоднішній день хороша, якісна освіта не гарантує від зубожіння, є соціально незапитуваною. В Україні одна з найнижчих зарплат виявилася у тих, хто, за мірками західного су-

пільства, повинен входити у середній клас: в інтелігенції та вузівських працівників» [1, 25]. При викладанні історії філософії викладач не стільки лектор, скільки педагог, який вважає своїм завданням допомогти студенту розібратися в різносторонньому матеріалі, в концептуальних тлумаченнях філософських проблем, у складностях їх історичного контексту без будь-яких витинок і замовчувань.

Викладаючи історію філософії не можна обмежуватися «видаванням» студентам інформації, наданням деяких історичних та інших відомостей про Спінозу, Гегеля, Маркса, Хайдеггера або навіть збагаченням загальнокультурної ерудиції. Потрібно спонукати студентів до самостійного читання класичних текстів, «провокувати» на повторне читання праць видатних мислителів минулого, підштовхувати до переосмислення того змісту філософських понять, яким вони володіли до вивчення філософського курсу. Навіщо викладати те, що люди самостійно можуть прочитати в підручнику чи енциклопедичному словнику? Ніяка найкраща лекція не замінить самостійної роботи над першоджерелами. Навіть якщо викладач не виступає в ролі диктора-читця, більш менш виразно відтворюючого тексти, що пройшли багаторазову апробацію, а є глибоким, талановитим інтерпретатором та самобутнім ученим, який має власний, вистражданий погляд на пропонувану слухачам інформацію, – навіть такий викладач буде мимоволі завжди щось висувати на перший план, а щось зовсім лишати осторонь як несуттєве. А між тим через розмаїття інтересів студентів нерозглянутими у лекції можуть залишитися найцікавіші, найповчальніші для них матеріали.

Історія людської думки взагалі і історія філософії перш за все повинна бути розгорнута так, щоб «не перетворилася в розповідь про те, що колись, кимось і якимось було сказано. Обговорення ідей великих мислителів обов'язково має перетворитися на розмову про філософські проблеми, які хвилюють людей в сучасному світі» [3, 12]. Це особливо важливо по відношенню до таких філософів, як Платон, Декарт, Спіноза, Гегель, Маркс, Сартр, Шпенглер, творчість яких об'єктивно фокусує в собі найнапруженішу драму пошуків теоретичного виходу з протиріч європейської філософії і всевітньої духовної логічної культури людства взагалі. За таких умов великі мислителі різних епох вступають у діалог з сьогоденням і стають найавторитетнішими співавторами у сучасному розгляді вічних філософських проблем.

Такий підхід дає змогу бачити слабкі і сильні сторони різних напрямків філософії. Адже не існує абсолютних істин на всі часи. Тому, певно, не слід викладати будь-яку з філософських концепцій як найбільш істинну і приклад остаточного розв'язання філософських проблем. Вивчення історії філософії завжди лишає простір для дискусії і, що найважливіше, для власного, са-

мостійного логічного обґрунтування думки щодо філософських питань.

Змінена у такий спосіб методологія викладання філософії в сучасному вузі дає можливість: по-перше, продемонструвати історичний зміст основних філософських проблем, законів, категорій, а не перетворювати курс викладання філософії на читання філософського словника; по-друге, формувати у студентів самостійне логічне мислення, навички самостійного аналізу світоглядних проблем; по-третє, викладати філософію не

як суму знань, а як процес пошуку істини і, як наслідок, готувати не «вміючого говорити» студента, а творчу особистість.

Інакше кажучи, така вузівська філософія здатна збагатити знання студентів духовними надбаннями людства, тобто формувати українську інтелекцію. Своє завдання така філософія вбачає в подальшому розвитку духовної культури нації на новому історичному етапі, активному залученні молоді до процесу творення національної культури як частини світового культурного процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1 Конох М.С. Формування нової філософії освіти в Україні. Соціально-філософський аналіз: [Монографія] — К., 2001 — 223 с.
- 2 Капитонов Э.А. Социология XX века. Ростов-на-Дону: издательство «Феникс», 1996 г.-512 с.
- 3 Ильенков Э.В. Философия и культура. — М.: Политиздат, 1991- 464 с.
- 4 Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1994. — С.366.
- 5 Воронцов Б.Н. Некоторые вопросы преподавания философии в вузе //Философские науки.-1991. -№ 12. — С.100-102.
- 6 Золотухина-Аболина Е.В. Философское знание: радикальное обновление и актуальные проблемы преподавания //Философские науки. — 1988.-№8. — С.83-90.

О.М.КОРХ

ІДЕЯ ОСОБИСТОСТІ, ЩО САМОВИЗНАЧАЄТЬСЯ В ТЕОРІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ДЖ. РОУЛЗА

Корх Олександр Миколайович — проректор з навчальної роботи Академії митної служби України (м. Дніпропетровськ), доктор філософських наук, професор

Модернізаційні процеси, що так чи інакше відбуваються в Україні, супроводжуються поступовим поширенням у нашому суспільстві цінностей ліберального ґатунку. З огляду на порівняно коротку історію існування ліберальної традиції у нашому культурному просторі, актуальним уявляється питання щодо основних принципів лібералізму. Певною мірою проясненню цього питання має сприяти звернення до поглядів Дж.Роулза, «Теорія справедливості» якого серед західних дослідників вважється парадигмальним вираженням сучасної ліберальної філософії.

У контексті аналізу вихідних засад справедливого соціального устрою Дж.Роулз послідовно відстоює суспільний ідеал, який надає людям право самостійно вирішувати, що складає цінність (благо) їхнього життя. Основоположним принципом цього ідеалу є визнання повної автономії індивіда у визначенні власної долі. «Саме

повна автономія активних громадян, — наголошує він, — відображає політичний ідеал, який має бути реалізований у громадянському світі» [4, 207]. Іншими словами, головний принцип справедливого соціального устрою полягає у забезпеченні незалежного, тобто такого, що здійснюється в умовах свободи і рівності, особистого вибору тих чи інших цінностей і моделей поведінки.

Важливо при цьому, щоб жодна із цих цінностей і моделей не нав'язувалася іншим за єдино правильною і припустиму. Кожен має право особисто визначати, висловлювати і слідувати своїм власним уявленням про благо за умови, що вони не претендують на роль загальнообов'язкових і не перешкоджають реалізації аналогічного права інших. Таке право базується на відповідному розумінні справедливості, згідно з яким «кожна людина повинна мати рівне право на максимально широку систему рівних свобод, сумісну з аналогічною системою сво-

бод для всіх» [6, 12]. І таке право, неодноразово акцентує Роулз, є безумовно більш важливим, аніж будь-які інші уявлення про благо.

Зазначений акцент зумовлений, по-перше, тим, що Роулз певною мірою відходить від просвітницького бачення людини як істоти виключно доброї. Результатом більш стриманої оцінки природи людини взагалі, і її пізнавальних здібностей зокрема стало більш зважене відношення до інституціональних, зокрема державно організованих, засад її діяльності та до традиції, які мають усталювати і врівноважувати особисту активність, а також переконання, що, за словами І.Крістола, «...не існує жодного доступного нам вищого, авторитетного знання про те, що таке добродійне життя або в чому полягає суть людського щастя, що таке знання не явно нам дане лише в індивідуальних перевагах і тому індивід має бути вільним розвивати та висловлювати ці переваги» [1, 216] незалежно від пануючих у суспільстві уявлень про благо. А, по-друге, свідомою реакцією Роулза та його послідовників на класичний лібералізм Бентама і Мілля, що спирається на етику утилітаризму.

Специфіка цього лібералізму полягає у захисті індивідуальних прав і свобод виключно як засобів або умов, необхідних для досягнення деякої більш значної мети – користі, добробуту чи щастя індивіда або певного загалу людей. Однак якщо підпорядкувати права і свободи особистості будь-якому «вищому благу», то не можна гарантувати недоторканності цих прав і свобод, тобто не можна виключити можливості принесення їх у жертву тим чи іншим «фантомам» вищого блага, за якими за надто часто приховуються інтереси тих чи інших пройдисвітів. Водночас, «якщо право – це всього лише засіб для досягнень загального добробуту, то правова ідея може і повинна бути відкинута відразу ж, як тільки комусь вдасться довести, що добробуту цього – зараз же, негайно чи у найближчому майбутньому – можна досягти неправими й протиправними засобами. І по-друге, якщо право – це всього лише засіб для цілей прогресу, вже встановлених суспільством, то тоді виключена будь-яка перевірка самих цих цілей на правочинність, – виключена можливість судити про те, чи не суперечать об'єктивно обґрунтовані проекти суспільно-історичного розвитку хоча б елементарному правовому ідеалу» [5, 125].

Отже, Роулз, а за ним і ліберали «нової хвилі» виходять з того, що індивідуальні права і свобо-

ди людини мають настільки фундаментальне значення, що ніякі міркування загальної користі, солідарності, благополуччя або щастя не можуть служити основою для їхнього порушення. Роулз розглядає право як систему обмежень свободи, необхідних для забезпечення максимуму свободи. Тобто свобода може бути обмеженою тільки заради свободи. Саме тому Роулз пропонує не чергове визначення єдиного для всіх «загального блага» або «достойного способу життя», а лише певну систему основних прав і свобод, у межах якої відбувається *самовизначення і самореалізація* особистості.

Головне завдання держави у цьому зв'язку вбачається не в тому, щоб визначити єдино припустимі норми і вимагати від громадян їхнього безумовного виконання. А в тому, щоб підтримувати зазначену систему основних прав і свобод і виступати нейтральним арбітром у стосунках між індивідами, що реалізують власні уявлення про благо і достойний спосіб життя. Таким чином, пріоритет прав особистості має безумовний характер і вимагає нейтральності держави у визначенні і виборі індивідом власного уявлення про благо, яке не суперечить загальноприпустимим, її зосередженості на процедурі самовизначення. «Держава повинна надавати рівні можливості громадянам для перетворення в життя будь-якого допустимого уявлення про благо» [3, 90]. У цьому контексті перспективи індивідуалізму, принаймні як ідеалу, набувають виразно позитивного характеру.

Ці положення Роулза про фундаментальне, а не інструментальне значення індивідуальних прав і свобод, про відхід від етики утилітаризму і радикального неприйняття традиціоналізму, більш стримана оцінка людського розуму, пошуки переходу від монологічної моделі раціональності до діалогічної, а також принцип нейтральності держави, що вимагає від останньої однакового ставлення до всіх особистих уявлень про благо і сенс життя, якщо тільки вони не спрямовані проти інших людей і не претендують на загальну значущість, і складають морально-філософську основу сучасного лібералізму, представленого в роботах Р.Дворкіна, У.Кімліка, Дж.Уолдрона, Дж.Крістмена та багатьох інших. Осмислення та імплементація цих положень до змісту вітчизняного політико-філософського дискурсу, безумовно, сприяла б більш інтенсивній інтеграції нашого суспільства до європейського культурного контексту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Крістол І. Капіталізм, соціалізм, нігілізм // Консерватизм: Антологія. – К., 1998.
2. Ролз Дж. Теорія справедливості. – Новосибірськ, 1995.
3. Ролз Дж. Ідея блага і пріоритет права // Сучасний лібералізм. – М., 1998.
4. Роулз Дж. Політичний лібералізм // Сучасна політична філософія: Антологія. – К., 1998.
5. Соловйов Е. Намордник для Левіафана // Політична думка. – 1999. – № 1-2.
6. Сучасна політична філософія: Антологія. – К., 1998.

О.О.ОСЕТРОВА

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНІ МОТИВИ ФІЛОСОФСЬКОЇ СПАДЩИНИ Л.А.СЕНЕКИ (КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ТВОРЧОСТІ СЕНЕКИ І А.КАМЮ)

Осетрова Оксана Олександрівна – доцент кафедри філософії Дніпропетровського національного університету, кандидат філософських наук

Наявність проблеми суїциду зафіксована у літературі, що подає опис історії розвитку Давнього Єгипту, але мають рацію припущення про ще глибше її занурення в історію розвитку людства. Її шляхи не обминули і Давню Грецію. Так, картину суїциду викладено у давньогрецькому міфі про Арахну, яка наклала на себе руки внаслідок приниження її Афіною, розлюченою через її нетактовність і неповагу до себе (Афіни).

Поширеного тлумачення віднайшла суїцидальна проблематика у Давньому Римі, в тому числі – у школі стоїків.

На думку Григорія Чхартішвілі, школа стоїків виправдала самогубство, уклавши обґрунтування в етичну систему, яка була першою в цьому плані. Дослідник передбачав, що стоїцизм можна визначити як відмінну філософію смерті [4, 103].

У зазначеному визначенні криється великий сенс, що стосується не тільки стоїцизму, а будь-яких філософських теорій, працюючих у напрямку захисту суїциду як права людини на смерть, на відміну від філософських поглядів, що забороняють і виступають проти суїцидальних актів. Останні, на протипагу першим, можна визначити як філософію життя.

Існують також і випадки третього плану: коли людина (між іншим – філософ) проводить своє життя серед болю і страждань, внаслідок чого дозволяє собі і іншим людям право обрати смерть як єдино можливий шлях усунення власних страждань і звільнення від опосередкованого жалю своїх близьких. Тут філософія смерті ототожнюється із філософією життя. Це – складні випадки, які не обов'язково закінчуються актом суїциду, наприклад, можна згадати Фрідріха Ніцше.

Але повернемося до стоїків.

Гр. Чхартішвілі відчуває дискомфорт від поведінки Клеанфа, представника стоїцизму, яка призвела до його смерті і може розцінюватись як суїцидна дія. Самогубство Сенеки дослідник розцінює як повчальне діяння, що не викликає в нього захоплення.

Дана робота присвячена аналізу філософських поглядів Сенеки, зокрема виявленню екзистенційних мотивів його творчості, які є актуальними сьогодні і пов'язані з проблематикою «життя – смерті» та правом свободи вибору однієї із зазначених складових.

Оцінка суїциду не з'являється у будь-якого

мислителя раптово. Її формування обумовлюється світоглядними настановами автора. Екзистенціалізм же не просто філософський напрям, а певний тип філософського мислення, певний тип світогляду. Екзистенційні елементи мислення передбачають певні відповіді. Встановити те, якими вони були у Сенеки чи були взагалі – головне завдання даної роботи, тематика якої взагалі тісно сплетена із подальшою розробкою суїцидологічних поглядів Сенеки.

Актуальність тематики полягає в тому, що феномен суїциду продовжує існувати, поширюватися і охоплює величезну кількість країн з різним рівнем розвитку. Ситуація може просвітлішати внаслідок усвідомлення чинників, що формували погляд Сенеки на систему «життя – смерть».

Завдання, які буде намагатися вирішити автор даної статті:

- 1) зазначити спільні моменти у філософських концепціях Сенеки та Камю – людей, що належать до різних часових відрізків та напрямків;
 - 2) вирішення попередньої задачі надалі узгоджуватиметься з чіткішим визначенням спільних моментів двох різних епох, сучасниками яких виступали Сенека і Камю;
 - 3) наголосити на відмінностях, існуючих у обох мислителів при вирішенні одних і тих же екзистенційних проблем;
 - 4) зробити певні висновки та пропозиції щодо подальшого розвитку даної проблематики.
- Сама постать Сенеки до цих пір не знайшла загальної оцінки у працях різних дослідників, що обов'язково наголошують на розбіжностях між словами і діями античного філософа, політичного діяча, просто людини.

Тут звертає на себе увагу позначена Чхартішвілі повчальність. Звідки її витокі? – Може, вона йде від софістів – учителів мудрості? Тобто, як філософ, Сенека, що багато чого побачив у своєму житті, намагався свої знання донести до реципієнтів. До того ж, він довгий час спілкувався з Нероном, жорстоким і свавільним. І це вміння спілкуватися з тираном за умов збереження власного життя також могло обумовлювати певний рівень повчальності.

Епоха Сенеки – час глибокої моральної кризи суспільства. І ми не повинні засуджувати філософа за ті матеріальні блага, серед яких він жив, а повинні звернути увагу на його власний потяг

до моралі, який він намагався передати і своїм сучасникам.

Ми не в змозі і не вправі засуджувати Сенеку за нібито власні злодіяння, не встановлені офіційно, але, не ідеалізуючи його образ, повинні розібратися в його житті, що сповнене творчості, і в творчості, що просякла все його життя.

Наш час, сповнений ламки «застарілих» систем цінностей, призводить до певних кризових ситуацій. Вихід з них необхідно віднайти для нормального подальшого функціонування.

Будь-яке життя чи то епоха, сконцентровані навколо матеріального і позбавлені духовного начала, неминуче зазнають краху. Тільки повернення та навернення в царину духовного може прискорити процес виходу даного суспільства з будь-якої кризи (економічної, політичної, освітньої тощо).

Велике значення до цих пір мають поради і розради Сенеки зі сфери моралі, що наскрізь просякла саме життя, неухильно пливуче до свого заходу.

Для сучасної людини ті ж процеси комп'ютеризації дозволяють звільнити певний час. Правда, в подібному техногенному розвитку криється жахливий для людства момент, зафіксований вже у книзі Чжуан-цзи: садівник-мудрець у V ст. до н.е. зазначав зі слів свого вчителя (неназваного), що людське користування машиною призводить до перетворення самої людини на машину з механізмом замість серця.

Альберт Швейцер з цього приводу наголошує на наступних наслідках зростання машинного впливу:

- 1) важкість протікання процесів самоусвідомлення та зосередженості;
- 2) зростання небезпеки перетворення індивіда на людину-річ замість розвитку як особистості.

Саме вільний час високо цінується й оцінюється (про всяк випадок – повинен). І людська думка завжди прямувала в цьому напрямі: звільнити час і сили (повая і розвиток знарядь праці). Виникає тільки питання – для чого? Відповідь на нього і відбиває сенс життя того чи іншого індивіда.

Адже людське життя можна визначити як шлях людини, виміряний у часі. Кількість годин, років людині невідома, хоча пияцтво, наркотики, аморальність скорочують їх; напрямки шляху – річ, залежна від ступеня свободи вибору певної людини. При цьому головне, що може людина, – це правильне витрачання свого часу. Здавалося б, на перший погляд, звичайна річ, але людство в цілому і окремо людина зволікає нею, гублячи себе, своє життя, що, минаючи, кане у небуття. І якщо існування – буття, то небуття – це смерть. І та кількість індивідів, що постійно витрачає без залишку свій час на ніщо, опиняється, не бажаючи того сама, в розряді духовних самогубців.

Альбер Камю, французький філософ-екзистенціаліст XX століття (майже наш сучасник), вус-

тами свого героя Тарру з роману «Чума» наголошував на проблемі часу в житті людини і навіть намагався дати рецепт його використання: «Питання: як домогтися того, щоб не гаяти марно часу? Відповідь: відчутти час у всій його протяжності. Засоби: проводити дні у приймальні зубного лікаря на жорсткому стільці; ...слухати доповіді на незрозумілій тобі мові; ... стирчати в черзі біля театральної каси і не брати білета на спектакль тощо» [2, 112].

Як бачимо, питання суттєве, а відповідь містить у собі протилежні моменти:

- а) відчувається абсурд запропонованого;
- б) відповідь якраз і пропагує марність проведення часу, що повинно призвести людину, витрачаючи саме таким чином свій час, задуматися і оглянути беззмстовність своєї життєдіяльності.

Вищезазначена відповідь характерна для героя Камю, адже останній при поясненні і розгляді Всесвіту як головної категорії постійно звертався до поняття Абсурду, з яким, на його думку, людині необхідно змиритися і жити. При цьому, із прийняття Абсурду у своє життя витікає отожднення цих понять чи об'єктів.

Навпаки, Сенека націлений на пошук сенсу життя і впевнений, що такий існує і пов'язаний знову ж таки з категорією часу.

Так, у «Моральних листах до Луцілія» Сенека наголошує, що найперша справа кожної людини полягає у збереженні часу та в усвідомленні його цінності.

І дійсно, людина, проводячи час так, як вказано у Камю, нарікає на близьку смерть, що швидкоплинно наближається.

Сенека ж міняє місцями наголоси і акцентує увагу на тому, що людина помирає неодноразово, в кінці життя, а щоденно, тобто смерть підстерігає людину не попереду, а знаходиться позаду, підганяючи марно витраченим часом у своє лоно: «Скільки віку прожито – стільки ж одразу бере його смерть» [3, 38]. І більше того, «... відколи ти народився, відтоді й прослуєш до смерті» [3, 44].

Правда, необхідно зазначити, що римський філософ, наголосивши на часі як на пливкій, невторимній нашій власності, нічого не каже про іншу річ, властиву людству і далі – природі – маємо на увазі пам'ять.

Адже поряд з людьми, що марно витрачають час, живуть інші, з протилежними властивостями і можливостями. Вони не гають часу, а залишають, вмираючи, певний ціннісний доробок, що живе крізь віки і тисячоліття. Така пам'ять не видає свого героя у повновладне лоно небуття.

Мабуть, епоха моральної кризи при розпаді Римської імперії дозволяла наголошувати тільки на негативних моментах і застерігати саме від останніх, яскравим прикладом втілення яких і були сучасники Сенеки.

Будь-яка нова філософська течія у своєму виникненні обумовлюється певними соціально-по-

літичними процесами. Так, екзистенціалізм виник не миттєво, а був підготований атмосферою Нового часу з його поглядом на людину внаслідок розвитку природничих наук як на маленьку піщинку, закинуту на Землю, заблукалу у безмежному Всесвіті, що розвивається за своїми невідкладними для людини механічними законами.

Але й добу Нового часу не можна вважати початковим моментом формування екзистенційного мислення.

Екзистенціалізм як філософія існування людини, розглядає буття останньої на межі, тобто у граничних станах – жаху, відчаю, тузі.

Зазначені риси були складовими елементами «духовної» атмосфери Римської імперії у період кризи. Тому не випадково для вираження свого екзистенційного погляду Альбер Камю звертається до історичної постаті Калігули, який сіяв навкруг себе жах, смуток, біль та смерть.

Таким чином, цікавим моментом, крапкою перетину між яскравими особистостями, що належать до різних епох і філософських течій при певній духовній спільності, – між Сенекою і Камю, – є образ Калігули.

Історичним є зіткнення Калігули та Сенеки: хвороблива заздрість імператора до талановитості та геніальності інших не могла винести блискучості красномовства Сенеки. І Калігула навіть віддав наказ про вбивство адвоката. На щастя наказ не було виконано внаслідок заступництва вільновідпущениці імператора, що наголосила на хворобі філософа, від якої останній повинен був невдовзі померти своєю смертю. Невідомо, що було б далі, але сам Калігула став жертвою змови.

До цього часу належить створення філософського трактату Сенеки «Про гнів», присвяченого його братові Новату. Але може бути, що ці роздуми спрямовані в першу чергу до самого себе, адже ще була живою його образа на Калігулу, а далі – й на Клавдія.

Мабуть, не тільки образа, але й гнів клетотів у душі Сенеки. Тим цікавішим є розходження Сенеки-стоїка (для стоїків було характерно відстоювання смерті в разі необхідності) та Арістотеля, що засуджував самогубство. Арістотель розглядає один з видів самогубства як акт гніву. Для Сенеки ж гнів необхідно підкоряти розумові. Здавалося б, вигнання та гнів філософа-мораліста, усвідомлення свого несправедливого відриву від улюбленої батьківщини могли б призвести стоїка до суїциду, але Сенека вирішив інакше, намагаючись вгамувати гнів через свої роздуми про його негативність та «аморальний» вплив на душу людини.

Про неабсолютну стоїчність Сенеки свідчать і деякі рядки епіграм, написаних у вигнанні, – перед нами розкривається нещасна душа людини, вражена болем та безнадією, відчувається жалість до себе (все це суперечило стоїчній філософії).

Всі ці моменти набудуть величезного значення при подальшому нашому аналізі життя та творчості Сенеки, і особливо – при розгляді його філософії смерті – в теорії та на практиці.

Повернемося до постаті Калігули, що має для нашого дослідження принципову значущість, і безпосередньо до її відбиття у творчості Альбера Камю.

До речі, Сенека у трактаті «Про гнів» виступає за всепрощення та найширшу свободу, яка може бути реалізована у житті людини. Що для цього необхідно? За Сенекою – моральне вдосконалення.

Дійсні цінності роблять людину вільною, антицінності – рабом. При цьому антицінності не виникають безпідставно, вони народжуються у бездуховному суспільстві. Так, поряд з духовними мають роль і матеріальні (наприклад, гроші), але тільки до певної межі, а надалі – вони перероджуються у свою протилежність.

Калігула А. Камю шукав сенс, вів пошук цінностей, але був зупинений значущістю матеріальних благ у суспільстві, в котрому, починаючи з правління Тіберія (14 – 37), якого змінив Калігула (37 – 41) і надалі включно до Нерона (54 – 65), усталений раніше Октавіаном Августом принципат поступово переформувався на монархічну диктатуру з тиранічною владою, що спиралася на придворні інтриги та криваві розправи з сенатською аристократією.

Таким чином, Калігула – породілля свого часу, своєї епохи, яка обумовила розвиток найнегативніших рис його характеру, знищивши усе позитивне, що, до речі, характерне і для розвитку Нерона, якому були властиві певні позитивні якості, що постійно заглушувалися негативними, і що свідчить про певну слабкість при позірній силі обох імператорів, обумовлену аморальністю та відсутністю розумової домінанти у їхній поведінці (до речі, звернення до розуму і надання йому головуючого положення у житті людини єднає Сенеку і Сократа, смерть яких – така тождна і відбулася за тождних умов).

В результаті свого регресивного розвитку Калігула приходять до висновку: «Якщо скарбниця має значення, тоді людське життя його не має... їх життя [маються на увазі цінувальники матеріального] – ніщо, оскільки хутко гроші для них – все» [1, 420].

Калігула вирішив бути логічним до кінця:

1. Людське життя своїм знеціненням знецінює весь світ.
2. «Цей світ не має значення, і хто це розуміє – знаходить свободу» [1, 422].
3. Калігула, усвідомивши попередній момент, «знаходить» безмежну свободу.
4. Безмежна свобода Калігули породжує ненависть до всіх людей внаслідок їхньої несправедливості.
5. У знеціненому світі вже нічого не має значення – ні дружба, ні любов: «дружба мені смішна» [1, 422], – сповідає Калігула, «а жит-

тя і любов – речі протилежні» [1, 423].

6. Далі, безмежна свобода передбачає реалізацію будь-якого власного бажання, однак людські можливості обмежені законами природи: «І навіщо мені тверда рука, – запитує Калігула, – для чого мені ця нечувана могутність, якщо я не можу змінити світобудови, не можу зробити так, щоб сонце сідало на сході, щоб страждання зникло і люди більше не помирили? ... чи не все рівно..., якщо у мене немає влади над світобудовою» [1, 423] – слова, записані філософом-екзистенціалістом і характерні для роздумів логічних самогубць XVIII століття, XX ...

7. Як наслідок, бажання Калігули – провести «всесвітній судовий процес» [1, 423]. Але для Всесвіту – це ніщо, тому що безмежному володарю «потрібні люди, глядачі, жертви і винні» [1, 423].

8. Результат – теоретичні настанови Калігули у трактаті про смертну кару: «Смертна кара приносить полегшення і звільнення. Це міра всеохоплююча, підбадьорююча і слухна як в своєму застосуванні, так і в своїх цілях. Люди помирають тому, що вони винні. Люди винні тому, що вони підлегли Калігули. Підлеглими Калігули є всі. Отже, всі винні. З чого витікає, що всі помруть. Це питання часу і терпіння» [1, 432].

Таким чином, єдина, на думку Сенеки, власність будь-якої людини – час – використовується Калігулою для знищення її самої та її носіїв, що, в свою чергу, прискорило його власну смерть, тобто послугувало для скорочення його власного часу.

Знову ж таки відбито екзистенційний мотив – не можу знищити Природу, то хоч знищу те, що вона надала людству, частину її самої – час. Сенека зазначав: «Лиш одну цю річ [мається на увазі час], таку невтримну, пливку, дала нам природа. Але саме цього володіння позбавляє нас будь-хто, кому лиш заманеться. Така вже нерозумність усіх смертних...» [3, 38].

Марноплинність часу, тобто людського життя, неусвідомленість цього складає, за нашим визначенням, Абсурд – головну категорію екзистенціалізму.

Абсурд лежав і в основі діяльності Нерона:

1) повномісне знищення перших християн, виникнення яких обумовлене часом, а в ногу з останнім іти – необхідна умова нормального життєвого функціонування (цього не усвідомили давні єгиптяни щодо релігійної реформи Ехнатона; у греків – Нерон тощо). Вони відстоювали свої життєві засади, побудовані на матеріальному началі та задоволенні від життя, поверховість якого міститься у бездуховності;

2) ширше – у знищенні людей.

Другий момент, спільний для діяльності Калігули і Нерона.

Таким чином, ми можемо визначити головну крапку перетину двох, віддалених у часі епох, представлених Сенекою і Камю, і нею виступає – Абсурд, який призводить до знецінювання жит-

тя, головної цінності людини, з якою поводяться найчастіше хибно, забруднюючи себе самих та навколишнє коло, що призводить до трагедій всесвітнього масштабу.

Більш того, у «Моральних листах до Луцілія» Сенека виказує ряд думок, що безпосередньо можуть бути віднесені до розряду екзистенційних:

1. «Народжуємось без права на звільнення» [3, 135]. Виходить, ми приречені на життя, а значить, і самогубство звільнення не дасть.

2. Ми «яку ж то дрібну частку світу становимо!» [3, 376].

3. «Знаю тільки одне: усі творіння смертних роковані на загин. Живемо серед знищенності» [3, 377].

4. «Наше життя – лише цятка, навіть менше, ніж цятка. Але природа зробила так, що й ця наймізерніша малість видається чимось протяжним...» [3, 161].

5. «Хай приречення знайде нас готовими і бадьорими. Великим є той дух, який віддається приреченню. І навпаки: дрібним, звироднілим є той, який пручається, який поганой думки про світовий порядок і воліє виправляти богів, ніж себе самого» [3, 476].

За Сенекою, щасливим є той, хто, між іншим, «цінить у людині лише те, що робить її людиною, хто, обравши за наставницю природу, пристосувався до її законів, живе за її приписами...» [3, 150]. Мудра людина своїм завданням має пояснити іншим, непросвіченим, «що природа визначила для них за необхідне, а що – за надмірне; які легкі нам накреслила закони, яким приємним, яким вільним є життя для тих, хто тих законів тримається, і як гірко, як обтяжливо живеться тим, хто більше довіряє людській думці, ніж природі» [3, 159]. Відчувається тотожність із думками А. Камю, що закликав людство, визнавши Абсурд життя, змиритися з ним і жити далі.

В свою чергу, представники Нового часу своїм бунтом проти Законів світобудови йшли не вперед, а повертали назад – за розумову межу, встановлену Сенекою, за якою будь-яке втручання у справи Законів Природи є Абсурд.

Зазначені вище пункти, тези, розкидані по твору Сенеки, надають ключ до розуміння його поглядів на життя і смерть в цілому, протистоячи навіть певним моментам його філософії смерті, тому що за визначених умов самогубство не є вирішальним кроком, сповненим глибокого сенсу.

Життя серед знищенності, приречене на знищенність, передбачає своїми законами, визначеними світобудовою, смерть. Усвідомлення цього не повинно супроводжуватися страхом – ризою, притаманною людству, яке повинно врешті-решт від неї звільнитися. І, мабуть, нагнітання страху витікає з природи суспільства, яке розвивається в його атмосфері, а не з природи знищуваних об'єктів та суб'єктів.

Так, у змальованій вище бездуховній атмосфері

одним із головних погоничів життя виступає страх смерті, узаконений самою Природою, повз якого не могли пройти мовчки видатні філософи різних часів.

Ближчий до нас, майже сучасник, Альбер Камю вустами головного героя свого «Падіння» зазначав, що від страху смерті можна звільнитися тільки тоді, коли під час покарання відрубують голову, тобто саме тоді, коли власне смерть наступить. Виникає питання: навіщо жахатися того, після чого ніяких почуттів не відчуєш? Для Камю відсутність страху смерті та Абсурд (визнання його наявності в оточуючому людині бутті) – речі взаємодетерміновані, тобто звільнення людини від страху смерті не додає ніякого сенсу в її життя, позбує будь-якої змістовності.

Багато місця аналізу страху приділяє Сенека, узгоджуючи це поняття з категорією часу та з поняттям надії. З приводу першого узгодження Сенека зазначає, що страх є наслідком постійної потреби часу, яка викликає в людині сумніви і тривогу, часто незбагненну, – категорії суто екзистенційні.

Стосовно другого узгодження – слідом за Геконом, Сенека наголошує, що людина, марно витрачаючи час, постійно чогось очікує, на щось сподівається, а звідси – не живе повноцінним життям, боячись майбутнього і переживаючи постійно страх минулого. І виходить, що «за надією ступає страх» [3, 46]. Щоб позбутися останнього, людина, за Сенекою, повинна вибити пороком порок, тобто надією вгамувати страх, адже «якщо боятись усього, що може статися, то наше життя втрачає свій сенс, а нещастя – свої межі» [3, 67]. Якщо ж нещастя можуть супроводжувати і тіло, і душу людини, то сенс життя концентрується (в усякому разі повинен концентруватися) у душі, і ширше – у душі. Адже задоволення фізіологічних потреб, хоч і може приносити задоволення і поширювати кругозір з певних питань, але не наближає людину до пізнання Істини, не впливає на її духовний та інтелектуальний розвиток.

Цей – важливий, значущий – момент відбивається у філософських та релігійних концепціях різних частин світу.

Так, Будда зазначає, що причина людських страждань полягає у людських бажаннях (а останні ж викликаються тілесними потребами).

Для Сократа істина можлива тільки через розумові здібності людини, що обмежуються знову ж таки тілесними потягами, бажаннями.

Для Платона тіло виступає в'язницею душі та прокляттям за минуле недосконале життя.

Моральне вдосконалення пов'язане із розвитком та саморозвитком духу. А за Сенекою, «дух піднесений, благородний, великий» [3, 124] ніколи не може бути підвладним, підлеглим, і завдяки цим своїм властивостям він дорівнює богу, «що оселився у людському тілі» [3, 124 – 125].

Тіло ж, вважає Сенека, «хоч без нього й не відіємо нічого, – більше необхідна, ніж важлива, річ» [3, 99], бо саме воно прагне понадмірних на-

солод, які, завдяки своїй надмірності, трансформуються у страждання, адже «моє [людське] тіло смертне, слабке» [3, 104].

За Сенекою, любов до тіла надана людям самою природою [3, 69], яка прикувала їх до його ваги [3, 104]. Але зовсім різні речі – охорона тіла, його плекання (цього філософ не заперечує) та служіння йому: «Для багатьох стане слугою той, хто слугуватиме своєму тілу, хто буде надто трястися над ним і все підпорядковуватиме лише йому. Ми ж повинні поводитись не так, начебто жили заради тіла, а так, наче не могли жити без нього. Надмірна любов до тіла непокоїть нас різними страхами, пригнічує турботами, наражає на пониження. Хто надто дорожить своїм тілом, той дешево цинить чесність. Дбаймо про тіло якнайпильніше, але, коли того вимагатиме чи то розум, чи гідність, чи обов'язок, то не завагаймося кинути його у вогонь» [3, 69].

Саме такі вагання властиві великій кількості людей, через що вони не бачать і не розуміють величчя та гідності тих, хто, живучи помірно, може легко знехтувати тілесним заради духу. Саме цьому, на мою думку, звинувачують Сократа у самогубстві, якого не було, бо інша поведінка мудреця призвела б його до розчинення у численному натовпі прихильників «життя заради життя». В цьому випадку правий Сенека, який засвідчує, що «цикута звеличила Сократа» [3, 68], а меч Катона – це його свобода, що принесла йому найкращу славу.

У вищезгаданому вислові Сенеки міститься не заклик до самогубства, а заклик до збереження свого людського Я, сповненого гідності, яке спроможне протистояти злочину якщо більш не чим, то своєю смертю.

Сократ був вільною людиною, як і Катон, а така людина вільна і від страху смерті. Для Сенеки його відмова від втечі – доказ того, що він хотів «позбавити нас страху перед двома найжахливішими речами – смертю і в'язницею» [3, 101].

Сократа не лякала смерть, бо він, по-перше, був людиною розумною, по-друге, умів жити, звідси, по-третє, жив постійно, і не майбутнім, а сьогоденням (саме це дозволило йому останній місяць життя вести філософські бесіди у в'язниці).

Адже, за Сенекою, страх смерті обумовлений порожнечою життя, що супроводжується жагою до нього. Смерть – спокій, і парадокс полягає у неспокої перед нею, який викликається жагою порожнього життя і сподіванням на щось, бо люди різного віку «однаково бояться смерті, всі однаково новаки у житті» [3, 97], бо «живуть» майбутнім: «А що буває ганебнішим, аніж старець, який починає жити ?..» [3, 69]. Всі початківці, новаки життя, за Сенекою, живуть погано, адже «не може бути готовим померти той, хто тільки-но почав жити. Треба прагнути, щоб у будь-яку хвилину ми відчували, що прожили достатньо. А хіба це може відчувати той, хто тільки те й робить, що починає

жити? Не думай, що таких людей мало: майже всі саме такі. А дехто ще й тоді починає жити, коли вже пора закінчувати. ... декотрі закінчують життя, так і не почавши його» [3, 100].

Така життєва настанова призводить до людського бажання розтягнути життя в часі, що є ганебним, тому що дбається про кількість років, а не про якість прожитого: «Всяк дбає не про те, щоб жити добре, а щоб довго жити. А тим часом кожна людина владна жити добре, а щоб довго жити – над цим уже невіддільний ніхто» [3, 97].

Жити добре означає постійно набувати мудрості та гартувати свій дух – дві речі, що тісно взаємопов'язані між собою: бо мудрість базується не на почуттях та потягах, а на розумі, який потребує постійного вдосконалення в людині. Сам же досконалий розум є частиною, навіть стрижнем людського духу, бо, за визначенням Сенеки, «людина – розумна істота» [3, 143]. А розум людини, на думку філософа, вимагає найкращого: «жити згідно зі своєю природою. Але цього нелегко домогтися через наш спільний безум» [3, 143].

Сама ж природа певними речами (високі скелі, бездонні прірви) сповіщає людині про її вмирущість [3, 184]. Але при цьому ті почуття, що виникають у людини, на думку Сенеки, – «це не страх, а природне почуття, якого не може подолати розум» [3, 184].

Розум же повинен привести людину до скасування почуття страху, а надто (в першу чергу) почуття страху смерті, бо, за Сенекою, «смерті саме тому не слід боятися, що завдяки їй ми взагалі нічого не повинні боятися» [3, 103], адже «нерозумно одного чогось боятися більше, іншого менше, якщо кінець усьому – однаковий» [3, 185], до того ж сутність страху полягає в тому, що [він] «страх бачить не те, що станеться, а те, як воно станеться!» [3, 185].

Людина, наприклад, боїться болю, але «якщо можу терпіти тебе [біль] – ти легкий, якщо не можу – короткочасний» [3, 103], а «помру – отже, не зможу більше хворіти, не зможу потрапити у пута, не зможу й померти» [3, 104].

У залежності до ставлення людини до свого життя, до часу, слідом за Сенекою, можна виділити два види смерті за її дією: «Смерть або знищує нас, або вивільнює. У тих, кого вона вивільнює, позбавивши тягара, залишається їхня краща частка, у тих, кого знищує, взагалі нічого не лишається: забрано все – і добре, й погане» [3, 104].

За Сенекою, смерть природна, тому усунути її неможливо, а звідси витікає безглуздя страху перед нею, адже природна смерть не раптова пастка, а стан, що досягається повільним щоденним входженням у неї [3, 104]. Кожен день відбирає у нас якусь частку життя, і навіть тоді, коли зросту нашого прибуває, життя – убуває» [3, 105]. Тому велика справа людини за її життя полягає у подоланні смерті: «Велике то було діло – перемогти Карфаген [мова про Сціпіона, тестя Гнея

Помпея, що пробив себе мечем на кораблі, оточеному ворогом], але ще більше – перемогти смерть» [3, 102], а це можливо зробити тільки розумом, який надала нам природа, що передбачила таку його властивість, як самовдосконалення: «Природа зробила нас сприйнятливими до науки й наділила розумом, хоча й недосконалим, але таким, що може вдосконалюватися» [3, 163].

А сподвижником такого розумового вдосконалення є філософія: «Неймовірною є могутність філософії, здатної відбити будь-який випадковий удар! Жодне вістря не бере її тіла: вона захищена, міцна» [3, 175].

Завдяки філософії людина набуває духовного росту, випереджаючи інших людей, тих, що нею не цікавляться. Наслідок же цього значущий, разуючий для людини, бо остання піднімається до рівня Бога (згадаємо тотожний момент з філософської спадщини М.О.Бердяєва, який вважав, що творчість піднімає людину до п'єдесталу, який займає Бог): «Набагато випередить усіх смертних, не набагато випередять тебе безсмертні. Запитаєш, у чому полягатиме різниця між ними й тобою? – Вони довговічніші. Але, да лебі, тільки великий митець може вмістити цілість у маленький проміжок. Для розумної людини її вік простирається так далеко, як для богів – уся вічність. А є навіть таке, у чому розумна людина має перевагу над богом: той не відає страху завдяки природі, людина – завдяки собі самій. Хіба то мало важить – при людській слабості володіти безтурботністю бога?» [3, 175].

Для подолання страху смерті треба розібратися у її природі, пізнати яку до сих пір людина не спромоглася внаслідок своєї необерненості. При цьому смерть і небуття заперечують існування будь-чого, а значить, і страху, що міститься у самій людині, яка особисто його формує і розвиває. Тому й потрібне самовдосконалення: якщо не можеш змінити природний закон смерті, то зміни своє ставлення до цього феномену. Сенека наголошує, «що коли вмирання справді у чомусь і прикре, і страшне, то винен у тому той, хто вмирає, а не смерть: у ній самій не більше муки, ніж після неї. Боятися того, в чому немає страждання, таке ж саме безглуздя, як боятись того, в чому немає відчуття. Хіба ж можна припускати, що відчуватимемо те, що позбавляє нас самого відчуття?» [3, 119].

Подолати страх смерті означає стати людиною вільною, що сама здатна керувати своєю долею, фортуною, зайняти врешті-решт домінуюче положення над пристрастями, почуттями, над усім тваринним, тілесним, що не дозволяє людині повністю реалізувати закладену в ній божественну іскру; віднайти свободу, яка полягає в тому, щоб «не слугувати жодній речі, жодній необхідності, жодному випадку; триматись на рівній нозі з фортуною. Як тільки зрозумію, що можу більше від неї, вона взагалі стане неспроможною вразити мене. Мав би я зважати на неї, коли сама смерть –

у моїх руках?» [3, 167]. А коли це дійсно так – не мають значення кілька годин чи днів, адже володар, такий, як вільна людина, не стане уподібнюватися слугі чи рабу (в першу чергу, по духу), для якого прохання чи випрошування є природним: адже вільній людині, добročесній людині «ані зброї опускати не можна, ні життя випрошувати. Мусиш умерти на ногах, непереможеним. Та чи багато скористаєш, вигравши якихось кілька днів або й років?» [3, 135]. «Необхідності не уникнеш – її можна лише подолати» [3, 135].

В дусі філософської концепції екзистенціалізму А. Камю останню фразу мені видається цілком вірогідним переко́нструювати наступним чином: «Необхідності не уникнеш, вона є Абсурд буття, в якому покликана жити людина, усвідомивши його та йому упокорившись».

Таким чином, незважаючи на певну схожість філософських поглядів Сенеки та Камю, існує яскрава відмінність, продиктована різними світоглядними настановами зазначених мисли-

телів: Мається на увазі:

- 1) пасивність песимістичного світогляду А. Камю, націленого на бездіяльність та споглядання;
- 2) активність оптимістичного світогляду Л. А. Сенеки, націленого на діяльнісний підхід до життя, хоча й філософом і передбачається процес самозаглиблення.

Філософія Сенеки просякнута часто елементами, які, на перший погляд, важко узгоджуються між собою, але по ретельному дослідженню виявляють спільну сутність.

Так, активний оптимізм Сенеки врешті-решт визнає необхідність суїцидального акту за певних обставин, коли, з першого погляду, саме песимізм може слугувати поштовхом до самогубства (А. Камю виступає проти подібних діянь).

Подальша робота у цьому ключі буде націлена на структурування філософських поглядів Сенеки та на виявлення їх зв'язку із, здавалося б, незгодженими висновками, до яких приходять цей мислитель.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Камю Альбер. Калигула // Камю Альбер. Избранное. – М.: Радуга, 1988. – С. 411 – 462.
2. Камю Альбер. Чума // Камю Альбер. Избранное. – М.: Радуга, 1988. – С. 97 – 274.
3. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія. – К.: Основи, 1999. – 603 с.
4. Чхартишвили Григорій. Писатель и самоубийство. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 576 с.

О.В.ДОБРИДЕНЬ

ЕКОЦЕНТРИЧНА СВІДОМІСТЬ І ВІРА ЯК ЧИННИКИ ОПТИМІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНИХ ВІДНОСИН

Добридень Оксана Володимирівна – викладач кафедри філософії Дніпропетровського державного аграрного університету, аспірант кафедри філософії Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка

Екоцентрична свідомість – різновид екологічної свідомості, який є світоглядною системою поглядів, ідей, теорій та емоцій, які обумовлюють практичну та творчу діяльність людини в процесі становлення соціально-екологічних відносин в аспекті рівноважного співіснування суспільства і природи.

Досвід світового розвитку свідчить про те, що не існує жодної політичної системи, яка б могла гарантувати недоторканість з боку екологічного забруднення. Екологічне лихо не визнає кордонів. Незалежно від політичних і соціальних систем, релігій, континентів і націй, всі ми – громадяни забрудненої планети.

Сьогодні людство усвідомлює, що нехтування

законами розвитку природи може призвести до глобальної екологічної кризи. Стурбованість погіршенням стану природного середовища неодноразово висловлювали міжнародні організації ООН, ЮНЕСКО й інші. Ця проблема висвітлюється в чисельних наукових працях філософів, соціологів, футурологів, природознавців, опублікованих в останні роки. Вони попереджають про можливі негативні наслідки нераціонального використання природи. Отже, проблема оптимізації соціально-екологічних відносин виходить на перший план наукового пошуку і суспільної свідомості людства. Дедалі стає зрозумілим, що всі заходи економічного та науково-технічного характеру будуть мати лише локальне значення, в той

час як для подолання глобальної екологічної кризи, як відзначає М.М.Моїсєєв «необхідна глибока моральна перебудова саме духу та змісту культури людства. Екологічні принципи будуть змінюватись разом з розвитком техніки й технологій, в міру витрат ресурсів і, можливо, через повну перебудову всієї технологічної основи нашої цивілізації. Людям доведеться визнати це і навчитися співвідносити свої дії, свої бажання і наміри з екологічними принципами. І іншого шляху в нас немає» [4,267]. Осмислення цього положення надає розуміння того, що лише перебудова свідомості суспільства в ставленні до природи дозволить людству дотримуватися вимог екологічного імперативу і вийти на новий гармонійний коеволюційний рівень соціально-екологічних відносин.

Завдання даної статті полягає в уточненні сутності та структури екологічної свідомості, як одного з найважливіших факторів у формуванні соціально-екологічних відносин; в обґрунтуванні впливу віри на активізацію екоцентричної свідомості. З метою більш змістовної насиченості категорії «екологічна свідомість» в аспекті коеволюційного існування суспільства і природи в тексті статті поряд з «екологічною свідомістю» вживається термін «екоцентрична свідомість», який багатьма дослідниками дефінується як «екологічна свідомість».

Останнім часом питання про необхідність формування екологічної свідомості активно обговорюється дослідниками, але поки відсутнє однозначне тлумачення сутності і структури екологічної свідомості. Насамперед дискусійним виявляється питання про належність екологічної свідомості до однієї з форм суспільної свідомості поруч з науковою, релігійною, політичною тощо.

З огляду на те, що суспільна свідомість як своєрідне «розуміюче охоплення буття, його пояснення» [1,299] виробляється в процесі багатогранної діяльності і виступає в окремих формах мислення, пов'язаних із напрямками діяльності людей і суспільства, ми вважаємо, що екологічна свідомість виявляється значно ширшою ніж просто формою суспільної свідомості, оскільки екологічні проблеми охоплюють не деякі окремі сфери; зміни охоплюють всю світову спільноту і всю структуру суспільної свідомості.

Проблема формування екологічної свідомості є центральною в роботах Е.В. Гірусова, який під екологічною свідомістю розуміє сукупність поглядів, теорій та емоцій, що відображають проблеми співвідношення суспільства і природи в плані оптимального їх вирішення відповідно до конкретних потреб суспільства та природних можливостей [2,150]. З цим визначенням співзвучна характеристика екологічної свідомості, запропонована О.І. Салтовським: «У загальному вигляді екологічна свідомість є відтворенням людьми екологічних умов життя та відносин між людьми і природою в процесі регулювання системи «суспільство-природа» у вигляді екологічних теорій, ідей, уявлень, спільних для

певних груп, що відображають їх ставлення до природи в дану історичну епоху» [5,107].

Наведені визначення мають взагалі одне направлення: екологічна свідомість «відтворює» або «відображає» своїми поглядами, ідеями та уявленнями існуючу екологічну ситуацію. Такий підхід свідчить про те, що дослідники притримуються позиції залежності свідомості від соціально-екологічних відносин. Під соціально-екологічними відносинами ми розуміємо таку систему відносин між людьми, які складаються в процесі їх діяльності зі споживання природних ресурсів, раціонального використання, відтворення й охорони природи для задоволення своїх потреб залежно від типу екологічної свідомості. Поважаючи концепцію дослідників, автор, проте, не може погодитися з нею, оскільки вважає, що екологічна свідомість є, перш за все, взаємообумовленою категорією відносно екологічної діяльності. Мається на увазі, що як екологічна свідомість обумовлює соціально-екологічні відносини, так і соціально-екологічні відносини сприяють формуванню відповідного типу екологічної свідомості, а саме: ставленню людини до соціально-екологічних процесів і явищ. Таким чином, екологічна свідомість та соціально-екологічні відносини детермінаційно поєднані між собою, оскільки одночасно є суб'єктом та об'єктом один для одного.

Яскравим прикладом взаємообумовленості та детермінаційності свідомості та відносин є виникнення сцієнтизму і технократизму, з одного боку, й екоцентричної свідомості, з іншого. Отже, якщо сцієнтизм і технократизм, спрямовані на підкорення природи, підтримувались політикою держави, то екоцентрична свідомість залишалась начебто в затінку. Заводські труби символізували прогрес, і ми не бачили, скільки та яких отруйних речовин міститься у димі, та який їх техногенний вплив на людство. Підприємства і приватні господарства зливають до річок відходи своєї господарсько-промислової діяльності, але ми не замислювались про те, куди вони зникають. Пестициди та купки мінеральних добрив висипали на поля заради збільшення врожаю, а ми не вбачали в цьому ні завдання шкоди нашому здоров'ю, ані здоров'ю майбутніх генерацій. Зараз відбувається докорінна та кардинальна зміна ролей. Необхідний гармонічний синтез, який має на меті створення нової цілісної системи екоцентричної свідомості, яка органічно включала б у себе всі сучасні досягнення природознавства. В цьому сенсі людина не повинна протиставляти себе оточуючому її світу, а повинна органічно зливатися з ним як його невід'ємна самоусвідомлююча себе частина цілісного світу.

Крім того, Е.В. Гірусов розглядає категорію екологічної свідомості як апіорне прагнення суспільства до оптимізаційного вирішення проблеми чистоти довкілля та оточуючого людину техногенного середовища, що полягає у розумному співвідношенні природних ресурсів і їх загального потенці-

алу та наочних потреб суспільства. Водночас руйнування природного середовища надає можливість розглядати існування людини як сталого носія антропоцентричного типу екологічної свідомості.

В зв'язку з цим вбачаємо доцільним запропонувати наступне визначення екологічної свідомості. Екологічна свідомість – це тип суспільної свідомості, який є світоглядною системою поглядів, ідей, теорій та емоцій, які обумовлюють практичну та творчу діяльність людини в процесі становлення соціально-екологічних відносин, та навпаки.

В сучасній літературі, присвяченій соціально-філософському аспекту у вирішенні екологічної проблеми взагалі і зокрема питанням про необхідність перебудови екологічної свідомості (В.О.Ситаров, В.В.Пустовойтов, С.Д.Дерябо, В.О.Ясвін) виділяються різні типи екологічної свідомості. Критеріями виділення даної типології є аналіз співвідношення детермінаційних зв'язків та відносин між суб'єктом та об'єктом, де в їх ролі виступають одночасно людина та природа. В залежності від соціальної позиції, яку посідає людина у своєму ставленні до біосфери, визначається її тип екологічної свідомості. За рівнем і напрямком соціально-екологічних відносин виділяються три найбільш змістовні позиції та відповідні типи екологічної свідомості: 1. Теоретичне та практичне намагання гармонійно жити та існувати у співпраці з природою, вважати її рівноправним суб'єктом та взаємозадовольняти власні потреби. Ця позиція характеризує перспективний для гармонізації соціально-екологічних відносин екоцентричний тип екологічної свідомості. 2. Бути абсолютним володарем та підкорювачем природного середовища, вважати єдиною його функцією служіння людині та задоволення власних зростаючих потреб. Така позиція характеризує регресивний тип екологічної свідомості – антропоцентричний. 3. Жити під владою і заступництвом природи, вважати її господарем і наставником, підкоритись і служити їй, підпорядковуючи свої потреби. Така позиція характеризує неперспективний для оптимізації соціально-екологічних відносин тип екологічної свідомості – натуроцентричний.

Головним з негативних наслідків антропоцентричного типу екологічної свідомості є формування культу людини-споживача і, як наслідок, – споживче ставлення до природи, сприймання її тільки як ресурсу, джерела матеріальних благ. Пріоритетність антропоцентричної свідомості призвела до екологічної кризи. В цьому зв'язку актуально постає питання про формування «глобальної екологічної свідомості» [3,185], під якою ми з огляду на наведену вище типологію розуміємо екоцентричну свідомість. Згідно з поглядами Л.Г. Мельника, глобальна екологічна свідомість є осмисленням наступних важливих моментів: « по-перше, всі явища, які відбуваються на планеті, просторово пов'язані між собою. Будь-який процес, що має місце в приватних екосистемах планети, так чи інакше відображається на всій екосистемі Землі... По, друге, Зем-

ля наближається до такого моменту, коли її економіка повинна буде перейти до економіки замкнутої системи на відміну від відкритої економіки, де завжди забезпечений новий приплив ресурсів і відплив відходів... По-третє, всі явища пов'язані у часі. Людина завжди повинна пам'ятати, що вона належить до суспільства, яке живе не тільки в сьогоденні, але й в майбутньому... По-четверте, необхідно усвідомлювати своє місце у Всесвіті, в просторовій та часовій нескінченності» [3,185].

На відміну від екоцентричного і антропоцентричного типу екологічної свідомості, натуроцентрична не потребує отримання спеціальних знань з приводу закономірностей розвитку в системі «людина-природа». Своім змістом натуроцентричний тип екологічної свідомості нагадує міфологічний світогляд, коли людина усвідомлювала своє життя як підкорене явищем природи. З огляду на сучасний розвиток технологій було б дивним уявляти, що натуроцентризм стане надбанням масової свідомості.

О.І.Салтоцький за гносеологічним критерієм також слушно відокремлює в структурі екологічної свідомості буденну та теоретичну свідомість [5,110]. Буденна екологічна свідомість не систематизована у вигляді теорій та ідей, вона формується стихійно при безпосередньому контакті з природним середовищем, при використанні у своїй практичній діяльності ресурсів природи. Однак, слід зазначити, що діяльність людини з початку її існування має цілеспрямований характер. Таким чином, вже на початковому етапі історичного розвитку людства свідомість була невід'ємною частиною діяльності, а отже і відносин між людиною та природним середовищем. Проте буденна екологічна свідомість є лише зовнішнім відображенням екологічної ситуації. В той час, як для подолання екологічної кризи може йтися тільки про наявність цілісної концепції щодо соціально-екологічних відносин, яка здатна мобілізувати людство на організовані дії. Втіленням для такої концепції є формування теоретичної або систематизованої свідомості, яка базується на знанні особливостей формування відносин у системі «людина-природа».

Відповідно до цього з'ясовується необхідність конструювання загальнонаукової системи уявлень про соціально-екологічні процеси, а саме: екологічного знання, яке є передумовою та об'єктивною причиною розвитку екоцентричної свідомості. Екологічне знання, як система уявлень про закономірності функціонування різних об'єктів природи між собою та з людиною, охоплює розуміння та усвідомлення того, що гармонійне співіснування людей і коеволуція людини та природи є складовими єдиного утворення. І саме в цьому контексті дуже важливо, щоб екологічне знання зайняло пріоритетне місце не тільки в свідомості окремих індивідів, а й у свідомості всього світового суспільства. Лише в такому разі можливо глобально

«відмовитись від будь-яких дій, що можуть підірвати можливості існування майбутніх генерацій; міра відповідальності перед нащадками має бути пріоритетною при прийнятті рішень, що стосується здоров'я людини та стану навколишнього природного середовища» [7,44].

Як зазначає О.І. Салтовський, «суттєвою рисою екологічних знань є те, що вони відображають не лише існуюче, а й показують необхідне, тобто спрямовані в майбутнє, даючи певну орієнтацію діям людей у використанні ресурсів природи для розвитку суспільства. Таким чином вони сприяють формуванню прогностичного аспекту екологічної свідомості, що є надзвичайно важливим в сучасних умовах» [5,106].

Екологічне знання є могутньою теоретичною базою, найважливішим інструментом екологічної свідомості та практичної діяльності людини в царстві природи. Однак «між усвідомленням необхідності поглиблення екологічних знань та їх практичним застосуванням – велика дистанція» [6,184]. Що ж робити у такому разі? Як заходи зможуть підштовхнути людину до самостійного усвідомлення необхідності нагального отримання екологічних знань і тим більше до їх реалізації на користь суспільству та природному середовищу? Що спроможне активізувати цю пізнавальну функцію людини в час морального занепаду, коли майже всі прагнуть насамперед задовольнити свої особисті потреби? Відповідь, на наш погляд, існує. Це – Віра (!).

В Новітньому філософському словнику віра визначається як глибинна загальнолюдська універсальна культура, яка фіксує комплексний феномен індивідуальної та масової свідомості, якщо включає гносеологічний, психологічний і релігійний аспекти.

В.П. Андрущенко і М.І. Михальченко розглядають віру «як суб'єктивний засіб об'єктивізації ідей, складову людської духовності, сутнісну силу людини взагалі, що формується і функціонує в її духовно-практичному відношенні до дійсності... Віра виявляється гносеологічною установою на сприйняття ймовірного як вірогідного. Вона обов'язковий, необхідний елемент духовності. Без віри досвід, знання, культура попередніх поколінь були б просто відкинуті. Кожен індивід розпочинав би свій духовний розвиток на «порожньому місці». Історія мала б зупинити свій прогресивний злет...» [1,284].

Погоджуючись із загальним напрямком визначення віри, запропонованим дослідниками, ми вважаємо доцільним конкретизувати цю категорію в контексті її впливу на соціально-екологічні відносини. Віра – це комплекс духовних спонукань, які активізують екологічну діяльність людини в залежності від типу її екологічної свідомості.

Слідом за В.П. Андрущенко і М.І. Михальченко ми визнаємо, що, «крім суто гносеологічної функції, віра виконує надзвичайно важливу практичну функцію: вона постає найголовнішим спону-

кальним чинником людської активності» [1,284].

Проте, якщо віра як усвідомлення слушності екоцентричної діяльності виявляється поштовхом для активності людини, то що є імпульсом для виникнення віри безпосередньо? В пострадянській сучасності багато хто, зневірившись у комуністичних постулатах, звернувся до релігії, до віри в Бога. В цьому випадку йдеться про страх перед Божою карою як поштовх до діяльності, в результаті якої людина намагається жити в гармонії не тільки з людьми, а й з природним середовищем. Наступним імпульсом для активізації віри є страх перед потенційними природними катастрофами, невпевненість у спроможності природи задовольнити зростаючі потреби людства. В результаті знову пошук шляхів запобігання суперечностей між суспільством і природою. В якості оптимального імпульсу до виникнення віри ми розглядаємо впевненість у сталій гармонії всіх складових Всесвіту. Але ця віра, здається, буде надбанням майбутніх генерацій за умови подолання нинішньої екологічної кризи. У контексті антропоцентричної свідомості віра виявляється переконанням людини в спроможності своїми знаннями і практичною діяльністю підкорити природне середовище. Віра людини з натуроцентричною свідомістю охоплює усвідомлення всемогутності природи і не потребує знань для підтвердження цього.

Окремо необхідно привернути увагу до притаманності віри такої функції, як інтегративна. З огляду на те, що віра є спонуканням до використання екологічного знання і водночас ми її розглядаємо як поштовх до активізації екологічної свідомості, слід констатувати сприяння віри в інтеграції індивідуальної екологічної свідомості в масову і навпаки. В цьому разі віру кожної людини можна порівняти з каменем, кинутим у тихі води ставка: активність індивідуальної екологічної свідомості, віра кожної людини створить хвилі на поверхні масової екологічної свідомості, віри суспільства.

Зупинимось на експресивному аспекті екологічної діяльності, яка активізується вірою. В контексті зазначеного процесу повинно мати місце лише натхнення і аж ніяк не відкрите примушення до відповідної екологічної діяльності. Ви помічали коли-небудь, як рисує художник портрет на замовлення і як творить портрет коханої жінки. Коли художник творить, він живе цією справою. Палкий погляд, піднесеність, віра в те, що робиш. Подібне натхнення в процесі екологічної діяльності спонукає віддати всі творчі сили, весь потенціал розуму для запобігання суперечностей в соціально-екологічних відносинах.

На сучасному етапі взаємодії суспільства і природи важливо підняти на новий рівень систему екологічної освіти, екологічного виховання й екологічної культури, які б займалися проблемою гармонізації відносин у системі «суспільство-природа». Оскільки вирішальний момент у розв'язанні цієї проблеми, на наш погляд, належить екологічній свідомості,

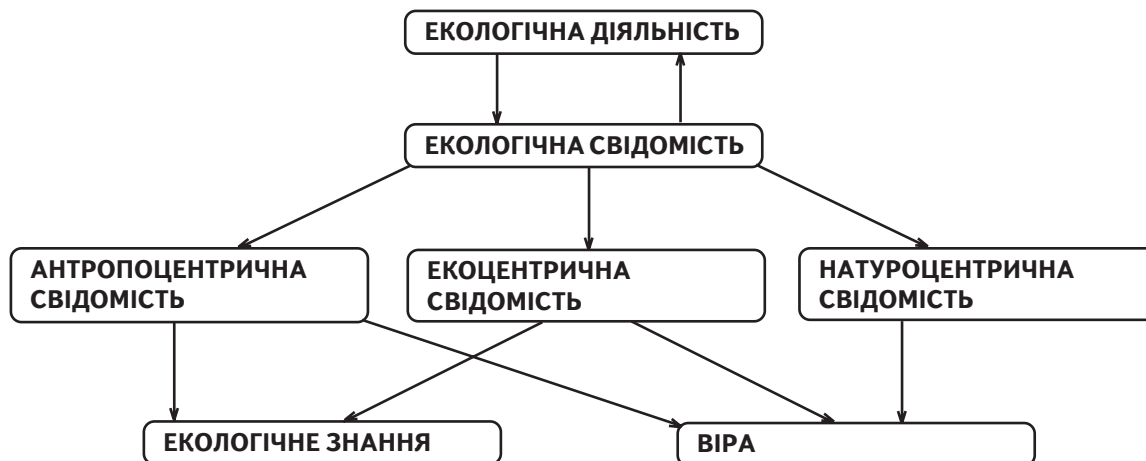

то була зроблена спроба уточнити та доповнити питання про сутність і зміст саме поняття «екологічна свідомість», про її взаємообумовленість з екологічною діяльністю і зв'язок з категорією віра. Для зруч-

ності сприйняття зведемо в єдину схему процеси і явища, що розглядались при аналізі екоцентричної свідомості і віри як чинників оптимізації соціально-екологічних відносин (див. сх. 1).

Схема 1

Аналітична модель екологічної свідомості

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. — К., 1996. — 368с.
2. Гирусов Э.В. От экологического знания к экологическому сознанию // Взаимодействие общества и природы. — М.: Наука, 1986. — 352с.
3. Мельник Л.Г. Мир, открытый заново. — М., 1988. — 254с.
4. Моисеев Н.Н. Алгоритмы развития. — М., 1987. — 303с.
5. Салтовський О.І. Основи соціальної екології. — К., 1997. — 166с.
6. Толстоухов А.В., Хилько М.І. Екобезпечний розвиток. Пошук стратегем. — К.: Знання України, 2001. — 331с.
7. Хилько М.І. Екологічна криза у філософсько-етичному вимірі // Філософська думка. — 2000, №3. — с.44.

А.М.СТРАХОВ

УРОКИ ПРОШЛОГО В ВОПРОСЕ ПОЛА

Страхов Александр Михайлович — доцент кафедры философии Белгородского государственного университета, кандидат философских наук

Украина и Россия имеют общую историю; исторические судьбы их теснейшим образом переплелись не только в далеком прошлом времен Киевской Руси, но и в XX столетии, как до, так и после 1917 года.

1917 год ознаменовался для народов Украины и России коренной переоценкой прежних ценностей, в том числе в сфере взаимоотношения полов, на которые немалые массы населения, прежде всего молодежь, стали смотреть более чем несерьез-

но. Такому легкомыслию в первую очередь способствовало резкое ослабление влияния на умы и сердца граждан «первого в мире социалистического государства» со стороны Русской православной церкви, вызванное как отделением ее от государства, так и активной борьбой против религии с позиций «воинствующего атеизма». Как-никак, пусть достаточно формально, в дореволюционной России сохранялись освящаемые церковью семейные узы — церковный («законный») брак не мог

быть легко расторгим, да и реально религиозные нравственные ценности, сопереживаемые верующими, в определенной степени препятствовали разрушению семьи и вообще половой распущенности в простонародье, особенно в крестьянской среде. Не могло не сказаться на падении нравов культивирование новой властью критического, вплоть до полного неприятия, отношения к прошлым традициям, а объективной основой либерализации половой морали явилась гражданская война. Н.К.Крупская не без удовлетворения отмечала в 1920 году: «Война, больше, чем что другое, расшатала те устои, на которых покоились старые семейные отношения» [3, 7]. В самом деле, разлучились на период ведения военных действий многие семьи, появилось немало вдов, не только холостые, но и женатые мужчины, оторванные от семейной жизни, охотно шли на случайные связи, порой силой провоцируя последние. Та же Крупская писала: «И мы видим, как из-за хлеба, из-за разрешения протащить сквозь заградительный отряд мешок муки женщина идет на все – отдает самое себя. Негодяев, готовых воспользоваться беззащитностью женщины, еще достаточное количество, и беременеют женщины от людей, которых в лицо не видели раньше» [3, 8].

Объявились провозвестники свободной любви типа А.М.Коллонтай с ее призывами дороги крылатому Эросу. Большую популярность приобретает пресловутая теория «стакана воды», от которой «наша молодежь взбесилась, прямо взбесилась» [10, 431]. С.И.Голод пишет: «Переоценка традиционных нравственно-сексуальных ценностей и представлений непосредственно отразилась и на стабильности брачных отношений. Так, на заседании Криминалистического общества в марте 1927 года профессор Ольшанский, на основе анализа статистики загсов, пришел к выводу о том, что средняя продолжительность первых браков равна 6 – 12 месяцам» [1, 132]. Распадались и браки, заключенные до революции членами победившей партии, которые бросали своих жен, крестьянок и работниц, чтобы вступить в брак с представительницами «эксплуаторских классов». А у последних выбор был невелик: либо голодная смерть, либо панель, либо выйти замуж за партийца. Понятно, что женщины эти выбирали из трех зол меньшее, соглашаясь на замужество. А.А.Сольц по этому поводу сокрушался: «...Довольно значительное количество членов партии, занимающих более или менее ответственные места, берут себе жен из чужого класса. Я к этому вопросу подхожу, прежде всего, с точки зрения эстетики, с точки зрения красоты и нахожу, что у этих людей очень дурной вкус. Этот дурной вкус в том заключается, что вот это должно быть воспринято так, как раньше в прежнем обществе представляли себе женитьбу графа на горничной» [8, 286]. Сольц – крупный советский государственный и партийный деятель, он выражал характерную для

партийного руководства того времени (кстати, мало изменившуюся в последующие годы) позицию прохладного, если не сказать более, отношения к половой сфере, которая не должна отнимать от интересов классовой борьбы и строительства новой жизни слишком много времени и сил. Большевикские лидеры не провозглашали полного воздержания, понимая очевидную необходимость воспроизводства населения, даже отрицали аскетизм, но унаследовали от разночинной интеллигенции ее строгость в вопросах пола, да и народам русскому и украинскому была традиционно присуща в целом известная скромность в сексуальной жизни, чему способствовала православная церковь. Возможно, О.А.Платонов и допускает некоторую идеализацию русских народных черт, но трудно с ним не согласиться, что «половая любовь и физическое обладание любимым в народной культуре России мыслились только в браке, конечно, были и исключения, но крайне редко» [5, 126]. Аналогично обстояло дело с украинской народной половой моралью.

Весьма критично к «любовному копанию в вопросах пола» относился В.И.Ленин, по которому избыток половой жизни не приносит жизнерадостности и бодрости, а наоборот – уменьшает их, что во время революции очень скверно. «Я отношусь с недоверием к теориям пола, излагаемым в статьях, отчетах, брошюрах и т. п., – короче, в той специфической литературе, которая пышно расцвела на навозной куче буржуазного общества. Я не доверяю тем, кто постоянно и упорно поглощен вопросами пола, как индийский факир – созерцанием своего пупа», – говорил, как свидетельствует К.Цеткин, Ленин [10, 426-427], недовольный тем, что в рабочей среде обсуждаются вопросы пола и брака. «...Половое обкрадывает, обгладывает революционную эмоциональность, подчас невозместимо, если грабеж будет тянуться слишком долго», – вторит Ленину А.Б.Залкинд [2, 112].

В свое время Л.Н.Толстой в «Крейцеровой сонате» и в послесловии к ней, высказавшийся по вопросам пола, писал, что плотская любовь не только не облегчает достижения достойных человека целей (служение человечеству, отечеству, науке, искусству, Богу), но всегда затрудняет его, и предлагал, коль скоро брак состоялся, не нарушать закона природы, вступая в половую связь только для производства потомства. «Только человек этого знать не знает и не хочет. И озабочен только тем, чтобы иметь как можно больше удовольствия. И это кто же? Царь природы, человек. Ведь вы заметьте, животные сходятся только тогда, когда могут производить потомство, а поганый царь природы – всегда, только бы приятно. И мало того, возводит это обезьянье занятие в перл создания, в любовь», – говорит Толстой устами Позднышева [9, 164]. Ректор Коммунистического университета им. Я.М.Свердлова М.Н.Лядов предлагал своим слушателям, а надо полагать и всей стране, тол-

стовский рецепт, разве что без указания его авторства: «Мы должны вернуться к природе. Для нас половое чувство не должно играть преобладающей, властвующей над нами роли» [4, 317].

В 1924 году Е.М.Ярославский, один из видных в 20-е годы партийных руководителей, а с 1939 года – академик АН СССР, с удовлетворением отмечал, что революция ослабила половые стремления мужчин и женщин и направила энергию на другое. К счастью, ни революция, ни последующий процесс социалистического и коммунистического строительства половые стремления и высшую их степень – любовь ослабить, как бы этого многим не хотелось, не смогли. Любовь, если только специально от нее не отгораживаться, играла, играет и будет играть огромную роль в жизни каждого человека, которую сопровождают предвкушение любви, переживание любви, воспоминания о любви. XX век принес заметную либерализацию половой морали. Сместились приоритеты со вступления в брак на встречу любимого, терпимее общественное мнение, как и господствующая мораль соответственно, стало оценивать добрачные связи, особенно, если в них вступают будущие супруги, экономическая независимость женщины привела к полной добровольности семейных союзов, основанных на взаимной симпатии и любви (другое дело, что нередко физическое влечение, страсть ошибочно принимается за любовь). Произошло и смешение понятий: если прежде под гражданским браком понимали брак, не освященный церковью, то теперь в обиходной трактовке гражданский брак – это семейный союз без какой-либо регистрации в соответствующих органах исполнительной власти.

Вскоре после революции В.В.Розанов метко подметил: «Как аристократия имела свои специфические и неустрашимые пороки, так их имеет и демократия, и, по-видимому, с тем же неуничтожимым характером» [7, 147]. Действительно, никакой политический режим, никакое общественное устройство идеализировать нельзя, и положительный в целом процесс демократизации России обернулся своими издержками, что особенно ярко проявилось

в сексуальной сфере. Западное общество сексуальную революцию пережило несколько десятилетий назад, пережило и успокоилось уже в то время, когда в советской исследовательской литературе и публицистике еще шло противопоставление высоко-нравственной советской социалистической семье аморальной буржуазной (которая, заметим, становилась тем прочнее, чем больше в западном обществе осознавалась опасность СПИДа). Россия к свободе в том, что раньше находилось под гласным и негласным запретом, «дорвалась» в начале 90-х годов. Здоровую эротику продолжали путать с порнографией (конечно, граница между ними достаточно условна) так же, как это делалось в доперестроечное время, с той лишь разницей, что если раньше едва ли не все попытки осветить сексуальную сферу в искусстве объявлялись порнографией, то теперь порнография в самом грубом варианте почти не признается таковой, а выдается за эротику. Данное обстоятельство не могло не отразиться в падении нравов, сопоставимом по масштабам с тем, что имело место в 20-х годах XX века. И опять-таки, отмеченное выше актуально для современной украинской действительности, что подтверждает, в частности, просмотр целого ряда харьковских и киевских телеканалов.

Старая истина, что разрушать всегда легче. Тот же Розанов писал: «Переход в социализм и, значит, в полный атеизм, совершился у мужиков, у солдат до того легко, «точно в баню сходили и окатились новой водой». Это – совершенно точно, это действительность, а не дикий кошмар» [6, 416]. Актуальнейшая задача сегодня – восстановить подорванное нравственное здоровье нации и важную роль в этом процессе трудного созидания может сыграть и церковь, разумеется, при сохранении принципа свободы совести. Уроки прошлого учат избегать крайностей: с одной стороны, не закрывать ханжески глаза на непреходящую значимость сексуальной сферы, с другой стороны – не поощрять вседозволенность. Обнадеживающие признаки есть, есть и (негативный и положительный) опыт прошлого, игнорировать который нельзя.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Голод С. И.* Любовь, нравственно-психологические и социальные основы взаимоотношения юношей и девушек // Духовное становление человека. – Л.: Знание, 1972, С. 124-146.
2. *Залкин А. Б.* О язвах Р. К. П. (схематическая, частичная попытка социально-биологического анализа отрицательных сторон партии) // Вопросы философии. 1991. N 7, С. 109-114.
3. *Крупская Н. К.* Война и деторождение // Педагог. соч. в 10 тт. Т. 6 – М.: АПН, 1959, С. 7-12.
4. *Лядов М. Н.* Вопросы быта. Доклад на собрании ячейки Коммунистического университета им. Я. М. Свердлова (1924 г.) // Партийная этика. Доклады и материалы дискуссии 20-х годов. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1989, С. 304-327.
5. *Платонов О. А.* Русская цивилизация. – М.: Роман-газета, 1995 – 224 с.
6. *Розанов В. В.* Апокалипсис нашего времени // Мимолетное – М.: Республика, 1994, С. 411-470.
7. *Розанов В. В.* Демократизация живописи // Религия и культура – М.: Правда, 1990, С. 146-152.
8. *Сольц А. А.* О партэтике. Доклад, читанный в Коммунистическом университете им. Я. М. Свердлова // Партийная этика. Доклады и материалы дискуссии 20-х годов – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1989, С. 273-292.
9. *Толстой Л. Н.* Крейцеров соната // Собр. соч. в 20 тт. Т. 12. – М.: Худож. лит-ра, 1964, С. 132-211.
10. *Цеткин К.* Воспоминания о Ленине // Марксистская этика. Хрестоматия. – М.: Изд-во ин-та МО, 1961, С. 426-433.

СОЦІОЛОГІЯ

Є.Р.БОРІНШТЕЙН

ПРИРОДА СУБКУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНУ В СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ УМОВАХ УКРАЇНИ

Борінштейн Євген Русланович – доцент кафедри філософії і соціології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського, кандидат філософських наук

Складність визначення терміну «субкультура» існує з того часу, як його в 30-ті роки ввів американський соціолог Т.Роззак, і полягає у багатоманітності і досі недостатній визначеності поняття «культура». З великого обшви літератури виділимо визначення американського дослідника Н.Смелзера, який обґрунтовує поняття субкультури як будь-якої системи норм і цінностей, яка виділяє групу з великого співтовариства [13]. Дане визначення є досить поширеним серед соціологів [15, 1102-1103].

Однак виділення попереднім автором лише цінностей і норм є недостатнім, бо субкультура включає також, на нашу думку, специфічні соціальні і духовні потреби, продукти творчості, способи залучення до духовних цінностей, особливості їх освоєння, стиль та спосіб життя. Крім того, субкультура варіюється в залежності від характеру цінностей, що декларуються, і стилів життя, величини групи, що поділяє ці цінності, різних особливостей членів групи, ступеня готовності до соціальних відхилень, що носять позитивний характер для суспільства і т.д. і т.п.

Тому ми не можемо погодитися з точкою зору багатьох авторитетних дослідників, що виділяють субкультуру в рамках домінуючої культури [11, 208].

Як нам здається, аналізуючи поняття «субкультура», необхідно враховувати, що це: по-перше, частина загальної культури (не виділяючи домінуючу культуру); по-друге, система цінностей, **санкцій** і норм (обов'язково включаючи всі складові соціальних норм: звички, звичаї, традиції, вдачі, соціальні закони, табу і т.д.); по-третє, трансформована мисленням (причому не тільки професійним) система смисло-життєвих орієнтирів особистості і цінностей традиційної культури.

При вищенаведеному варіанті ми зможемо враховувати культурно-трансформаційні процеси, що відбуваються сьогодні в усім світі й особливо в Україні. Слово особливе вживається, тому що в Україні ці процеси носять інтенсивний динамічний характер і значно впливають на життя суспільства і держави, величину й обсяг соціальних рухів у них.

Визначено, що кожен соціальний рух спирається на існуючу субкультуру, хоч частини рухів народжують її [8, 16]. Дякуючи субкультурам, боротьба соціальних рухів з існуючим соціальним порядком проходить на всьому культурному просторі [8, 21]. Тому стан соціальної дезінтеграції поля породження субкультур формується із суперечностей у «великій культурі».

Субкультурний принцип аналізу дозволяє, на нашу думку, поєднати макро- і мікросоціальні рівні шляхом визначення системи взаємодії субкультур, формування їх соціальної сітки.

Метою дослідження є аналіз природи субкультурного феномену в сучасних трансформаційних умовах розвитку України.

Поставлена мета вимагає вирішення слідуючих взаємозв'язаних та взаємодіючих завдань:

1. Дослідити поняття «субкультура» з урахуванням сучасних трансформаційних тенденцій розвитку.
2. Вивчити процеси формування субкультур у перехідні періоди.
3. Розкрити загальнокультурні функції субкультур.
4. Проаналізувати вплив владної еліти як субкультури на трансформаційні процеси в Україні.

В розумінні природи субкультури існують різні точки зору. Одні розглядають її різновидом загальнонаціональної культури, а інші як форму буття культури, її особливий рівень. Субкультура не стільки протистоїть домінуючій культурі, скільки її офіційному формалізму. Вона вбирає ряд цінностей домінуючої культури та додає до неї нові цінності, що притаманні тільки їй. Свої особливості культури є у наркоманів, любителів мистецтва, бомжів та ін.

Конститує субкультуру та страта, як елемент соціальної структури, яка є відносно стійкою, має певні культурно-історичні традиції і існує достатній час для свого конституювання, намагаючись соціально-культурно утвердити себе в

суспільстві. Разом з тим, якраз певна субкультура спільнота є тим середовищем, яка продукує специфічний спосіб життя, засоби «проростання» її в соціум, а наростаюча соціальна диференціація, в тому числі і професійна, сприяє зростаючій соціально-культурній диференціації, яка є необхідною основою культурного потенціалу створюваного різноманіттям суспільно-культурного поля, що є аксіомою розвитку культури.

Соціально-культурна диференціація, породжувана в перехідний період загальною переоцінкою цінностей, посилюється зростаючою стратифікацією, пошуком новими соціальними групами і стратами свого місця в суспільстві і статусу, своїх норм і цінностей.

Зростаюча субкультуризація в цей період за своїм змістом є також формою зняття ціннісної невизначеності, відображенням пошуку свого образу суспільства і тому часто носить не усвідомлено творчий характер.

При всій суперечності свого змісту в перехідний період і навіть, на перший погляд, антисоціальності, виникаючі субкультури протистоять консерватизму застою, здатні виступати засобом стримування і протистояння соціальної ентропії, запобігання встановлення сірої одноманітності індивідів, яка була так характерна для монотипістичної соціалістичної культури з її гаслом «від соціальної диференціації до соціальної інтеграції» та однорідності, що об'єктивно вела до занепаду і руйнації суспільства. Зростаюча соціальна диференціація, формування нових елементів соціальної структури суспільства, зростання різноманіття проявів соціального та культурного життя стає каталізатором виникнення все нових субкультурних угруповань.

К.Б.Соколов виділяє такі види субкультур:

1. Статеві-вікові спільноти (дитяча субкультура, молодіжна, чоловіча, жіноча тощо).
2. Соціально-професійні спільноти (субкультура робітників, інтелігенції, еліти, злочинні субкультури та ін.).
3. Релігійні спільноти [19, 29], хоч, насправді, коло субкультур є значно багатшим і включає диференціацію за дозвіленими заняттями, національно-діалектними своєрідностями, за стилем поведінки і способом життя. Хоч соціолог і розрізняє їх за базовою основою їх соціального походження, але в сучасних умовах підставою культурної диференціації може бути не чисто соціальний, але й культурний, територіально-регіональний визначник (наприклад, єдність субкультурного стилю одеситів як синтез різних національностей регіону, яка в нових умовах набуває нових ознак і специфічностей) [7].

На особливо увагу заслуговує такий субкультурний феномен, як студентська субкультура, яка поєднує вікові характеристики другого періоду юності, синтез субкультур основних соціальних груп суспільства в особі вихідців із них і нові їх со-

ціокультурні ознаки як специфічної соціальної групи з різновидами субкультури студентів гуманітарного і технічного профілів, з субкультурними особливостями студентів Одеси, Києва, Львова і т.д.

Оскільки субкультури існують на межах і перехрестях соціальних відносин і сфер, то модернізаційні зміни в системі культури і перехід від одного типу культури до іншого приводить у рух всю субкультурну підсистему, все більше її диференціюють. Більше того, свобода життєдіяльності, за свідченням дослідників, характеризується небувалим злетом кількості та різноманіття субкультурних проявів суспільного життя на всіх культурних рівнях і у різних сферах суспільства, що й знаходить прояв на українських теренах, особливо інтенсивно у 80-90-х роках [10]. Процес субкультуризації пов'язаний з таким негативом модернізації, притаманним суспільно-політичному і культурному життю України, як розвиток масової культури та екстернальних субкультур, які мають яскраво виражений, агресивний по відношенню до суспільства характер.

Підкреслимо, що хоч вияв модернізації на субкультурній процес є стимулюючим і, навіть породжуючим, але в сучасних умовах перехідного періоду її вияв значною мірою опосередковується нерівномірністю і провалами економічної та суспільно-політичної модернізації, негативно позначаючись не тільки на успішності культурно-модернізаційного процесу, але й на стані культури в суспільстві в цілому [19, 113].

Таким чином у системі культури як цілісності, особливо в перехідні періоди, зміни ціннісних орієнтацій, формується особливо чутливий її прошарок у формі цілого ансамблю традиційних субкультур, які трансформуються, і цілі низки нових субкультур, які знаходяться в авангарді змін, підлагоджуючи механізм відношення до інновацій, формуючи нову соціальну чуттєвість, і частково, систему випробування і відбору нових культурних зразків, і пропонуючи варіанти не тільки відношення, але й форми ефективного захисту і пристосування до них. В такому розумінні як підґрунтя культури підспудно формують і забезпечують, з однієї сторони, емпіричний базис руху основних культурних потоків і доміант, а з другої – вони забезпечують варіативність інваріанту базової культури, можливе коло її інтерпретацій і трансформацій.

Субкультури характеризуються оперативністю і динамічністю реагування на широкий спектр змін соціально-культурного, політичного та економічного життя, а тому є важливою підсистемою забезпечення розвитку культури в умовах недостатньої визначеності її парадигм [6, 9]. До характеристики субкультури, на наш погляд, можна застосувати поняття «культурний комплекс» як системна визначеність її ознак і механізмів, з допомогою якої людина реалізує свою соціально-культурну ідентифікацію, спосіб сучасного особистісного самоздійснення.

Суспільство зацікавлене в інтересах і своєї стабільності в особливому збалансуванні співвідношення консервативних субкультур, як носіїв ядра культури і інноваційних субкультур, і в разі потреби у стимулюванні розвитку культури інноваційних субкультур для підтримки нових сфер і напрямків культурного життя, для випробування нових культурних моделей, експерименту.

Суспільству для забезпечення культурного потенціалу свого розвитку функціонально необхідний певний «надлишок» культурної інноваційної пропозиції для забезпечення адекватного реагування на соціально-культурні виклики часу для відбору необхідних, актуальних інновацій.

Разом з тим з допомогою субкультурного механізму відбувається не тільки випробування субкультур на їх відповідність потребам часу, але й їх витіснення невідповідних часу в резерв, відсторонення за ненадійністю.

Такий можливий обсяг взаємодій субкультур з базовою культурою, що трансформується, по значному її полю визначає їх поліфункціональність, яка проявляється щодо культурно-трансформаційного процесу в цілому, щодо сфер, які вони охоплюють, і щодо особистостей, які до них входять [6, 8].

Виходячи із вищевикладеного, загальнокультурні функції субкультур, очевидно, полягають у:

- 1) забезпеченні цілісності культури;
- 2) формуванні нових можливостей її розвитку;
- 3) збагаченні загальнокультурного контексту, в тому числі соціального семіозису, культурного фонду як джерела можливого відлагодження нових культурних форм.

Щодо сфер, які вони охоплюють, субкультури виконують функцію забезпечення їх культурної аури, варіативності її існування, дифузії в пограничні області тощо.

Щодо особистостей, визначальною є соціалізуюча функція, хоч за змістом вона може бути і де-соціалізуючою, тобто позитивно і негативно соціалізуючою, а ускладнення соціального і інформаційного поля, зростаюче соціальне відчуження, посилюване формуванням нових соціальних відносин, все більше сприяє пошуку лакун усамітнення чи групової солідарності [8, 12].

Серед інших функцій, загальних для всіх субкультур, слід виділити *комунікативну*, що забезпечує спілкування всередині групи, *компенсаторну*, яка дозволяє забезпечити високий чи достатній ступінь самооцінки члена угруповання, *охоронну*, направлену на підтримку рівня ідентичності і захист своєї специфічності та *солідаристську*, яка забезпечує екзистенційну і соціальну підтримку членів групи. Кожна субкультура має, на нашу думку, свій специфічний профіль, який забезпечує її характер взаємозв'язку і взаємовідносин з іншими субкультурами та базовою культурою, як і весь устрій її буття.

Упродовж свого життя, а в певні періоди одно-

часно, людина включається в декілька субкультур, що забезпечує їй культурну багатогранність соціалізації [5, 20].

Процеси субкультуризації збагачують і ускладнюють «тканину» культурного поля, породжуючи одночасно не тільки позитивні культурні процеси, але й негативні по відношенню до пануючої культури контркультурні процеси, конфронтацію і конфлікти напруженості у відносинах соціально-культурних відносин, особливо у міжконфесійних і міжнаціональних стосунках [19]. Особливі характеристики в цьому питанні мають конфлікти на релігійному ґрунті [3]. В силу різниці релігій різних субкультур необхідно мати досить чітке уявлення про їх ціннісно-нормативну базу, щоб знайти спільні точки дотику. Це особливо важливо для українського суспільства, де сусідять велика кількість релігій і релігійних конфесій.

Особливий і часто визначальний вплив на культурно-трансформаційний процес має еліта суспільства і, особливо, владна еліта (з її сучасним синонімом номенклатури) [1, 19].

В сучасному українському суспільстві постійною темою стає проблема визначального впливу культурної і політичної еліти на країну і її культуру, а сьогодні все більш гостро ставиться проблема необхідності в період стрімких модернізаційних змін формування підготовленої, ефективно правлячої еліти, що має відкритий характер і контролюється суспільством [19].

Згідно з визначенням дослідників, владна еліта – це найактивніші в політичному плані люди, орієнтовані на владу, чітко організована меншість суспільства, яка володіє формальною владою в організаціях та інститутах, що визначає соціально-політичне та культурне життя суспільства [16, 19]. Ця соціальна група є своєрідною монополією на владу, на прийняття рішень, а також на здійснення найважливіших функцій у суспільстві. Точніше сказати, еліта (номенклатура) є такою соціальною страгою, сутність якої знаходить вираження у її субкультурі, яка впливає на характер виконання нею її соціальних функцій.

Не входячи в аналіз владної еліти, таких її рис, як ієрархічність, кар'єрна спрямованість, корпоративність, відстороненість у спілкуванні та інше, зазначимо, що риси її субкультури виявились, навіть, стійкими, а можливо, найбільш стійкими, порівняно з іншими соціальними шарками, навіть до модернізаційних процесів, змін у період перебудови, державотворення, що властиво й українській владній еліті [2; 16; 18].

Суперечністю буття української владної еліти є її намагання зовнішньоатрибутивно відповідати іміджу національно-культурного оновлення суспільства й безвідповідальність по правовому та соціально-функціональному забезпеченні пріоритетів розвитку національної культури [18].

Відомий дослідник М.О.Шульга приходить до висновку, що у населення України склався переважно негативний образ правлячої еліти, яка не відтворює важливих соціальних ролей референтної групи, ролі взірця суспільної поведінки, морально-психологічного мобілізатора й провідника мас [18]. За даними багатьох проведених соціологічних досліджень [2; 16; 17; 18] можна говорити про значну невідповідність правлячої еліти завданням розвитку українського суспільства і його культури та соціально-культурним трансформаційним процесам, що відбуваються в Україні.

Для поліпшення ситуації необхідні зміни не тільки зсередини, але і ззовні правлячої еліти. Один з варіантів – збільшення її контактів з інтелектуальною елітою і збільшення правлячої еліти за рахунок інтелектуальної. У цьому випадку правляча еліта буде більш ефективно адаптуватися до трансформаційних умов в Україні, сприяти діалогам різних субкультур.

Таким чином, подальша модернізація українського суспільства дає поштовх до урізноманітнення культурного життя, диференціації культури, породжує багаточисельні субкультурні прояви суспільного життя, субкультур в цілому, збагачує спектр проявів традиційних субкультур між собою, культурний контекст суспільства як одну з передумов розвитку культури [19].

Субкультурна система, притаманна трансформуючій Україні, ще не досліджена в її специфічних проявах, має бути врахована як важлива складова соціокультурної трансформації.

Висновки:

1. Субкультури в суспільстві, що трансформуються, характеризуються оперативністю і динамічністю реагування на широкий спектр змін соціально-культурного, політичного та економічного життя. Тому поняття «субкультура» є не тільки частиною загальної культури, системою цінностей і норм суспільства, але й «культурним комплексом» суспільства, за допомогою якого людина реалізує свою соціально-культурну ідентифікацію, свій спосіб сучасного особистісного самоздійснення.

2. У перехідний період проходить інтенсивне формування нових субкультур та швидкісна

трансформація традиційних субкультур, орієнтована на сучасні ціннісні орієнтації суспільства.

В цей час особливу роль відіграє студентська субкультура, по ціннісних орієнтаціях якої ми можемо прогнозувати майбутнє держави. Крім того, студентська субкультура поєднує у собі традиційні ціннісні орієнтації з модульними та базисними ціннісними орієнтаціями суспільства і служить так званним «локомотивом» на шляху до майбутнього.

Також при формуванні субкультур у контексті трансформаційних процесів необхідно приділяти велику увагу соціальним, культурним та територіально-регіональним визначникам культурної диференціації, які мають багатий вплив на розвиток держави.

3. Загальнокультурні функції субкультур полягають у: забезпеченні цілісності культури; формуванні нових можливостей розвитку культури; збагаченні загальнокультурного контексту, в тому числі соціального семіозису, культурного фонду як джерела можливого відлагодження нових культурних форм.

4. Владна еліта являє собою чітко організовану субкультуру, яка визначає соціально-політичне та культурне життя суспільства. Ця соціальна група володіє монополією на владу, на прийняття рішень, на здійснення найважливіших функцій у суспільстві.

Виконуючи дуже важливі соціальні функції владна еліта в Україні має суперечливий характер, що відображається у негативному образі правлячої еліти, який склався у населення України. І все-таки, українська владна еліта намагається відповідати іміджу соціально-культурного оновлення суспільства, забезпечити пріоритети розвитку національної культури.

5. Природа субкультурного феномену в сучасних трансформаційних умовах України складається з досить великого впливу таких субкультур, як студентство, владна еліта і також у виконанні субкультурами функції забезпечення варіативності та багатоплановості існування культури; соціалізуючої, комунікативної, охоронної, компенсаторної та солідаристської функцій.

Багатогранність субкультур забезпечує багатогранність української культури.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1 *Восленский М.* Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза.- М., 1991.
- 2 *Головаха Е.И., Панина Н.В., Пахомов Ю.Н., Чурилов Н.Н., Буров И.В.* Политическая культура населения Украины (результаты социологических исследований).- К.: Наукова думка, 1993.- 136 с.
- 3 *Здравомыслов А.Г.* Социология конфликта.- М.: Аспект Пресс, 1995.- 317 с.
- 4 *Клаусфорд Р., Оулин Л.* Дифференциация субкультуры // Социология преступности.- М., 1996.
- 5 *Культурная активность молодежи. Социология культуры. Сб. науч. трудов/отв. ред. Е.В.Затуловская.- М.: НИИК, 1989.- 142 с.*
- 6 *Молодежная культура. Молодежные проблемы современной художественной культуры, Сб. науч. трудов/Ред. В.Добротворский.- Л.: ЛГИТМИК, 1990.- 147 с.*
- 7 *Молодежная субкультура: Кол. монография/Науч. ред. Н.А.Победа.- Одесса: Астропринт, 1999.- 284 с.*
- 8 *Молодежные движения и субкультуры Санкт-Петербурга (социологический и антропологический анализ)-*

- СПб., 1999.- 380 с.
- 9 Молодежь Украины: ожидания, ориентация, поведение.- К., 1993.
- 10 Пилипенко В. Молодь України: очікування, орієнтації, поведінка.- К., 1996.
- 11 Победа Н.А. Социология культуры.- Одесса: Астропринт, 1997.- 224 с.
- 12 Сикевич З. Молодежная культура: «за» и «против».- Л., 1990.
- 13 Смелзер Дж. Социология. Розд. «Культура» / /Социс.- 1990.- № 12.
- 14 Социологический энциклопедический словарь /Редактор-координатор Г.В.Осипов.- М.: Изд. Группа ИНФРА М – НОРМА, 1998.- 488 с.
- 15 Социология: Энциклопедия /Сост. А.А.Грицанов, В.Л.Абушенко, Г.М.Евелькин, Г.Н.Соколова, О.В.Терещенко.- Мн.: Книжный Дом, 2003.- 1392 с.
- 16 Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін.- К.: Ін-т соціології НАН України, 2002.- 668 с.
- 17 Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (1994 – 1999 рр.). Інформаційно-аналітичні матеріали /Під ред.. В.М.Ворони, А.О.Ручки.- К.: Ін-т соціології НАН України, 1999.- 134 с.
- 18 Українське суспільство на порозі третього тисячоліття.- К.: Ін-т соціології НАН України, 1999.- 683 с.
- 19 Художественная жизнь современного общества. Т.!. Субкультуры и этносы в художественной жизни / Отв. ред. К.Б.Соколов.- СПб.: Изд. «Д.Буланин», 1996.- 235 с.
- 20 Цимбалюк Н.М. Соціологія дозвілля.- К.: ДАККИМ, 2001.- 180 с.

А.С.ЛОБАНОВА

СОЦІАЛЬНА ТЕХНОЛОГІЯ МІМІКРІЮВАННЯ

Лобанова Алла Степанівна – завідувач кафедри соціології Криворізького державного педагогічного університету, доцент, кандидат соціологічних наук

Дослідження і обґрунтування соціальної мімікрії як одного із реально існуючих феноменів людського буття є особливо *актуальною* для соціологічної науки і *важливою* для суспільства проблемою. Значущість отримання теоретичних і емпіричних знань про сутність, зміст і особливості функціонування соціальної мімікрії в суспільстві ми пов'язуємо з розповсюдженням її різних форм у повсякденні та суттєвому впливу (зауважимо, як позитивному, так і негативному) на формування життєвого світу особистості й соціуму. Відсутність цілісної наукової концепції соціальної мімікрії в науковій літературі надає нам своєрідний *cart blanche* для висунення авторської версії стосовно внутрішнього змісту соціальної мімікрії [див.: наприклад, 1-3]. Соціальний механізм мімікріювання ми розглядаємо як сукупність наступних чітко взаємопов'язаних між собою елементів: мімікріантів (індивіди, соціальні групи) та їхньої поведінки (діяльності); ціннісно-нормативних регуляторів мімікрійної поведінки і засобів, за допомогою яких здійснюється мімікріювання [3]. Яким чином реалізується цей механізм ц соціальної поведінці людини? Як здійснюється процес мімікріювання? Ці питання поки що залишаються без відповіді. Тому *метою статті* є з'ясування соціальної технології мімікріювання. Со-

ціальна технологія є важливою соціологічною категорією, яка поки що не має єдиного загальновищого підходу до свого тлумачення. Скажімо, автори словника «Соціальні технології» виокремлюють сім найбільш суттєвих, на їхню думку, концепцій соціальної технології, кожна з яких має право на самостійне існування [4, 187]. Будемо розглядати соціальну технологію як «відпрацьовані, алгоритмізовані моделі впливу, які являють собою взаємопов'язані, перевірені процедури, операції, способи, що придатні для конкретної сфери людської діяльності» [5, 191]. Базуючись на такому підході, визначимо *соціальну технологію мімікріювання* як сукупність послідовних маскувальних соціальних дій (процедур, операцій) мімікріанта, що спрямовані на втілення у процес взаємодії з іншими людьми певної соціальної маски-ролі для вирішення своїх життєвих проблем – адаптації до обраного соціуму чи соціального явища. Потенційний мімікріант свідомо себе готує до мімікріювання, аналізуючи всі можливі й найбільш раціональні шляхи соціальних стосунків з іншими людьми. Свою цілеспрямовану мімікрійну діяльність мімікріант розкладає на окремі фази (етапи), проектує їх результати на конкретну людину, групу чи соціум. Відповідно до мети мімікрії ним обираються також форми,

різновиди, рівні, сфери реалізації соціальної мімікрії, залежно від того кінцевого результату, на який він розраховує.

Пояснимо, як, на нашу думку, здійснюється процес мімікріювання. Центром механізму мімікріювання є *орієнтація мімікріанта* (людини чи групи) на досягнення поставленої мети: якомога оптимальніше (з найменшими моральними і матеріальними збитками) пристосуватися до соціальної ситуації. Детермінувати виникнення цієї орієнтації можуть як зовнішні обставини (порушення усталеного життєвого порядку, зміни в суспільному житті, кризові явища, тоталітарні режими, насилля, тиск, шантаж тощо), так і внутрішні спонукання (будь-які фізіологічні, екзистенційні, соціальні, престижні або духовні потреби, задовольнити які неможливо відкритим, безхитрїсним шляхом). Названі чинники формують у людини (групи) *мотиваційні орієнтації*, тобто усвідомлення необхідності або неминучості пошуку шляхів маскуваннн чи імітації (підробки) своїх цінностей та норм задля задоволення особистісних чи групових інтересів. Інтереси, зауважимо, можуть бути як конструктивними, спрямованими на покращення особистісного або суспільного життя, так і деструктивними для соціуму. Усвідомивши неможливість відкритої реалізації в суспільстві своїх потреб та інтересів, соціальний актор-мімікріант розуміє, що є інші шляхи – приховані, оманливі, імітаційні. У цей момент завершується *детермінаційна (соціодіагностична) фаза мімікріювання* і починається *фаза моделювання* соціальним суб'єктом поведінкового алгоритму мімікріювання. Саме момент усвідомлення ним необхідності та можливості мімікріювати можна вважати першим соціальним актом мімікрійного процесу, адже він уявно спрямовується водночас і на себе, і на інших людей, фіксує неминучість, тобто початок мімікріювання.

Створення мімікріантом соціальної технології мімікрійної поведінки – складний уявний процес, під час якого із великої кількості загальнознайомих стандартів та зразків суспільної життєдіяльності обираються виключно такі, що дозволять отримати (за певних законодавчих чи моральних обмежень) оптимальний результат – досягнення бажаної мети. Головна його ідея полягає у створенні мімікріантом такої моделі мімікрійної поведінки, яка непомітно «вплелася б у тканину» існуючої комунікативно-інтерактивної мережі соціальної системи, не порушивши її цілісності та ціннісно-нормативної структури, і водночас дозволила б у її межах реалізувати власні наміри та особистісні (чи групові) прагнення і бажання. Саме на цій підготовчій фазі мімікріант ніби «схоплює ситуацію» і прагне проаналізувати, діагностувати стан та особливості соціального середовища, з'ясовуючи його фонові очікування, інституційні соціальні утворення, приписи та цінності, що до-

мінують у ньому. Цей процес може здійснюватися за допомогою таких процедур, як спілкування з окремими членами цього середовища безпосередньо або через включене/невключене спостереження за їх соціальною поведінкою, оцінювання його особливостей сторонніми людьми. Можливий варіант, коли мімікріант не використовує досвід інших (оцінки, ставлення), а, знаючи приблизно основні характерні риси соціального середовища, звертається до власного досвіду і на його основі складає у своїй уяві його соціально-психологічний портрет, щоб скористатися здобутими знаннями для вдосконалення своєї маскувальної поведінки.

Після того, як виявлено стан і особливості соціального середовища, він намагається вибрати певну маску-роль, що найкраще відповідала б експектаціям соціуму та уможливила якомога «достовірнішу» імітаційну гру-підробку соціальних ролей, які найкраще ним сприймаються. Коли маска-роль обрана, мімікріант переходить до *фази первісного мімікріювання* – втілення цієї маски-ролі за допомогою відповідних їй інструментів (обманних вербальних кодів, зовнішнього вигляду, жестів, міміки) у соціальні відносини з членами того соціуму, до якого він хоче адаптуватися. Імітуючи прибічника ціннісно-нормативної системи соціуму, мімікріант прагне якомога точніше увійти в уявно створену ним роль, щоб переконати оточуючих у своїй «приналежності» до їх цінностей. У цей період він починає активно використовувати принцип зворотного зв'язку, тобто уважно спостерігати, як оточуючі сприймають його гру, наскільки вони вірять у його «справжність». Якщо він не помічає недовіри до себе, то може продовжувати грати ту ж саму маску-роль, не змінюючи її сутнісно доти, доки не досягне своєї мети і «не вийде з ролі». Якщо ж сигнали «зворотного зв'язку» свідчать про те, що в соціальному середовищі зародився якийсь сумнів у «щирості» мімікріанта, то він мусить миттєво відреагувати на ці сигнали, удосконалити свою маску-роль та відповідно їм імітаційну гру. За таких умов механізм мімікріювання передбачає наступну *фазу – повторного мімікріювання*, коли мімікріант вимушений удосконалювати або повністю оновлювати свою маску-роль. Повторне мімікріювання триватиме стільки, скільки буде потрібно мімікріанту для досягнення своєї мети. Він, звісно, може відмовитися від досягнення мети у такий спосіб, якщо його хитрість «схитить і не підкаже» своєчасно надійного маскувального засобу. Якщо ж із хитрістю в нього все гаразд, то процес мімікріювання завершиться тоді, коли в ньому відпаде необхідність. Специфіка процесу мімікріювання, особливо повторного, полягає в тому, що мімікріант має поєднувати у своїй поведінці як стандартні, так і нестандартні уніфіковані маскувальні підходи до втілення своїх масок-ролей. Це здійснюється лише завдяки тому, що під час мімікріювання його суб'єкти не просто поєднують засоби та механічні дії, а повинні пов'язати з

ними цілі й упорядкувати свою діяльність, а інколи й стан об'єктів-посередників (людей, явищ, процесів) для досягнення своєї мети. Однак це неможливо без *розуміння* ситуації, своєї маски-ролі, її сприйняття оточуючими. «Саме розуміння виступає засобом зв'язку знань, інформації, штучної реальності з їх висхідною життєвою основою» [6, 31-32]. У процес мімікріювання вкладається розуміння того, що і як відбувається, осягання певного смислу маскувальних дій. Мімікріант постійно заглиблюється в роздуми, аналіз своєї поведінки та реакції на неї інших людей. Чим більше розвинутий інтелект у суб'єкта, що мімікріює, тим більшою мірою він саморефлексує, все глибше та глибше занурюючись у свою маску-роль, удосконалюючи її зміст, надаючи бажаного смислу, враховуючи конкретну ситуацію, в якій вона реалізується. Мімікріант *творює* свою маскувальну гру, а мімікріювання як *процес творіння* маскувальної гри невідривний від *прагматизму* – такої властивості людини, яка, формуючись на поєднанні свідомості та духовних структур, забезпечує її продуктивну дію. Адже творіння механізму мімікріювання є не просто розумовим процесом, а *процесом мислення*, у якому мислення мімікріанта та його розумові здібності (хитрість, хитромудрість, гнучкість) відіграють провідну роль, надаючи смислу його діям.

У чому ж полягає *прагматизм* мімікріантів при творенні процесу мімікріювання? Потенційний мімікріант, уперше схоплюючи об'єкт у його цілісності, намагається скористатися своєю пам'яттю задля того, аби відтворити в уяві подібні в його житті ситуації, поведінку свою чи інших, що позитивно раніше сприймалася спільнотою. Це здійснюється завдяки емпіричним розумовим процесам, які допомагають репродукувати минулий життєвий досвід для використання його в сучасному соціально-часовому просторі. Якщо цей підхід одразу дає результат, тобто оточуючі сприймають удавану мімікріантом маску за дійсну, то він може, не напружуючи мислення, реалізовувати свій колишній досвід для того, щоб оманливим шляхом досягти мети. Але в реальному житті такий *буденний* асоціативний підхід може й не спрацювати, передусім тоді, коли мімікріант мімікріює вперше, не маючи досвіду маскування. Інша ситуація: соціальне оточення, в якому він прагне замаскуватися, розумніше за нього і відчуває обман або нещирі гри. За таких умов у мімікріанта виникає нагальна потреба *мислити шляхом аналізу й абстрагування*. Процес мислення, як зазначає У. Джемс, полягає в тому, що той, хто мислить, «розчленовує відповідне явище і вирізняє в ньому якийсь певний атрибут. Цей атрибут він бере за сутнісну сторону явища в цілому, виявляє в ньому властивості й виводить закономірності, що раніше жодного зв'язку з відповідним фактом з його поглядів не мали, але які тепер, після того, як їх помітили, повинні з ним пов'язуватися» [7, 33]. Зауважи-

мо, що для мислення потрібне вміння виокремлювати не будь-які властивості об'єкта, а лише ті, що відповідають правильному, тобто бажаному для мімікріанта висновку. Якщо визначати мислення як співвідношення цілого з його частинами і зв'язаними з ним властивостями та наслідками, то мистецтво мислення мімікріанта можна охарактеризувати двома рисами:

- *проникливістю*, або вмінням виявити в якомусь соціальному факті (цілє) його сутнісний атрибут (частину);
- *запасом знань*, або вмінням швидко виявити зв'язок цього атрибуту з тим, що підпорядковується йому, що зв'язане з ним і впливає з нього.

Отже, мімікріант, створюючи у своїй уяві маскувальну роль-гру, не просто здійснює розумовий процес, а постійно вдається до мислення. І чим гнучкіший та хитріший його розум, тим більшого запасу знань він прагне здобути і проникливіше буде аналізувати зовнішнє середовище, в якому намагається реалізовувати свої наміри оманливим шляхом.

Виокремлення сутнісного атрибуту мімікріантом відбувається ще в початковій фазі мімікріювання, а це означає, що він з самого початку діє прагматично. Лише після цього відбувається пошук маски-ролі, пошук адекватних до суспільних стандартів вербальних кодів, мімічних жестів і соціальних дій та вчинків. Зауважимо, що об'єкт впливу мімікріанта – це конкретні особи, групи, соціуми, соціальні інститути, соціальні ситуації тощо. Сутнісними атрибутами, які мімікріант виокремлює в соціальному просторі, можуть бути певні моральні, ділові, професійні та людські якості об'єкта, його норми, цінності, стандарти поведінки, культурні універсали, традиції, звички тощо.

Проникливість мімікрійної поведінки полягає в тому, що мімікріант обирає найбільш сутнісний та важливий атрибут об'єкта, завдяки своїм практичним, інстинктивним та естетичним інтересам і намагається використати саме його для наслідування, але тільки формально з точки зору особистісного його визнання. Здійснює це він за допомогою *обманних вербальних кодів*. Щоб розібратися в тому, що являють собою обманні вербальні коди, варто звернутися до популярної енциклопедії Ю.Щербатих «Мистецтво обману», де наведено цілий ряд засобів із конкретними літературними прикладами, за допомогою яких реалізуються обманні вербальні коди і здійснюється оманлива поведінка. Автор вважає, що аферист чи шахрай, перш ніж обманювати, створює сприятливу для обману атмосферу, використовуючи такі шляхи, як викликати почуття довіри; створити образ простака; підкинути брехливі докази; створити паралельну реальність [8, 79 – 91].

Коли відповідна атмосфера створена, шахраї, на думку Ю.Щербатих, удаються до спотворення

дійсності, використовуючи такі засоби: маніпуляції інформацією (замовчування; перекручування; приховування тощо); маніпуляції свідомістю, що пов'язуються з програмуванням учинків (маскування обману під маскою доброти, турботи, тобто лицемірство); віроломність (уміння ошукати вчинком чи словом, а іноді обіцянками або клятвами, які так само легко дати, як і порушити); зухвалу брехню [8, 91-121]. Запропонований автором підхід до класифікації засобів здійснення обману має право на своє існування так само, як і всі інші. Разом з тим, погоджуючись з Ю.Щербатих у цілому, ми зауважимо, що він класифікує засоби здійснення *процесу обману*. Для нашого ж дослідження процес обману є базою, підґрунтям, завдяки якому здійснюється імітація, лицедійство та містифікація, що, у свою чергу, уможливають мімікріювання. Вважаємо, що до обманних вербальних кодів, якими послуговується людина в процесі мімікріювання, належать *неправда, вигадки, лестощі, фальсифікації, жарти* тощо. Коротко їх охарактеризуємо.

Неправда (брехня) полягає в тому, що мімікріант говорить те, чого насправді не було або немає, тобто на «біле» говорить «чорне» чи навпаки. М.Монтень зазначає, що слово «брехати» означає «йти проти власної волі», іншими словами – до брехні вдаються ті, «хто говорить одне, а має на думці інше» [9, 29]. До неправди вдаються мімікріанти будь-яких форм і типів соціальної мімікрії. Це їх головне знаряддя і засіб маскування, приховування своєї справжньої внутрішньої суті. Неправдивими можуть бути за умов мімікріювання політичні програми і гасла, фінансові обіцянки, економічні цілі, міжнародні угоди, службові, приятельські та сімейні зобов'язання тощо. Принагідно згадаємо вислів щодо брехні Ж.Ж.Руссо: «Брехати самому собі для власної користі – підробка, брехати іншому – фальшивка, брехати для того, аби нашкодити, – наклеп» [10, 341]. Мімікріант одночасно говорить неправду самому собі, іншим з метою, як правило, нашкодити. Тож виходить, що неправда (брехня) як знаряддя мімікрії є і підробкою, і фальшивкою, і наклепом.

Вигадки зводяться до того, що мімікріант вигадує якісь факти, легенди, історії, яких по відношенню до об'єкта його впливу насправді взагалі не було, і він точно знає, що не буде і в майбутньому. Вигадане існувало та існує лише в його уяві, а за умов маскування справжніх цілей набуває вербального втілення для переконання об'єкта впливу у намірах мімікріанта, якому важливо і необхідно переконати оточуючих у їх правдивості. Зауважимо, що вигадки, на відміну від неправди (брехні), є неначебто менш аморальними і знаходять більше виправдовувань, ніж брехня. Люди іноді сприймають вигадки як «злет фантазії», а тому, на відміну від брехні, вони не завжди засуджуються оточуючими.

Лестощі мімікріант використовує для того, щоб хитрощами досягти своєї мети. Це можуть бути або нещира похвала, або нещирі компліменти. Лестощі, сказані мімікріантом на адресу тієї людини чи групи людей, яких він прагне ошукати, можуть стосуватися їх достоїнств як особистісного, так і професійного, громадського характеру. З власного досвіду відомо, що коли тобі говорять компліменти або похвалу, то спочатку миттєво втрачаєш пильність і наповнюєшся довірою до співрозмовника. Лише через деякий час починаєш аналізувати відповідність почутого дійсності та ступінь щирості співрозмовника. Життєва практика засвідчує, що до лестощів легко звикають практично всі оточуючі, а ті, хто втрачає пильність, швидко стають жертвами мімікріантів.

Фальсифікації – це такий обманний вербальний код, за якого мімікріант, спотворює факти, замінюючи дійсне брехливим, уявним. Він підмальовує реальність під необхідну для його мімікріювання підробку, тим самим вводячи в оману оточуючих. Це зробити неважко, адже люди, знаходячись, скажімо, в несприятливих умовах, завжди прагнуть відчутти зміни на краще, тому носії соціальної мімікрії нерідко вдаються до фальсифікацій.

Жарти є таким обманним вербальним кодом, до якого вдається мімікріант, коли має справу з особливо розумними людьми. Досить поширена в повсякденному житті думка про те, що в кожному жарті є частина правди, створює сприятливу атмосферу для реалізації мімікріантом своєї мети. Якщо об'єкт впливу сприймає жарт стовідсотково як жарт і не припускає обману, то для мімікріанта створюється сприятлива атмосфера для продовження своєї гри. Якщо ж обман запідозрюється оточенням, то мімікріант намагається змінити тактику своєї гри. Проте в обох випадках він залишається у вииграшу, адже жарт, як правило, є безвинним і мімікріант залишається поза підозрою в неправдивих словах та діях навіть тоді, коли обман викривається.

Названі нами основні обманні вербальні коди, якими користується мімікріант, за великим рахунком, ґрунтуються на *неправді*, невідповідності реальності того, що говорить мімікріант оточуючим, здійснюючи мімікріювання шляхом імітації, лицедійства або містифікацій. Звідки ж мімікріант бере матеріал для вигадок, фантазій, легенд, міфів, містифікацій? Найпростіша відповідь: «з життя, з літератури і з мас-медіа». Дійсно, це три основні джерела інформації. Але ж іноді буває так, що в свідомості людини з'являються вигадки, з якими вона не зіштовхувалася ні в своєму житті, ні в літературі, ні в мас-медіа. Можна припуститися думки, що вигадки мімікріантів породжуються архетипами (К.Юнг) як формами-носіями колективного несвідомого, що репродукують людський досвід та людську

історію у свідомості людей, спільнот, особливо тих, хто здаєн заглиблюватися у роздуми, поринати у вир свого розуму. Ця проблема потребує більш детального дослідження.

Звісно, обманні вербальні коди супроводжуються і відповідними жестами, рухами, що їх підтверджують. Той, хто вдається до неправди, на думку А. Піза, тренування своїх жестів здійснює двома шляхами: або практикою казати неправду протягом тривалого часу, або ж повним викоріненням у себе жестикуляції, щоб ані негативних, ані позитивних жестів у той момент, коли вони говорять неправду, не було. «Деякі люди, чия професія безпосередньо пов'язана з обманом у різних формах, зокрема як політичні діячі, адвокати, артисти і телекоментатори, до такої міри видресировували рухи свого тіла, що важко помітити, коли вони говорять неправду, і люди... їм довіряють» [11, 21]. Тож мімікрювання набуває особливої складності в мімікріанта не стільки на етапі самовиховання і відпрацювання ролі-маски, скільки на етапі вибору рухів тіла, які мають їм відповідати. Щодо одягу, який необхідно підібрати під відповідну маску-роль, то це знаряддя мімікрювання не потребує особливих зусиль для хитрого мімікріанта.

Таким чином, соціальна технологія процесу мімікрювання, як нам здається, складається із таких основних фаз (етапів):

- 1) всебічного аналізу (соціодіагностики) потенційним мімікріантом соціально-економічного, політичного становища й морально-психологічного стану та особливостей зовнішньої ситуації, у якій він опинився випадково або прагне адаптуватися для досягнення гараздуння;
- 2) саморефлексії, що дозволяє йому виокремити не тільки особистісні бажання й прагнення,

але власні здібності й можливості щодо вибору конкретної найбільш адекватної до цієї ситуації маски-ролі, а також шляхів, засобів і процедур її реалізації;

3) створення структурно-функціональної технології (логічно-впорядкованого ряду процедур) маскувальних (імітаційних) дій в обраній соціальній системі, тобто операційного механізму мімікрювання;

4) вибору обманних вербальних кодів, рухів тіла, одягу, конкретних дій і вчинків, через посередництво яких можливо реалізувати поставлену мету – ввести в оману оточуюче соціальне середовище шляхом розігрування обраної маски-ролі;

5) власне мімікрювання в обраному соціумі за допомогою уявно створеної маски-ролі та відповідної до неї імітаційної рольової гри;

6) здійснення зворотного зв'язку з об'єктами впливу та, за необхідністю, вдосконалення або оновлення маскувальної поведінки для продовження мімікрювання чи його повторення доти, доки не буде досягнута мета.

Логіка створення технології мімікрювання цілком залежить від тієї мети, що ставить перед собою мімікріант, системи культури, в якій мімікрія виробляється та реалізується, і соціальних характеристик соціуму, де вона запроваджується. Ефективність її реалізації уможливується, на наш погляд, виключно інтелектуальними (розумовими) здібностями мімікріанта: чим він хитріший, тим витонченішою буде його мімікрійна діяльність, а інтенсивність, тривалість і формалізація залежать від психогенетичних та соціально-психологічних особливостей людини, що формуються під впливом соціокультури соціуму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лобанова А.С. Поняттєвий апарат соціальної мімікрії: теоретико-методологічне обґрунтування // Нова парадигма. Альманах наукових праць. – Запоріжжя, 2003. – № 30. – С. 213 – 222.
2. Лобанова А.С. Індивідуально-особистісний та соціально-груповий рівні соціальної мімікрії: теоретико-методологічний аспект // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 139 – 149.
3. Лобанова А.С. Механізм функціонування соціальної мімікрії в суспільстві // Нова парадигма. – Запоріжжя, 2002. – В. 26. – С. 196 – 205.
4. Социальные технологии: Толковый словарь / Отв. Ред. В.Н.Иванов. – Москва- Белгород: Луч – Центр социальных технологий, 1995. – 309 с.
5. Социальный менеджмент: Учебное пособие / В.Н.Иванов, В.И.Патрушев, Н.С.Данакин и др.; Под ред. В.Н.Иванова, В.И.Патрушева, – 2-е изд. – М.: Высшая школа, 2002. – 271 с.
6. Подшивалкина В.И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики. – Кишинев; 1997. – 352 с.
7. Джеймс У. Психология. / Читанка з історії філософії: У 6-ти кн. / під ред. Г.І.Волинки. – К.: Фірма «Довіра», 1993. – Кн.. 6.: Зарубіжна філософія ХХ ст.. – С. 31 – 37.
8. Щербатых Ю. Искусство обмана. Популярная энциклопедия. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 544 с.
9. Монтень М. Опыты. В трех книгах. – М.: «Тера», 1996. – Т. 1. – 720 с.
10. Разум сердца: Мир нравственности в высказываниях и афоризмах / Сост. В.Н.Назаров, Г.П.Сидоров. – М.: Политиздат, 1989. – 605 с.
11. Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли других по их жестам. – Спб.: Изд-кий дом Гуттенберг, 2000. – 185 с.

И.И.ШЕРЕМЕТ, Е.В.СТРОНОВА

ТРАНСФОРМАЦИИ В СФЕРЕ ВОСПИТАНИЯ

Шеремет Ирина Ивановна — доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина, кандидат философских наук

Стронова Елена Витальевна — доцент кафедры социологии и политологии Национальной юридической академии Украины имени Ярослава Мудрого, кандидат социологических наук

Сегодня в Украине строится общество на принципиально новых политических, экономических и духовных основах. Изменяется не только материальная организация, но и способ мышления целого народа. Создание отечественной системы образования прежде всего направлено на синхронизацию образования с общими тенденциями общественного развития, поскольку, как подчеркивал К.Мангейм, образование формирует не человека вообще, а человека в данном обществе и для данного общества [1, 479]. Сегодня все более четко осознается императив выживания и глобальной ответственности каждого человека за будущее, признается объективная необходимость многогранности, гибкости и самостоятельности мышления и восприятия мира, укрепляется роль образования как источника идей для ответственного мышления и политических решений. Изменения в отечественной системе образования невозможны без воспитательных инноваций, поскольку воспитание служит в процессе образования и целью, и средством, оно задает оптимальные подходы к развитию человека, его способностей и мотивов, при этом, как подчеркивал Э.Дюркгейм, задача воспитания состоит в том, чтобы объединить развитие индивида и общества. «Воспитание представляет для общества лишь способ, с помощью которого оно подготавливает в душах детей естественные условия для своего собственного существования... Воспитание состоит в *методической социализации* молодого поколения» [2, 40].

Усиление внимания к воспитательной работе, к содержанию воспитательного процесса, его организации — важное условие обновления национального образования. Отсутствие инноваций в воспитательной работе может привести к снижению образования до опасной черты: молодежь лишится всякой надежды на самоутверждение, самовыражение, самосовершенствование, у нее пропадет цель и смысл каких бы то ни было положительных мотивов для учебы, работы, творчества. Концепция «коммунистического воспитания», сложившаяся в советском обществе, хотя и ставила перед собой цель формирования всесторонне развитой личности, не могла достичь желаемого результата, поскольку была подчинена тотальной идеологии. Издержками стало неприятие всякого инакомыслия, жесткость по отношению к оппонентам, отсутствие самостоятельности, поскольку происходило подавление любого проявления свободы. Трансформация практик воспитательной работы должна быть направлена не только на снятие идеологическо-

го диктата и преодоление негативных последствий предшествующего периода, но и соответствовать новым требованиям к формированию специалиста в высшей школе, обусловленным логикой постиндустриальных трансформаций, глобализационными процессами, стратегией вхождения Украины в европейское культурное и образовательное пространство. Воспитание, подчеркивал Дюркгейм, всегда должно соответствовать социальным потребностям, ибо оно выражает коллективные идеи и чувства, а принципы воспитательных теорий, считал он, можно найти, только обращаясь к исследованию общества. Сегодня остается так же актуальным размышление Дюркгейма, имевшее место еще в 1902 г. в его работе «Педагогика и социология»: «Глубокие трансформации, которые испытали или испытывают современные общества, требуют соответствующих трансформаций в сфере национального воспитания. Но хотя мы хорошо понимаем, что изменения необходимы, мы плохо знаем, какими они должны быть. Каковы бы ни были убеждения отдельных индивидов или партий, общественное мнение продолжает пребывать в состоянии нерешительности и беспокойства... Речь идет не о том, чтобы пускать в ход уже усвоенные идеи, а о том, чтобы найти идеи, которые бы нас направляли» [3, 263].

Представляется, что в период посттоталитарных социальных трансформаций наиболее полно очерчивает задачи и цели воспитания европейская идея, как комплекс социокультурных смыслов. Украинская молодежь готова к принятию и освоению смыслов европейской идеи. Этому способствует усиление мобильности молодежи, особенно студенческой, на европейском континенте; расширение диапазона научного и межкультурного общения, расширение контактов, установление новых информационных каналов, что становится возможным в силу повышения интереса к изучению, и изучение иностранных языков. Нельзя обойти вниманием и тот факт, что с каждым годом увеличивается число наших сограждан, получающих образование в европейских университетах. Кроме академических знаний, студенты привозят на родину новый опыт, мнения, политические принципы и взгляды. Они становятся знатоками новых школ, а также быта, обычаев, образа жизни, привычек, ранее им неизвестных. Впоследствии они имеют возможность применять и пропагандировать эти новые знания. Этот факт особенно существенен, поскольку именно эти молодые люди занимают ключевые позиции в сфере экономики, культуры, политики. Следует заметить, что в рамках Европейского Со-

юза действуют многочисленные программы, которые способствуют расширению условий и возможностей для сотрудничества, обменов ученической и студенческой молодежью, преподавателей, созданию общих учебных и научных проектов, технологий и т.п. Несмотря на то, что число программ несколько сократилось (так, если в 80-е годы прошлого столетия Европейский Союз финансировал множество программ обменов: Erasmus, Comett, Lingua, Petra, Force, то уже в 1995 году было принято решение концентрировать ресурсы всего на трех, таких как Erasmus, Leonardo da Vinci и Yeunesse), все действующие программы достаточно широкие и дают возможность финансировать самые разнообразные проекты.

Для оценки воспитательного потенциала духовных инноваций принципиальное значение имеет понимание того, что «социализация представляет собой активность, свободно генерируемую индивидами, целью которой является присвоение ресурсов и возможностей общества, самоопределения своей идентичности, включенности в разные общественные системы и институты, их признание или отрицание и т.п.» [4]. Воспитание студенческой молодежи может быть эффективным только при условии создания системы средств и методов для усиления и направления этой активности в нужное русло. Важно также отметить, что в освоении европейской идеи и ее продуктивном использовании в обновлении высшей школы необходимо преемственность воспитательных усилий всех звеньев системы образования.

Европейская идея как воспитательный и образовательный ориентир, не может существовать изолированно, она вследствие своей открытости образует сложные социокультурные синтезы, среди которых прежде всего следует назвать ее соединение с национальной идеей и цивилизованным процессом. Общим для всего украинского социума является установка на национальное возрождение, и образование должно выступать как важный инструмент национального развития и гармонизации национальных отношений в Украине. Без благотворного воздействия образования, науки, культуры, невозможно решить задачи формирования украинской политической нации. С началом национальных движений в СССР проблемы направления культурного развития приобрели политическое звучание. Прежде всего встали вопросы оценки того пути, который был пройден в советскую эпоху. Идеологи национальных движений акцентировали внимание на ущербе, причиненном культурному наследию народов, и призывали к возрождению утраченных традиций.

Следует отметить, что за предшествующие годы в процессе урбанизации и индустриализации стерлись многие традиционные черты образа жизни народов. Имела место и направленная политика государства в области секуляризации, активного распространения атеизма, отказа от архаических форм межличностных отношений, «идеологическая чистка» культуры, отказ от культурных ценностей, создан-

ных деятелями культуры, которые оказались в эмиграции или идеология которых не соответствовала социалистическому реализму. В результате действительно часть традиционной национальной культуры у всех народов оказалась утраченной.

Сегодня, в условиях отказа от моноидеологии в стране в целом, в ситуации экономической трансформации, сопровождающейся ухудшением положения людей, ростом социальной неуверенности, страхов, обращение к прошлому, даже в архаической форме нередко воспринимается людьми как спасение или по крайней мере каким-то выходом. В силу этого, политика национального возрождения, которая связывалась с процессом демократизации, в ходе ее реализации порой воплощается в попытках восстановления архаики, превращается не только в тормоз развития, но и становится культурно изолирующим фактором. Культура межэтнического общения – один из важнейших факторов в решении межнациональных проблем и одно из условий выхода к цивилизованному обществу. Воспитание у ребенка, школьника, студента этнического самосознания и культуры способствует формированию гражданской зрелости, а с воспитания толерантности к другим берет свое начало развитие личности гражданина демократического государства.

Важную роль в воспитании играют и должны играть теоретические курсы истории Украины, политологии, философии, культурологии. Немало вызывает тревогу состояние культурологии, содержание курса которой остается еще неопределенным. Чаще это авторские курсы преподавателей, которые в одних случаях ориентированы на прикладной культуроведческий подход (ближе к искусствоведению), в других – социокультурный, этнокультурный подход. Кроме того, следует заметить, что современное культурологическое воспитание должно иметь не только теоретический характер, но и практическое действие: посещение театров, музеев, знакомство с выдающимися памятниками в регионе, в стране, что должно способствовать не только приобщению студентов к сокровищнице национальной культуры, но и углублению их эмоциональной связи с Родиной и родным краем. Такую же задачу должны выполнять курсы краеведения.

Дисциплины гуманитарно-обществоведческого цикла призваны не только способствовать расширению культурного кругозора, истолкованию отдельных фактов, но и формировать целостное представление о развитии общества, человеческой культуры. Эту роль должна, прежде всего, выполнять «Социология», однако в некоторых вузах она вытеснена на задний план.

В демократическом и гражданском воспитании, наряду с комплексом идей национально-патриотического характера, определяющими являются универсальные ценности свободы, равенства, справедливости, приобщение к которым все еще остается злободневной задачей для украинс-

кого общества, а их закрепление в социальных практиках студенчества и в стилях жизни академической молодежи является инновационным резервом всего общества. Заметим, что данные ценности, как и идея толерантности, являются основными составляющими европейской идеи.

В условиях изменившейся духовности украинского общества во главу угла ставится проблема комплексного подхода к формированию личности в вузе. Эта модель должна отражать потребности современного общества и корениться в социальных практиках студенчества. Системообразующим началом могут выступать принципы гражданского и морального воспитания, которые закладывают основы новой духовности, без которой невозможна дальнейшая демократизация украинского общества.

В условиях современного общества, с присущей ему усложненной структурой социальных связей и зависимостей, формирование отношения к свободе как к ценности диктует объединение практик свободного антиавторитарного воспитания с формированием ответственности.

Точно так же, как в учебном процессе на передний план выдвигается самостоятельная работа студента, так и в воспитательной работе активизируется творческий потенциал самовоспитания. Условия воспитания и самовоспитания студентов включают в себя четко определенное социальное пространство, где представлены различные виды позитивной и негативной свободы. Научиться свободе методом проб и ошибок невозможно. Осознание свободы как ценности требует значительных воспитательных усилий, как со стороны самой личности, так и со стороны ее наставников. Свобода как ценность постепенно входит в социальные практики украинского студенчества, получают развитие студенческое самоуправление, самостоятельное принятие решений, свободные формы самоорганизации студенчества. Следует отметить, что никакое самоуправление немыслимо без самостоятельности преподавателей и студентов, в данном случае речь идет, прежде всего, о новых личностных качествах и новом понимании социальных ролей в академическом сообществе. Ясперс это иллюстрирует на примере различия между преподавателем и чиновником. «Чиновник, — подчеркивает он, — это инструмент для исполнения решений высших инстанций, он обязан подчиняться. Иными словами, он, подобно судье, привязан к законам, которыми он должен руководствоваться; его этика состоит в том, чтобы надеж-

но исполнять полученные распоряжения. Преподавателю же приходится самому решать свои важные задачи; он должен самостоятельно осуществлять свои научные поиски, включая сюда и постановку проблемы, без запретов со стороны кого-либо, без посторонних указаний» [5, 156].

Воспитание морально-этических качеств молодых специалистов, отвечающих потребностям общества, нельзя осуществить в рамках моделей схоластического и учительского воспитания, а возможно только на основе педагогики сотрудничества, расширяющей поле деятельности академического сообщества. Преодолевая авторитарную традицию, изменяются коммуникативные практики между студентами и преподавателями. Они становятся более симметричными. Такие тенденции наблюдаются прежде всего там, где студенты и преподаватели имеют сферу общих интересов, структурированных не только процессом обучения, но научно-исследовательской работой, организованной по принципу общего «проекта», где студент вписывается в научные сообщества и приобретает не только умения и навыки проведения и организации научных исследований, но и проходит социальное обучение, учится работать в команде, развивает чувства групповой солидарности и ответственности.

Успешность образовательной системы и, в частности, воспитание студентов, в значительной мере определяется уровнем профессиональной подготовки преподавателей, их заинтересованностью в своей деятельности. Необходимо заботиться о качественной подготовке преподавателей вузов, уделять внимание постоянному повышению их квалификации. Они должны быть носителями современных знаний и навыков. Важно создавать также достойные стимулы, в том числе и материальные, заинтересованность преподавателей в результатах собственного труда. При этом необходима прозрачная и эффективная система контроля в вузе.

Формирование и развитие у студентов таких социальных ценностей и достоинств, как плюрализм, толерантность, доверие к соотечественникам и социальным институтам, способность к компромиссу без потери достоинства и чести, самоуважение, гражданская солидарность и взаимопомощь являются предпосылкой жизнедеятельности демократии и необходимости для функционирования развитого и стабильного гражданского общества.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мангейм К. Диагноз нашего времени. — М., 1994. — С.479.
2. Дюркгейм Э. Социология образования. — М., 1996, — С.40.
3. Дюркгейм Э. Педагогика и социология / Дюркгейм Э. Социология. — М., 1995, С. 263.
4. Макеев С., Надточій А. Колізії політичної соціалізації // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. — К.: Політ.думка, 1997.
5. Ясперс К. Ідея університету // Ідея університету. Антологія. — Львів: Літопис. 2002. — С.156.

С.П.БАРМАТОВА

ОБЪЕКТ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ: К ПРОБЛЕМЕ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ

Барматова Светлана Петровна – доцент факультета социологии Международного Соломонова университета, директор Аналитического центра изучения общества, стажер отдела социально-политических процессов Института социологии НАН Украины, кандидат социологических наук

При всем внимании, уделяемом изучению политической коммуникации, многие ее грани и параметры все еще остаются недостаточно отраженными. Мало того, имеющиеся трактовки политической коммуникации зачастую слабо отражают даже сущность развертывания информационных процессов в соответствующем сегменте публичной власти. Одним из самых проблемных вопросов, с которыми сталкиваются как зарубежные (Р.Энтман, В.Лэнс Беннет, Р.Даль, Т.Гитлин, Т.Паттерсон, К.Крос, Р.И.Гакет, А.Соловьев др.), так и отечественные (Н.Костенко, В.Королько, В.Николаевский) исследователи данного социального феномена, является определение и описание объекта политической коммуникации [1].

Поскольку политическая коммуникация – это специфический (уникальный) тип коммуникативного процесса, то и объект политической коммуникации характеризуется рядом параметров, отличающих его от объекта, например, коммуникации массовой.

На макроуровне объектом политической коммуникации выступает политика как форма отношений между основными структурами социума. Политическая коммуникация выстраивает сам алгоритм публичной политической власти, формирует и декларирует систему взаимоотношений между политической системой и социальной структурой общества. Специфика оформления информационных взаимодействий в рамках политической коммуникации формирует сразу две формы проявления ее объекта.

Первая – объект политической коммуникации как процесса (внешняя) – это реципиенты ее (коммуникации) воздействия. Т.е. объектом в этом значении будут выступать как отдельные индивиды, так и различные социальные общности, а также явления, которые в обществе включены в политический процесс, а значит и в процесс коммуникации.

Вторая – объект политической коммуникации как социального явления (внутренняя) – «дискурс влияния», т.е. образ политической власти конкретного общества и установленные данной властью «правила игры» в политическом поле. Т.е., в данном проявлении – объект политической коммуникации – это код (проявляющийся через систему символов), использу-

емый обществом для отражения политической реальности и выработки сознательных решений. Политические символы (как объект политической коммуникации) целью сами по себе не являются, они, скорее, становятся рабочим инструментом, который усиливает влияние политического субъекта (власти), создавая благоприятную почву для внедрения «правил» политической игры.

Несколько иная, но достаточно близкая, по сути, классификация предложена Анохиной Н.В. и Малахановой О.А. [2, 215] – «В процессе политической коммуникации особое место занимает обмен информацией между управляющими и управляемыми, между политической системой и средой с целью получения согласия последних, на принятие решения».

В этой интерпретации критерием является «обобщенность» объекта коммуникационного взаимодействия. В первой связке – «управляемые – управляющие» объектом являются символические смыслы (коды), которые транслируются управляющими (т.е. активными (по терминологии Ю. Качанова) акторами поля политики) управляемым (пассивным акторам) с целью включения последних в «долю» ответственности за процесс принятия политических решений. В политической науке выделяется две модели политической коммуникации, описывающие по-разному роль управляющих и управляемых в этом процессе.

В первой – модели Ж.-М. Коттрэ – особая роль предписывается управляющим. В результате взаимодействия между управляющими и управляемыми возникает три типа отношений: идентичности (управляющие идентичны управляемым); включения (управляющие все и постоянно являются субъектами политики) и пересечения (в процессе реализации власти управляющие постепенно отделяются от управляемых). Во второй модели К. Сайнне уделяет внимание роли политической элиты в процессе реализации политической коммуникации. Политическая элита осуществляет политическую власть над обществом, как правило, не непосредственно, а опосредованно, путем использования промежуточных звеньев (например, бюрократического аппарата или средств массовой информации). По мнению К. Сайнне, элиты ста-

раются донести до масс информацию, которая бы укрепляла их легитимность.

В паре «политическая система – среда» объект представляет собой уже саму форму политической власти (нормы, законы ее функционирования, тип и т.д.) и процесс коммуникации состоит в том, что происходит конфликтное/неконфликтное принятие политических «правил игры» остальными социальными институтами конкретного общества. Примером конфликтного принятия может служить ситуация, сложившаяся в постсоветском пространстве, когда политическая трансформация (политические изменения, направленные на формирование и функционирование демократических параметров политической власти) вошла в диссонанс с возможностями экономической трансформации, для которой требуется более длительный срок при соблюдении более автократического типа государственного правления [3, 146-147].

Вышеизложенные теории могут быть отнесены к макропроцессам поля политики, однако, поскольку политическая коммуникация имеет сложноструктурированную природу, такую же структуру имеет и ее объект, и это дает возможность интерпретации его не только с точки зрения макроуровня.

Следующая точка зрения на объект политической коммуникации состоит в том, что политическая коммуникация – это сфера обращения текстов, представляющих собой продукт коллективного творчества и направленных на обеспечение информационных контактов между политическими группами (информационными контрагентами) по строго фиксированной в каждый конкретный момент проблематике (что исключает, по мнению ряда ученых [4], совпадение социального и политического информационных пространств). Исходя из этой трактовки политической коммуникации, объектом ее может выступать только конкретно обозначенная и социально обусловленная проблематика, отвечающая критериям «здесь и сейчас».

На наш взгляд, подобная характеристика (локализация во времени и регламентированности информационного повода) политической коммуникации оправдана с точки зрения содержательного параметра, но недостаточна для определения параметра социального. Действительно, непосредственное коммуникативное взаимодействие происходит локально, но опосредовано не только обстоятельствами информационного контакта, но и сформированностью предконтактного смыслового наполнения информации (т.е. информация понимается и воспринимается участниками контакта). Следовательно, непосредственно в момент контакта происходит сразу два социальных «события». Во-первых, символическая интеракция, т.е. непосредственно процесс раскодирования

и усвоения принимаемой информации и (что не всегда обязательно в непосредственной форме) «ответ» реципиента; во-вторых, обмен мнениями (на основе предыдущего опыта, социальных /статусных/ групповых позиций) по поводу проблемы, обозначенной как предмет коммуникационного контакта.

На локальном уровне объект политической коммуникации может рассматриваться в соответствии с характеристиками коммуникативного взаимодействия. Встроенность политической коммуникации во многие социальные процессы по-разному обозначает ее (а значит, и ее объекта) функции в этих процессах. Можно выделить, например, корректирующую, формирующую, стратегическую/тактическую и т.д. политическую коммуникацию.

Возможность такого разделения базируется на следующих характеристиках политической коммуникации:

- долгосрочность (устойчивость)/краткосрочность эффекта воздействия;
- направленность/размытость информации;
- насыщенность (плотность)/ненасыщенность количеством повторений;
- усложненность/упрощение смысла информации.

Долгосрочностью эффекта политическая коммуникация характеризуется в процессе политической социализации, в которой она выполняет формирующую и, частично, корректирующую функцию.

Интересные исследования, касающиеся устойчивости эффектов в социализационном процессе, были проведены, например, в рамках проекта Исследовательского центра Мичиганского университета при изучении политических позиций студентов и их родителей (весной 1965 г. было опрошено 1500 студентов старших курсов). Методическая сторона этого проекта была тщательно разработана, она обеспечила высокую степень репрезентативности данных исследования, поскольку информация о политической идентификации родителей была получена не от студентов, а непосредственно от их отцов и матерей. Устойчивость партийной идентичности студентов оценивалась при повторном интервьюировании тех же респондентов спустя восемь лет.

Авторы проекта высказали гипотезу, что при наличии общих в целом культурных и социальных установок родителей и детей (даже если обычно они не разговаривают на политические темы) можно ожидать совпадения их партийной идентификации. Анализ взаимосвязи политических установок родителей и детей показал высокие коэффициенты корреляции даже в тех случаях, когда дети (студенты) не имели ни малейшего представления о политической идентификации родителей, а в семьях никогда не обсуждались политические проблемы. Около 60%

опрошенных студентов имели сходную с родителями партийную идентификацию [5, 137]. В данном случае логично предположить, что в качестве агента социализации во многом выступала именно политическая коммуникация (даже в варианте выбора тех телевизионных каналов или периодических изданий, которые присутствовали в семьях).

Краткосрочные эффекты политической коммуникации присущи маркетинговым способам организации информационного обеспечения конкурентной борьбы за власть. Например, маркетинговая форма политической коммуникации, которая характерна для предвыборной кампании, определяет свой объект в виде политика или политической партии. В таком проявлении объект имеет четкие черты политического товара и подчиняется всем законам рынка. Особенности объекта определяют и способы его описания и анализа, которые базируются в поле политического маркетинга.

Направленность как характеристика политической коммуникации может относиться как к рыночным, так и нерыночным способам. Определяющим критерием объекта в этом случае будет выступать функция, которую выполняет политическая коммуникация. В идентификационном процессе эта функция будет корректирующей и, следовательно, направленность будет трактоваться как набор смыслозначимых форм, помогающих установлению групповой идентификации в группе, которая классифицируется как целевая. В пропагандистской или агитационной кампании эта функция будет тактической и, следовательно, направленность будет представлять собой специализированную технологию политического воздействия на целевую аудиторию.

Под *размытостью* информации подразумевается постоянное повседневной (межвыборной) политической коммуникации, когда она выполняет функцию, скорее всего, информирования об интенциях основных политических акторов в рамках политического пространства конкретного общества.

Насыщенность (плотность) информационных повторов наблюдается как в моменты предвыборных кампаний, когда это состояние политической коммуникации и ее объекта рассматривается в рамках рыночных способов, так и в моменты подготовки общества к какому-либо всеобщественному политическому действию (например, референдуму), т.е. когда необходимо провести корректировку настроений или политических предпочтений членов социума. После завершения события плотность возвращается к среднему (традиционному) для конкретного общества уровню.

Усложненностью отличаются политические коммуникации, циркулирующие на уровне активных (по терминологии Ю. Качанова) политических акторов (т.е. тех, кто сам производит

символический политический продукт или находится в составе политической элиты). Объектом такой коммуникации являются сами символические смыслы или политические коды. Что же касается политической информации, которая циркулирует на других уровнях (например, между элитарными, неэлитарными слоями), то тут наблюдается эффект унификации. Суть его заключается в том, что достаточно многие современные СМИ стремятся вызвать у аудитории восприятие, освобожденное от личностного начала, объясняя свои действия, во-первых, склонностью людей к упрощенному мышлению, объявляя это условием существования (поскольку люди не могут постоянно находиться в напряжении), во-вторых тем, что легче управлять системами, которые подчинены стандартам и образцам и в которых редки отклонения от общепринятых правил [6, 129].

В каждом своем проявлении, которое соответствует вышеперечисленным формам политической коммуникации, нужно говорить об отличиях ее объекта, который, в обобщенном варианте, выступает либо в образе товара, либо в образе пространства политических смыслов, и в зависимости от образа анализируется и классифицируется с помощью специализированных методик.

Как отмечается многими учеными, политическое высказывание и политическое действие находятся в тесной взаимозависимости. Все, что касается политических действий, находит реализацию в речевых актах. Смена коммуникативно-риторической традиции всегда означает изменение политической стратегии, как правило, первичные признаки и сигналы политических изменений обнаруживаются именно в речевых структурах. Этот ракурс трактования политической коммуникации формирует еще один подход к описанию и анализу объекта политической коммуникации – анализу политического дискурса. По мнению ряда ученых, «язык является не просто средством политики, а условием ее существования и средством ее конструирования; с помощью языка политика разрабатывается, готовится, развивается. Язык сопровождает политику, влияя на нее и выполняя при этом регулирующие функции. Вся сфера политики существует за счет того, что язык ее описывает, объясняет, мотивирует, оправдывает, обязывает, контролирует, критикует» [7, 27].

Определяя дискурс как язык, взятый со своим социальным контекстом, как социально структурированный и социально структурирующий феномен, необходимо, на наш взгляд, в политическом дискурсе выделить две составные части, два своеобразных «под»-дискурса. Первый условно можно обозначить как «дискурс власти», второй – как «дискурс народа». Критерием разделения

выступает направленность дискурса: является ли он дискурсом влияния, манипулирования или же это в большей степени дискурс восприятия. За обладателями официальной политической власти признается если не исключительная, то бесспорная возможность создавать дискурс влияния; цель этого дискурса – формирование (навязывание) определенного образа социальной реальности. Соответственно, носителями дискурса восприятия будут те, на кого направлено влияние политической власти – «избиратели» или «народ». Однако «дискурс народа» (и объект этого дискурса) необязательно может пониматься только как «дискурс восприятия».

Объект политической коммуникации может рассматриваться и с точки зрения функционирующей в обществе публичной сферы. Неся на себе своеобразные характеристики публичной сферы, в объекте политической коммуникации будут также отражаться, правда, имея иное преломление, элементы «дискурса власти». В публичной сфере не просто происходит принятие определенного образа социальной реальности, навязанной обладателями официальной политической власти, но, в первую очередь, легитимация самой этой власти. Хотя в транзитивных обществах очень сложно говорить о сильной и влиятельной публичной сфере, тем не менее зависимость от нее власти уже ощущается (хотя бы в момент прохождения выборов).

Тем более, что рубеж двадцатого и двадцать первого века отмечается изменениями определенных цивилизационных и ценностных политических ориентиров, что находит непосредственное отражение как в публичной сфере (т.е. смыслообразующем пространстве гражданского общества), так и в политическом дискурсе. Одна из наиболее интересных попыток трактования системных трансформаций, происходящих в сфере политического дискурса, принадлежит У. Сарцинелли [8].

Отмечая острую необходимость поиска ориентиров в рамках такой, как бы устоявшейся ценности, как демократия, Ульрих Сарцинелли считает, что обществоведы, специалисты в области социологии, социальной философии и политической теории с трудом успевают в своих исследованиях осмысливать события последних лет, происходящие в Центральной и Восточной, а также в Западной Европе. Распад социалистических «демократур» привел одновременно и к цепочке процессов, которые анализируются в рамках исследований, тематически относящихся к «семантике кризиса», «кризису системы или системному кризису», «кризису демократии», а также к изучению кризиса такого понятия, как «легитимность».

Сарцинелли обосновывает необходимость анализа не кризиса легитимности, а изменений, которые претерпевает само понятие «легитим-

ность». По мнению этого автора, именно Legitimitätswandel приобретает особое значение для всех вопросов политической коммуникации как в теоретическом, так и в политико-практическом аспектах. Ввиду того, что политическая коммуникация неотделима от осуществления политики, самого политического действия, вопрос легитимности приобретает новые коннотации, поскольку сама политическая коммуникация претерпевает развитие от парламентско-представительской системы к медийно-репрезентативной.

Таким образом, и репрезентативная демократия переходит в презентативную демократию. Если признавать такой ход развития, то это означает, что парламентское представительство и политические институты как бы утрачивают свое значение и уступают место средствам массовой информации с точки зрения публичности, публичной ориентации.

Обращая свое внимание исследователя на тот факт, что в основе любого коммуникативного контакта (особенно на уровне принятия государственных решений) лежит соответствующая «база данных», выдвигаются критерии оценки достоверности и полноты информации, необходимой для решения задачи, определяются формы контактов и структура общения субъектов, т.е. в основе информационно-коммуникативного обмена между людьми находится сложная и многомерная структура, анализ уровней которой так же дает представление об объекте этого обмена, Дж. Томсон предлагает различать семантический, технический и инфлуентальный (англ. Influence – влияние) уровни информационно-коммуникативных связей [9, 94]. Данные уровни позволяют вычленивать наиболее существенные и качественно отличающиеся компоненты информационно-коммуникативных процессов, которые, с одной стороны, обеспечивают самое их существование, а с другой – определяют условия эффективного взаимодействия политических субъектов с их информационными партнерами.

Однако практически все научные концепции ориентированы на описание либо универсальных, либо смежных для политической коммуникации аспектов. К проблемам, с которыми сталкиваются ученые при определении объекта политической коммуникации, можно отнести следующие:

1. Отсутствие комплексной теории политической коммуникации привело к тому, что не были отрефлексированы многие грани и параметры политической коммуникации как особого типа общения и контактных связей, возникающих в специализированной деятельности человека политического, а это значит, что не разработаны адекватные критерии ее объекта, что не просто усложняет описание данной категории, но и делает неэффективны-

ми применяемые методики его анализа.

2. Многообразие форм объекта политической коммуникации как предмета научного анализа делает нецелесообразной (или достаточно громоздкой) разработку единой методики изучения всех вариантов его проявления.

Обобщая предложенные в данной работе подходы к описанию объекта политической коммуникации, можно, на наш взгляд, составить некую условную структуру данной научной категории:

– на макроуровне объектом политической коммуникации является сама политика во всех ее структурных проявлениях;

– на мезоуровне – возникающие в процессе функционирующей в обществе (и легитимной для данного общества) структуры информационных потоков (как вертикального, так и горизонтального уровня) политические дискурсы, понимаемые как система символических интеракций между политическими акторами.

– на микроуровне (понимаемом как любой горизонтальный уровень информационных потоков, т.е. предполагающий общение равных по статусу политических акторов) – политический язык как система смыслообразующих политических словоформ.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Крос К., Гакет Р. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах. – К., 2000; Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент-анализ политической прессы) /Под ред. Н.Костенко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины. 1999; Николаевский В.Н. Новая концепция массовой политической коммуникации: к постановке проблемы /Вестник Харьковского государственного университета. – Харьков: ХГУ, 1997. – №393.
2. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сборник учебных материалов /Под ред. Мелешкиной Е.Ю. – М.: Издательский дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2001.
3. Политические институты на рубеже тысячелетий. – Дубна: ООО «Феникс+», 2001.
4. Соловьев А.И. Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации. //Полис. – №3. – 2002. – С.5-17.
5. Попова О.В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества. – СПб.: Изд-во С-Петербург. Ун-та, 2002.
6. Мельник Г.С. Mass Media: Психологические процессы и эффекты. –СПб.:Изд-во С-Петербург. Ун-та, 1996.
7. Юдина Т.В. Теория общественно-политической речи. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 2001.
8. Sarcinelli U. Repräsentation oder Diskurs? Zur Legitimität und Legitimitätswandel durch politische Kommunikation. Ztschr. F. Politik, 1998, №2.
9. Ломов М.Н. Политология. Практический аспект политической жизни общества. Вып.3. – Москва: Изд-во МАТУ, 1992.

О.І.ПАРУБЕЦЬ

ЗАСТОСУВАННЯ СОЦІОДІАГНОСТИКИ В УПРАВЛІННІ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Парубець Олександр Іванович — здобувач кафедри філософії, соціології державного управління Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України

Найбільш масштабним завданням соціально-економічного розвитку держави є діяльність спрямована як на соціальний захист усіх верств суспільства, так і на визначення стратегії ефективної соціальної політики. Формою реалізації цих завдань є вимоги до застосування науково обґрунтованих і методологічно вивірених підходів, до діагностування стану та тенденцій розвитку українського суспільства.

Актуальність опрацювання даної проблеми пов'язана також із розширенням сфери застосування та дії теорії діагностування. Зниження рівня державного регулювання економікою впливає на зміну соціального характеру рішень, які приймаються. Управлінське рішення стає соціальною діяльністю для всезростаючого числа суб'єктів, зокрема, для представників приватного бізнесу, учасників громадських рухів, організацій тощо. Практична зна-

чимість теми дослідження зростає також у зв'язку з підвищенням рівня ризику та відчутності наслідків від прийняття «невірних» рішень. Усі ці фактори пред'являють нові вимоги до суб'єкта прийняття управлінського рішення, що веде до виникнення нових заявок розвитку і реорганізації теорії, зміщення акценту з об'єктивної на суб'єктивну сторону процесу, що вивчається.

У процесі діагностування використовуються поняття, без розуміння яких неможливо адекватно оцінювати соціальні процеси, явища. Ми розглядаємо соціальну діагностику як деяке цільне і самостійне дослідження, і в цьому випадку ми розуміємо її як деякий комплекс соціальних явищ, які визначають усі грані сторони життєдіяльності соціальної спільності.

Аналіз комплексних соціальних проблем свідчить про те, що управлінці нерідко асоціюють ті або інші соціальні проблеми лише з окремими формами патологій зокрема злочинністю, пияцтвом, наркоманією т. ін. Деякі програми розглядаються з позиції порушення функцій того чи іншого соціального інституту чи різних форм соціального конфлікту. Виникнення цих проблем найчастіше пов'язано з порушенням сформованого соціального порядку внаслідок впливу як об'єктивних умов (наприклад, міграційних процесів), так і суб'єктивних чинників, перш за все відхилень індивідуальної поведінки. Тому значна кількість соціальних програм зводиться до переліку заходів по відношенню до тих, хто порушує сформований порядок. Як наслідок цього, багато програм виявляються мало ефективними інструментами регулювання соціальних відносин. Практична значимість теми зростає у зв'язку з підвищенням рівня ризику та відчутності наслідків від прийняття «невірних» рішень.

При виробленні управлінських рішень у рамках конкретних програм управлінці часто спираються на сформовані стереотипи у визначенні того чи іншого явища, як проблемного, або опиняються в полоні соціально-політичних маніпуляцій, що дають можливість деяким політичним силам вести успішну боротьбу за владу.

Ефективність рішень (як управлінських, так і політичних) органів державної влади великою мірою залежить від уміння прогнозувати розвиток подій та суспільну реакцію на управлінські дії.

Часто вважається, що чим більше показників, чим компактніший час спостережень, тим достовірнішу картину суспільного явища чи процесу вималюють дослідження. Однак практика свідчить, що при такому підході дослідник-користувач швидко потрапляє в пастку інформаційного перевантаження. Змінити ситуацію можна тільки зробивши державну службу соціально чуйною і соціально захищеною, створити альтернативні структурні системи, наприклад, у виг-

ляді агентств по наданню адміністративних послуг населенню. В умовах конкуренції державні установи будуть змушені боротися за клієнта, вивчати ринок суспільних інтересів, у тому числі методами соціальної діагностики.

Державним службовцям бракує соціологічної культури. Вони погано орієнтуються в складових діяльності суспільства, тому знання соціодіагностики фахівцем-керівником допоможе йому грамотно аналізувати громадське життя, виробляти відповідні стратегії і технології, тобто стати соціологічно грамотним менеджером, що тонко відчуває соціальне середовище, враховує її реакцію на управлінські рішення.

У соціології нагромаджено багатий досвід у вивченні соціальних конфліктів, напруженості (П.Сорокін, Р.Дарендорф, Л.Козер, Дж.Рекс, С.Хантінгтон, Е.Марш, Т.Гурр, Дж.Фример та ін.), вивчення процесу прийняття управлінських рішень (М.Вебер, Т.Парсонс, Р.Мертон, В.А.Ядов, А.І.Пригожин, Р.В.Ривкіна, І.М.Попова та ін.), актуальних проблем управлінської поведінки (В.М.Ворона, А.Г.Арсенко, В.Е.Пилипенко, Е.І.Суїменко) та ін.

Проте використання цього досвіду потребує обов'язкового осмислення й урахування специфіки нашого суспільства. У вітчизняній соціології, що формувалась у межах радянських суспільних наук, об'єктивний аналіз стану суспільства (через ідеологічні причини) фактично відсутній. Сучасні дослідники постали перед проблемою відсутності адекватних теоретико-методологічних і методичних засад комплексного дослідження соціальних процесів. По-друге, в цих роботах тільки опосередковано йде мова про процеси діагностування, що є універсальним засобом завдяки якому можливо виявляти процеси на ранній стадії їх розвитку, що дає можливість своєчасно реагувати на них і вносити необхідні зміни в управління соціальними процесами.

Тому мета даної статті – на основі теоретичного дослідження здійснити гносеологічний, методологічний аналіз особливостей визначення та розуміння місця і ролі соціальної діагностики у соціологічній теорії. Визначити специфіку діагностування в процесі прийняття управлінського рішення в міждисциплінарному і соціологічному аспектах.

Для управлінців та соціологів термін «соціальна діагностика» поки не дуже звичний. Про неї почали говорити в Україні і Росії тільки в останні роки і переважно застосовуючи її для діагностування економічних процесів. Але зараз ми говоримо про соціальну діагностику як про деяке цільне і самостійне дослідження, і в цьому випадку ми розуміємо її як деякий комплекс соціальних явищ, що визначають усі основні сфери життєдіяльності соціальної спільності. У Російському енциклопедичному словнику поняття «соціальної діагностики» визначають як ком-

плексний процес дослідження соціального явища з метою виявлення, розпізнавання і вивчення причинно-наслідкових зв'язків і відносин, що характеризують його стан і тенденції подальшого розвитку. Соціальний діагноз, заснований на всебічному і систематичному спостереженні і вивченні, припускає не тільки виявлення причинно-наслідкових зв'язків і спонукальних мотивів поведінки об'єктів чи явищ [4]. Це творчий і трудомісткий процес, що неохочий до стандартизації.

У процесі діагностування використовуються поняття, без розуміння яких неможливо адекватно оцінювати соціальні процеси, явища. Надамо характеристику основним з них.

Соціальна проблема – це об'єктивне протиріччя, що знаходиться на такій стадії свого розвитку, коли порушуються пропорції соціальної динаміки і на цій основі виникає дисбаланс основних суспільних, колективних і особистих інтересів, що спричиняє руйнування сформованих соціальних цінностей. Як наслідок, зміна істотних властивостей соціуму і виникнення «погрози» його звичної, устояної життєдіяльності. Ключовим методом дослідження проблеми повинна стати діагностика, як різновид системного аналізу. При цьому під діагностикою соціальних проблем ми розуміємо прикладне соціологічне дослідження стану соціального об'єкта (суспільства, територіальної спільності, соціальної групи, трудового колективу тощо) з метою виявлення відхилень і порушень його нормального функціонування і розвитку. Вона містить у собі аналіз конкретної соціальної ситуації, вивчення обумовленого нею поведінки визначених груп людей, виявлення на цій основі соціальних проблем і їх типологізацію.

Соціальний фактор – це найбільш загальний тип соціальних відносин, обумовлений інтересами і потребами людини в деякій соціальній спільності. Існують основні типи соціальних відносин, що й визначають усі грані життєдіяльності людини: фактор соціальних відносин, фактор суспільно-політичної активності, морально-психологічних відносин та ін. Ієрархія цих типів соціальних відносин дозволяє виділяти не тільки соціальні фактори, як основні, але й допоміжні типи у вигляді соціальних показників, критеріїв та індикаторів. Останні так само є типами соціальних відносин уже меншої спільності.

До них належать такі типи соціальних відносин (соціальних факторів): матеріальне становище, морально-психологічний клімат у колективі, соціально-політична діяльність, перспективи зростання, рівень задоволення роботою, соціально-побутове обслуговування, професіоналізм, соціалізація особистості, інформованість, виробнича і трудова дисциплінованість т. ін. На базі цих факторів формується нормативна модель суспільства.

Нормативна модель – це той рівень соціального розвитку, що можливий у даний час і вважається тією нормою, що ми повинні сьогодні чи завтра мати. Виявляючи реальний стан справ, ми порівнюємо його з нормативною моделлю і показуємо, наскільки воно відстає від нормативної моделі. І так по кожному факторі. Інакше кажучи, будується система факторів, а в кожному із них своя система показників, а в кожному показнику система індикаторів.

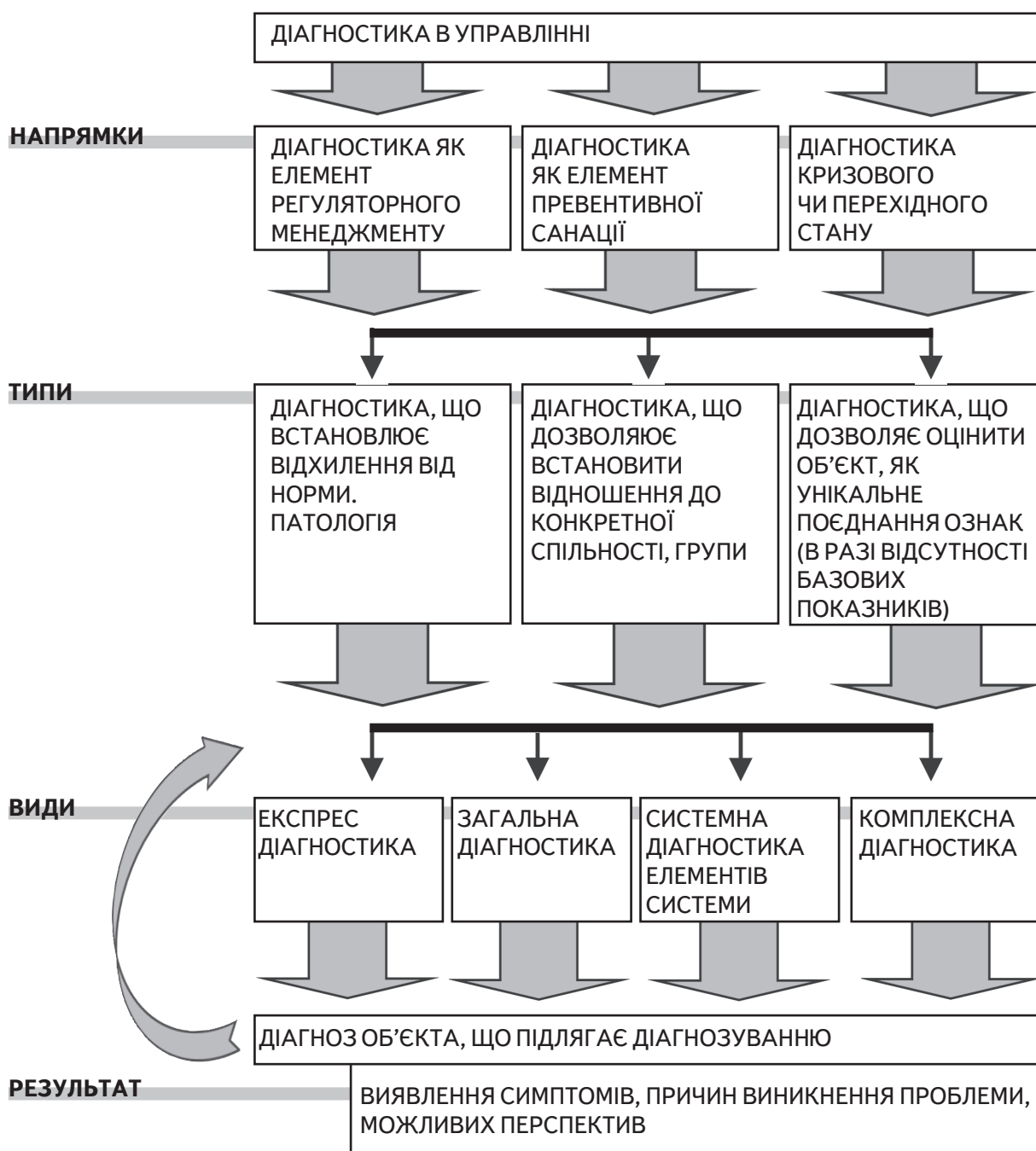
Спираючись на аналіз наявних теорій, можна зробити висновок, що діагностика в управлінні, яка описує фінансово-економічний стан, організаційні структури і систему управління повинна бути доповнена методологією інституціонального підходу. Завдяки чому оцінка здатності «витримувати» напруження кризової ситуації виводиться з розпізнавання норми і патології рівня інститутів, організацій і технологій.

Проблема специфічних властивостей соціальної діагностики, що застосовується в управлінні і не реалізується у медичній і технічних галузях, залишається актуальною і включає:

- вивчення нових якостей об'єкта управління в результаті розвитку соціальної системи;
- виявлення причинно-наслідкових зв'язків розвитку об'єкта і суб'єкта управління;
- визначення межі експертного знання управління і використовуваних експертних систем у діагностуванні процесу, його попередженні і виходу з нього;
- моніторинг за зміною станів ситуації в умовах високої ентропії ринкового макросередовища, що істотно знижує управління і ступінь інформаційного контролю та ймовірність прогнозування;
- необхідність підвищення ефективності прогностичних функцій діагностики.

Різка підвищення рівня складності функціонуючих соціально-економічних систем запровадження концептуальне переосмислення деяких напрямків діяльності і завдань діагностики. Поряд із цим, потрібне відоме узагальнення теорії діагностики, щоб синтезувати розмаїття підходів до діагнозу соціального стану, його організаційної будівлі і системи управління. Соціодіагностика має властивості, що додають особливий механізм управлінню: гнучкість і адаптивність, здатність до диверсифікованості і своєчасного ситуаційного реагування, а також ефективно використовувати потенціал і неформальні методи управління. Завданнями, що їх вирішує діагностика, є: своєчасне розпізнавання симптомів, факторів і причин, класифікація і вироблення заходів, які необхідно вжити. Це вимагає введення в науковий оборот ідеї інституціонального і корпоративного змісту діагностики.

Аналіз умов і факторів підвищення ефективності управління приводить до необхідності введення класифікації типів і видів діагностики (мал. 1).

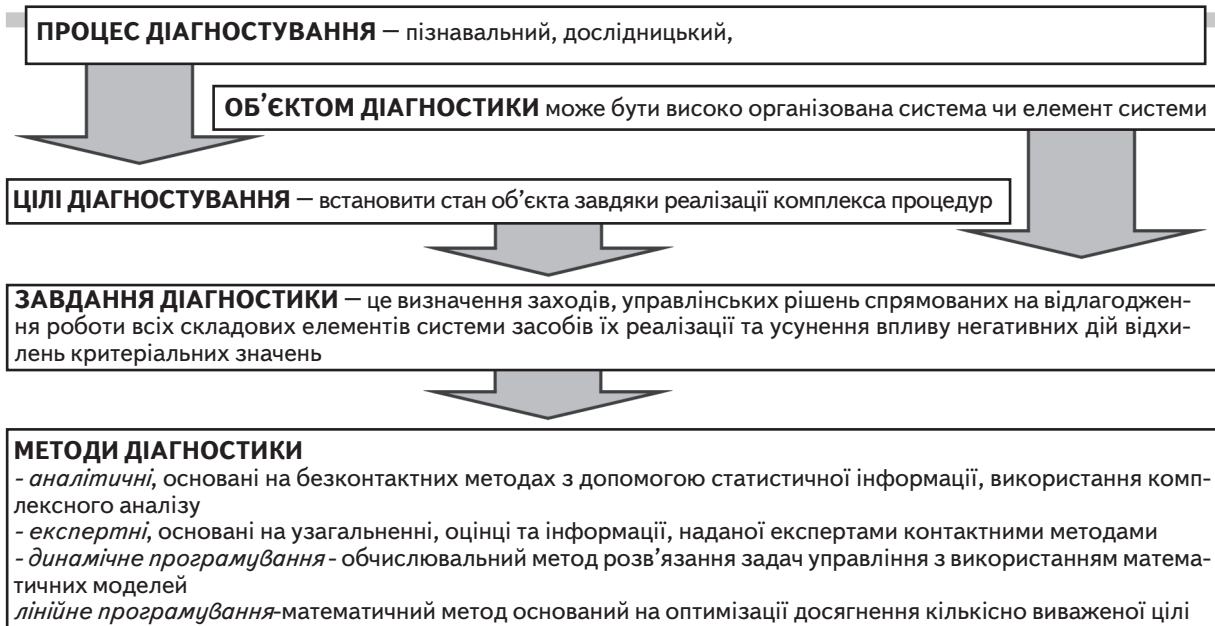

Мал. 1. Класифікація типів і видів діагностики

Оскільки явище рефлексії охоплює всі частини соціально-економічної системи і підкоряє собі практичне мислення сучасного менеджера за рахунок корпоративних ресурсів менеджменту [1, 16,26], його необхідно розглянути з метою підвищення ефективності управління. Отже, ідентифікація рівня рефлексивності системи з інститутами і корпоративністю її організації, тобто діагностування рефлексивних властивостей соціально-економічної системи, стає нормою превентивної санації. Образ діагностики змінюється завдяки категоріальним можливостям інституціонального підходу в дослід-

женні діагностичного процесу (мал. 2).

Діагностика, як спосіб розпізнавання стану соціально-економічної системи за допомогою реалізації комплексу дослідницьких процедур і виявлення в них слабих ланок і вузьких місць, належить до методів непрямих вимірів. Елементи соціально-економічних систем, властивості яких підлягають визначенню, звичайно, недоступні для безпосереднього спостереження і виміру. Тому варто вимірювати не їхні параметри, а параметри процесів, народжених елементами цих систем і доступних для вимірів.

Мал.2 Характеристика діагностики як процесу

Ефективність рішень будь-якої соціальної задачі чи проблеми багато в чому буде залежати від того, наскільки точно була проведена діагностика, наскільки об'єктивно було оцінено стан соціального об'єкта і наскільки правильно були обрані орієнтири, нормативи діагностован сфери життєдіяльності, що служать основою соціального дослідження і виміру. Соціальна діагностика – це методологічний інструмент, що дає управлінням необхідні знання, на основі яких розробляються різноманітні соціальні прогнози і проекти, вивчається суспільна думка і морально-психологічний клімат у суспільстві. Вона відіграє важливу роль у формуванні і розвитку технологій усіх сфер соціального життя.

Загальну схему методики здійснення діагностики можна розглядати в як початкову базову модель, що містить у собі ряд етапів:

- попереднє ознайомлення з об'єктом, що припускає одержання достовірної уяви про предмет вивчення, визначення його сильних і слабких сторін, можливих напрямків зміни й удосконалення;
- проведення загальної діагностики, тобто постановка задач, виділення складу діагностован ситуацій, визначення еталонних (нормативних) параметрів ситуацій, вибір методів діагностування;
- проведення спеціальної діагностики по кожній з узятих для збільшеного дослідження проблем, вимір і аналіз усіх необхідних показників;
- на основі різноманітних вимірів робиться висновок і будується проблематика процесу. Виявлені в ході загальної та спеціальної діагностики проблеми і складають соціальний діагноз. Коригування отриманих результатів може здійснюватися шляхом спільної роботи з практичними працівниками, зайнятими в цій чи іншій соціальній сфері;

- визначення діагнозу – заключний етап соціальної діагностики. Далі починається розробка конкретних програм і рішень державних чи громадських організацій по подоланню чи підтримці розвитку виявлених процесів і тенденцій у дослідженому соціальному об'єкті чи явищі [2].

Соціальна діагностика ґрунтується на ряді принципів:

- об'єктивність; полягає в неупередженому розгляді соціального об'єкта, що виключає будь-які перекручування дійсності в корисливих цілях. Тільки об'єктивний аналіз і зроблені по ньому висновки мають реальну наукову і практичну значимість;
- причинність; обумовлена універсальним зв'язком і взаємодією всіх явищ і процесів у реальному динамічному світі, що дозволяє в процесі дослідження не обмежуватися описом окремих фактів чи явищ, а з'ясувати закономірності їх виникнення, розвитку і функціонування;
- комплексний підхід; у вивченні соціальних явищ пояснюється тим, що соціальна сфера являє собою складне переплетення безлічі прямих і опосередкованих людських вчинків, відносин, дій у будь яких формах їх прояву. Виділення окремих можливо лише умовно, для нагромадження якихось конкретних даних. При діагностиці ці конкретні дані завжди потрібно узгоджувати з усім комплексом проблем;
- наукова обґрунтованість і достовірність особливо важливі, тому що за кожним рішенням, прийнятим на основі соціального діагнозу, стоїть життя конкретних людей, їхньої долі. Залежно від специфіки діагностованої проблеми чи явища можуть використовуватися різні методи дослідження, як загальнонаукові так і окремі, специфічні.

У практиці управлінського консультування, найбільш затребувані й апробовані у даний час, склалися три групи методів, які можна рекомендувати для використання у практичній діяльності управлінців. Це методи збирання інформації, обробки й аналізу інформації, методи визначення пріоритетів проблеми [3].

При проведенні діагностики дослідник зосереджує свою увагу на обмеженому колі соціальних факторів, що у визначених співвідношеннях дозволяє вивчати різні аспекти соціальної дійсності. Саме ця сукупність соціальних факторів, вкінцевому підсумку, їх діагностика, визначає всі соціальні процеси і все життя тієї чи іншої соціальної спільноти. Усе це дозволяє досить виразно і чітко уявляти їх разом у деякому взаємозв'язку в одному дослідженні, описати соціальний розвиток та виявити його слабкі місця.

Зрозуміло, що шкала оцінок залежить від розв'язуваної задачі і точності виміру. Тому одне з важливих завдань соціальної діагностики полягає в тому, щоб виявити ті соціальні фактори, що є найвагомішими, і показати рівень їх розвитку і, відповідно, розкрити, як кожен з них і як вони разом впливають на активність управлінської функції та суспільство в цілому.

Рівень соціального розвитку суспільства – це одночасно і рівень його соціального потенціалу, його можливостей у розв'язанні власних завдань, і ставити перед ним складне завдання, якщо соціальний потенціал буде низький, неможливо. Тільки після ретельного вивчення факторів і побудови різних методик можливо визначити, з достатньою точністю, рівень соціального розвитку і соціальний потенціал.

Діагностика має принципове значення не тільки для дослідження соціальних процесів, але також для моделювання соціальних проблем, визначення їх значимості і першочерговості вирішення в системі соціального управління. Реалізація діагностичної функції здійснюється в режимі моніторингу при наявності нормативної моделі, необхідність якої обумовлена тим, що дані про реальний об'єкт безглуздий для керування, якщо не вироблено конкретних критеріїв. Така модель відбиває досягнутий рівень соціального розвитку, який можна вважати нормою.

Соціальна діагностика потрібна органам державного управління для виконання прогностичної функції. Як правило опрацьовуються прогнози

двох типів: пошукові і нормативні. Перший тип – показати можливий стан соціального об'єкта шляхом екстраполяції тенденцій, що спостерігаються, другий тип – в якому визначальні форми, методи і терміни досягнення бажаного стану об'єкта залежать від заздалегідь заданих критеріїв оптимуму. Дана функція реалізується за допомогою соціального моделювання, проектування, конструювання і планування.

Вищепераховані методи не вичерпують усього розмаїття методичних способів і прийомів здійснення соціальної діагностики. Важливо тільки відзначити, що їх правильне використання відкриває широкі можливості для значного підвищення об'єктивності, вірогідності й ефективності даної технологічної процедури.

Прийняті на основі соціальної діагностики рішення і рекомендації реалізуються через різні процедури технології соціального управління. Однією з таких процедур є соціальна профілактика. Під профілактикою маються на увазі науково обґрунтовані дії, що вчасно починаються і спрямовані на:

1. Запобігання можливих фізичних, психологічних чи соціокультурних колізій в окремих індивідів і груп ризику.
2. Збереження, підтримка і захист нормального рівня життя і здоров'я людей.
3. Сприяння їм у досягненні поставлених цілей і розкриття їхніх внутрішніх потенціалів.

Профілактика є одним з основних і перспективних напрямків управлінської діяльності. Життя повсякденно переконує, що легше, з набагато меншими витратами для суспільства й особистості не допустити можливих відхилень у діях чи поведінці соціального об'єкта, чим потім боротися з негативними наслідками.

Отже, соціальна діагностика, по-перше, вивчає морально-психологічний клімат, соціально-економічне становище в суспільстві, аналізує і співвідносить його з основними напрямками розвитку України. По-друге, за допомогою діагностики можливо виявляти процеси на ранній стадії їх розвитку, що дає можливість своєчасно реагувати на них і вносити необхідні зміни в управління соціальними процесами. По-третє, це той початковий методологічний інструмент, завдяки якому управлінці мають змогу розробляти соціальні проекти і прогнози, приймати науково обґрунтовані рішення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гительман Л.Д. Преобразующий менеджмент: Лидерам реорганизации и консультантам по управлению. Учебное пособие. – М.: Дело, 1999 – 277 с.
2. Девятко И.Ф. Диагностическая процедура в социологии: очерк истории и теории. М., 1993 – 122 с.
3. Сурмин Ю.П., Туленков Н.В. Методология и методы социологических исследований: Учебн. пособие. – К.: МАУП, 2000 -304 с.
4. Янкевич В. Системний аналіз – методологічна основа реформування управління і освіти // Освіта і управління. – 1998 – № 1 – С. 31 – 37.
5. Минина В.Н. Социология социальных проблем: Аналитический обзор основных концепций \ Журнал социологии и социальной антропологии, 1998 год, том I, выпуск 3.

ПОЛІТОЛОГІЯ

А.А. ЧЕМШИТ

ПОЛИТИКА НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

Чемшит Александр Александрович — заведующий кафедрой философских и социальных наук Севастопольского национального технического университета, кандидат философских наук, профессор

Вопрос формирования гражданского общества в Украине имеет два аспекта: теоретический и практический. Практически все авторы-теоретики интерпретируют гражданское общество так, как это делали во времена Просвещения, то есть как совокупность свободных ассоциаций граждан, параллельная, но отдельная от традиционалистского государства-семьи. Это положение является основой либеральной конституционной доктрины и соответствующих моделей общественного устройства, в том числе — в Украине. В рамках либерально-демократической модели, каждый член общества для того, чтобы выжить, должен действовать на свой страх и риск. Какая-либо забота государства о благосостоянии граждан является признаком тирании, считает, например, живой классик неоллиберализма М.Фридман [7]. Государство же и его институты должно только защищать население от насилия и их свободу, то есть охранять закон и порядок, охранять право собственности, служить как средство, по которому можно видоизменять права собственности и другие правила экономической игры, разрешать споры об интерпретации правил, обеспечивать исполнение контрактов, развивать конкуренцию, обеспечивать денежную систему, участвовать в деятельности по противодействию техническим монополиям и поддерживать благотворительность по защите безответственных, таких как душевнобольные и дети. Широкая социальная защита в области здравоохранения, образования, пенсий, права на труд и минимальную заработную плату, на жилище не предусмотрены, как не отвечающие интересам существования современной демократии.

Весьма примечательно, что в украинском истэблишменте гражданское общество интерпретируют в либеральном ключе. И это несмотря на то, что сам М. Фридман предупреждал своих сторонников еще в СССР против слепого копирования неоллиберальной модели [12]. «На Западе гражданское общество сформировано в процессе исторического развития европейской цивили-

зации как независимая от государства форма самодетельности граждан. Это — «общество граждан», то есть лиц, наделенных широким кругом прав, которые они используют добровольно, активно и ответственно как индивидуально, так и коллективно. При этом отношения между властью, гражданами и их объединениями основаны на общепринятой системе ценностей» [16]. Подобным же образом описывает гражданское общество А. Мучник в проекте закона Украины «О гражданском обществе» [15].

Бесспорно, что неправительственные организации (гражданские институты) являются мощным инструментом раскрепощения творческой силы нации. Но объективная ситуация в стране заставляет согласиться с тем, что «линия, ...энергично декларируемая и представленная структурами власти, интерпретирует проблему (формирования гражданского общества — А.Ч.) как неотложную политическую задачу, доступную для искусственного конструирования и институционализации. Но те или иные параметры и свойства гражданского общества, взятые безотносительно их сущностного содержания и выражающие лишь его некоторые внешние признаки, в любой модели их институционализации принципиально не могут содержательно «объективировать» реальную гражданскую жизнедеятельность и обречены оставаться формальными агентами соответствующего способа социального дискурса в обществе» [13]. Между тем, ни украинская элита, ни граждане не обладают в достаточной степени элементами демократической политической культуры, а те политические стереотипы, что у них имеются, ориентируют общество на данную логику истолкования проблемы. «Подобный политический логотип действий не только игнорирует объективный контекст сути гражданского общества, но и опасен фетишизацией некоторых внешних признаков последнего и конструированием нового социального и идеологического фантома, подобно фантому «социализма» довлеющего над индивидом и обще-

ством как самоценность» [13].

Опасность фетишизации внешних признаков гражданского общества осознается и некоторыми видными представителями политической элиты Запада, в том числе Т. Каротерсом, заместителем начальника отдела мировой политики в Фонде Карнеги (Нью-Йорк) [14]. По его мнению, в настоящее время содержание понятия «гражданское общество», вследствие изменений в политической, экономической и социальной ситуации в мире, совершенно иное, чем несколько столетий назад. Дело в том, что во времена эпохи буржуазных революций, основным оппонентом гражданского общества было традиционное (монархическое) государство. Поэтому вполне естественно, что защита интересов нарождающегося гражданского общества могла быть обеспечена за счет интересов государства. Хотя уже и в те времена прекрасно понимали, что, кроме «левиафана», существует еще более грозный «бегемот», и, уже хотя бы в силу этого, никто не требовал предельного ослабления государства. В настоящее же время некоторые неправительственные организации (например, ТНК) уже настолько сильны, что вполне способны диктовать свою волю не только государству, но и обществу в целом, являя собой никем не избираемое параллельное правительство. Хорошо известно, что западное общество демократично только в публично-политической сфере, а в экономической области существует жесткий диктат капитала. Достаточно сильная держава, в этих условиях, является единственным средством выживания среднего и низшего звена гражданского общества, институтом, способным блокировать эгоизм «капитанов капитала». По свидетельству Т. Каротерса, государство финансирует деятельность многих гражданских организаций, а деятельность последних направлена не на ослабление государства, а на его усиление.

Сильные институты гражданского общества и слабое государство создают и еще несколько тревожных социальных проблем. С одной стороны, это опасность международного терроризма, а с другой – угроза национальному суверенитету со стороны внешних сил (как государств, так и созданных ими НПО, действующих в рамках национальной территории). Вот что пишет по этому поводу В. Медведчук: «Речь идет об опасности, возникающей тогда, когда влияние одной организации или определенного их круга, становится несоразмерным, не уравнивается другими аналогичными структурами, которые, условно говоря, «тянут в другие стороны». У нас сейчас, например, аномальная ситуация, когда целый ряд организаций политико-аналитического направления существуют на американские гранты. И опять-таки не в том беда, что они пропагандируют атлантизм и что ни одна из этих организаций не станет критиковать политику США, – все это было бы совершенно нормально, если бы

наряду с ними существовало столько же организаций на гранты, скажем, Германии, Франции, России, может быть, Китая (и хотя бы впятеро больше – на украинские гранты). К сожалению, пока что ничего подобного нет, и американское влияние в этом секторе гражданского общества ничем не уравнивается» [16]. Почему так опасны слабость государства и его неспособность вовремя откорректировать политический курс или экономическую линию, справиться с внутренними конфликтами или с порожденной ими нестабильностью? Сильное государство или ТНК вполне могут интерпретировать ситуацию, как представляющую опасность для себя, мира, демократии и пожелать исправить дело, попирая национальный суверенитет. Современная политическая практика изобилует примерами такого рода (например, Югославия, Ирак, КНДР, Иран).

Указанные теоретические представления служат фоном, на котором вопрос формирования гражданского общества в нашей стране переходит в плоскость практической политики. Украинское государство вступило во второе десятилетие своего существования. В стране действует Конституция 1996 года, описывающая в юридических терминах демократическую модель украинской политической системы, провозглашен идеологический и экономический плюрализм, сформированы и действуют многочисленные политические партии и общественные организации. Проблема оптимизации соотношения государство/гражданское общество возникла в Украине в связи с процессом ее демократического развития. Она заключается в том, что ни стабильную политическую, ни полноценную партийную систему сформировать пока не удается. Существование первого аспекта проблемы следует хотя бы из того, что за 12 лет независимости уже в третий раз возникла необходимость в конституционной реформе. Второй аспект заключается в следующем. Институты гражданского общества в политической системе общества являются балансиром, поддерживающим активность всех политических агентов в социально-приемлемых границах. Наглядным примером являются стабильные двухпартийные системы в англо-американском мире либо многопартийные системы в Европе. В последнем случае многопартийные системы фактически являются двухпартийными, только роль правой или левой части политических качелей играет партийная коалиция. Построить в Украине такую партийную систему, которая автоматически воспроизводила бы систему политическую, не удается. Даже парламентское большинство приходится создавать централизованно, прибегая к весьма нестандартным для демократической политической практики приемам.

Из рассуждений одного из самых последовательных критиков гражданского общества С. Кара-Мурзы [6], тем не менее, следует, что, гражд-

данское общество, в указанном выше смысле, в странах Содружества существует. Так же, как и на Западе, оно основано на конфронтации имущих с неимущими, но, в отличие от Запада, разрыв в доходах, например, украинских граждан, так велик, что гражданское общество численно составляет не более 20 % населения. Отсюда следует, что подавляющее большинство политических партий в нашей стране реально представляют интересы $\frac{1}{5}$ граждан, и, естественно, представляют собой сугубо кадрированные группировки. Оценим, так ли это.

По данным налоговой администрации, в 2002 году 1160 человек получили доходы свыше 1 миллиона гривен. Поступления от подоходного налога составляют почти четверть Сводного бюджета государства. Причем везут на себе налоговый груз не зажиточные украинцы, а рядовые граждане с зарплатой 400 гривен в месяц. Их платежи составили почти 80 % всех поступлений. Те же, кто получают миллионы, – в виде дивидендов, продажи недвижимого имущества, доходов от корпоративных прав и акций, – в соответствии с законодательством налоги не уплачивают [2]. К.Бондаренко проследил изменения, произошедшие в украинской элите с 1999 по 2003 год и выяснил, что она принципиально не изменилась: просто на смену одним олигархическим группировкам (например, А. Волкова и И. Бакая) пришли другие – пять украинских. Вот они: Донецкая группировка – конгломерат семи групп, объединенных единой системой коллективной безопасности, 10 групп, входящих в «Трудовую Украину», 6 бизнес-групп, входящих в среду СДПУ (о); 4 группы Харьковской группировки и 3 бизнес-группы «Нашей Украины». Сюда же входят крупные российские и польские бизнес-группы [1]. Какова эффективность этих неправительственных группировок (экономических институтов гражданского общества)?

Как сообщает УНИАН, на осень 2002 года более семи миллионов граждан Украины были вынуждены покинуть свою державу в поисках работы. Об этом заявила Уполномоченная Верховной Рады по правам человека Нина Карпачева на открытии международной научно-практической конференции «Права человека на Украине». По ее словам, главными причинами оттока населения в поисках работы являются бедность и безработица. Сегодня средний уровень бедности в Украине составляет 27 %. В некоторых регионах, таких как Крым, Закарпатье, Хмельницкая, Херсонская, Волынская, Луганская области, за чертой бедности живут от 33 до 40 % населения. (Если население страны составляет 48 млн. человек и при этом считать, что число нетрудоспособных составляет $\frac{2}{3}$ – дети и пенсионеры, то получается, что не имеют возможность заработать себе на жизнь в стране 7 миллионов и 16 млн. трудоспособных, то есть около 44%) [4]. Однако и заработок за границей не по-

могает переломить ситуацию. По данным доклада Нюрнбергского института по изучению рынка, в Швейцарии доход на душу населения составляет 25603 евро в год. Австрия с доходом 15756 евро находится на восьмом месте после Швейцарии, Люксембурга, Норвегии, Дании, Исландии, Великобритании и Германии. В конце списка стоят три самых нищих страны: Албания – 563 евро, Украина – 379 евро и Молдавия – 223 евро [8]. Суммарно такую ситуацию отражает коэффициент Джини: в Украине он равен, по разным оценкам, от 30 до 40, на Западе – 5-7. Разумеется, при такой дифференциации уровней дохода ни о стабильной политической системе, ни об устойчивой партийной – не может быть и речи.

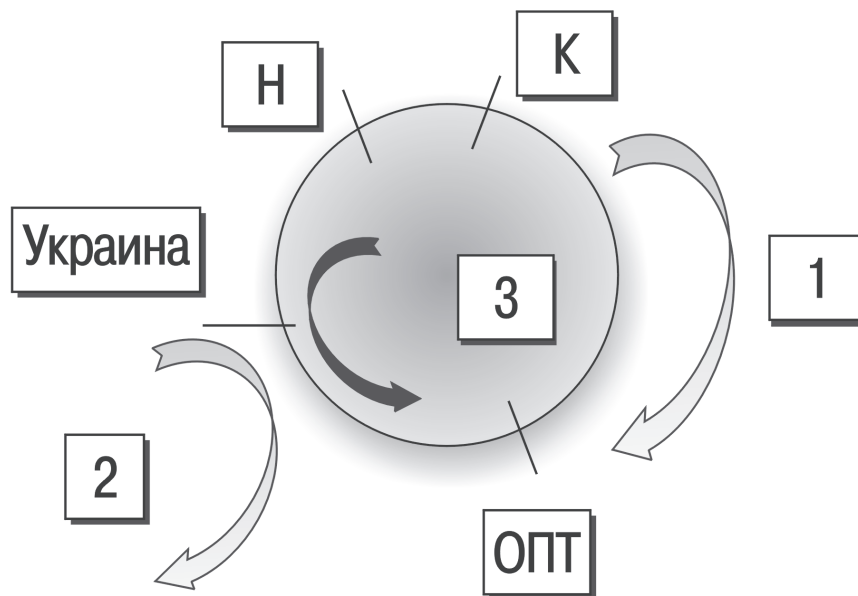
С 12 по 22 мая 2003 года четыре социологических центра – Киевский международный институт социологии (КМИС), Институт социологических исследований и центр «Социальный мониторинг» (ИСИиЦСМ), центр «СОЦИС» и Украинский центр экономических и политических исследований им. А. Разумкова (УЦЭПИ) – провели всеукраинский социологический опрос населения об отношении его к различным аспектам конституционной реформы. Главный вывод ученых таков: «По-видимому, население устало за предшествующие годы от постоянно возникающих конфликтных коллизий в разных ветвях власти и среди уполномоченных от них представителей и желает согласованной взаимоответственной и стабильной политики» [3]. Таким образом, становится очевидно, что, во-первых, модель гражданского общества, используемая в Украине, не соответствует современным политическим реалиям. Во-вторых, политическая система страны, понимаемая как упорядоченная совокупность взаимодействий всех политических акторов, посредством которых в обществе распределяются национальные ресурсы, оказалась неэффективной. В этих обстоятельствах разрешить проблему оптимального соотношения государство/гражданское общество невозможно. Любые попытки решения (и сверху, и снизу) в рамках существующей модели политической системы только усугубят ситуацию.

Тем не менее, ситуация абсолютно безнадежной не представляется. Но требуется создать такую политическую среду, в которой существует социально-приемлемое решение. Для описания свойств этой среды обратимся к положениям общей теории политического развития. Точечное состояние политической системы зависит от сложного воздействия на нее постоянных и переменных внутренних и внешних факторов. В результате этого воздействия, условия стабильности системы могут нарушаться. Политический процесс как движение от одного стабильного состояния к другому, назовем политическим развитием. Политическое развитие включает три основных этапа – рационализацию (любая дея-

тельность оценивается по критерию прибыли), социальную мобилизацию (вовлечение граждан в массовую политическую и экономическую деятельность на их личный и групповой страх и риск) и национальную интеграцию (проведение политики конвергенции интересов социальных групп, находящихся на разных ступенях политического и экономического профилей общественной стратификации). Рационализация подобных Украине традиционных обществ, понимаемая как

одновременное проведение реформ в экономической и государственной подсистемах, меняет их взаимное иерархическое положение и усиление авторитаризма уже не может стабилизировать форсированно демократизированные системы, что неизбежно приводит к их деградации. Именно в такой ситуации оказалась наша страна. Положение вещей иллюстрируется схемой, построенной на основании информационно-энтропийной концепции социальных систем Е. Седова [11].

На рисунке изображен цикл развития политической системы от начального (точка Н), до конечного (точка К) состояния. Аргументом положения политической системы является соотношение политических сил (контролируемых государством и НПО) национальных ресурсов. Закон иерархической компенсации Е. Седова утверждает, что существует такой аргумент, при котором политическая система (включающая институты государства и НПО) является самовоспроизводящейся (устойчивой) (точка Опт). На участке (Н – Опт) большая часть национальных ресурсов находится в руках НПО (институтов гражданского общества), имеющих откровенно олигархический характер. Настоящим субъектом политики являются именно они, а не формальное государство. В этих обстоятельствах процесс социальной мобилизации приводит к появлению большого количества ущербных политических партий. Ущербность заключается не только в том, что эти организации являются всего лишь агентами политического рынка, то есть стремятся артикулировать, агрегировать и интегрировать интересы не всего общества, а только теневого субъекта в открытых (но слабых) государственных институтах; при этом интересы остального населения либо не представлены вообще, либо представлены слабыми политическими организациями. Как

показал Петерсен [10], политическая система находится в устойчивом равновесном состоянии, если число несовпадающих платформ политических партий не превосходит восьми. Что уж тут говорить об Украине, где число зарегистрированных партий превышает несколько десятков! Описанная ситуация именуется в литературе модернизационным синдромом, важнейшими составными частями которого являются кризисы распределения и государственного управления. Выходов здесь два: если национального компромисса достичь не удастся – сваливание демократической системы к точке Н и ее распад, если же удастся – начинается процесс нормального политического развития к точке Опт.

Политика национальной интеграции позволяет начать переход системы к точке оптимума, в окрестностях которой образуется двухпартийная политическая система, очерчивающая и поддерживающая олигархическую и антиолигархическую активность в допустимых пределах. Однако чрезмерное сосредоточение национальных ресурсов в руках государственных институтов может привести к качественному скачку политической системы к точке К. На участке (Опт – К) гражданская активность затормаживается, при этом образуется либо авторитарный, либо даже тоталитарный режим. Реальными субъектами политики ста-

новятся олигархические группировки, тесно сросшиеся, либо даже тождественные политической элите («железные треугольники»). К участию в формальной политике допускаются либо строго очерченные политические игроки, или даже один игрок (однопартийная система), либо политическая деятельность запрещается вовсе. Как видим, состояние системы на участке (Опт – К) является зеркальным отражением ее состояния на участке (Н – Опт). Следовательно, сохранение демократического характера политической системы означает три связанных процесса: национальный компромисс (относительно распределения ресурсов между НПО и государством, выступающим от имени всего народа), создание двухпартийной системы, поддержка ее оптимальной конфигурации.

Процесс политического развития Украины представляется следующим образом. Оно началось в 1991 году, когда все 100 % национальных ресурсов находились в общенародной собственности (точка К). В окрестностях этой точки была сломана система политического господства Советской власти – КПУ, как подсистема КПСС. Начался безостановочный переход национальных ресурсов в руки частных лиц и протоолигархических группировок, проходящий под контролем мимикрировавшей партийно-государственной элиты (стрелка 1). Одновременно непрерывно ослаблялось и государство. Такое ослабление было терпимым до тех пор, пока соотношение ресурсов, контролируемых государством и олигархическими группировками, было большим, чем 4 к 1 (точка Опт). Но оно продолжилось (стрелка 2), и продолжается до сих пор (точка «Украина»).

В настоящее время соотношение политических мощностей государства и гражданского общества в Украине составляет от $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{5}$, при этом имеют место три процесса. Первый – абсолютное и относительное обнищание основной массы населения, так как достающихся на его долю ресурсов не хватает даже для простого воспроизводства жизни. Второй процесс – постоянная конфронтация внутри политической элиты в борьбе за предел собственности. Третий процесс – усиление влияния НПО и их конфронтации с государством. Отсюда – всего лишь шаг до точки распада политической системы (точка Н), который может произойти под действием как внутренних, так и особенно внешних факторов. Следовательно, для сохранения демократического характера политической системы, необходимо немедленно начинать процесс национальной интеграции (стрелка 3). В описанных обстоятельствах проведение такой политики означает остановку уменьшения соотношения политических мощностей государства и гражданского общества и последующее его увеличение до оптимального (или максимально возможного) уровня. То есть на современном этапе политического развития Украины требуется достигнуть общенационального согласия относи-

тельно оценки существующей ситуации и методов скорейшего выхода из сложившегося неблагоприятного положения. Стратегия национальной интеграции заключается в такой системе действий, которая блокирует источники роста социальной энтропии (дезорганизации). Ниже перечислены основные из них.

1. Особенностью отечественной политической культуры является ее дискретность. Каждый новый исторический этап начинается с того, что вся предшествующая эпоха, жизнь нескольких поколений объявляется или ошибкой или «переходным периодом», а то и вовсе социальным преступлением («Вначале мы были яко звери и скоты»). Вот и на этот раз начальный этап посттоталитарного демократического развития оказался связан с разрушением исторической преемственности и этики общественной солидарности. Произошедшие изменения выражаются понятием «маргинализация». «Главный признак маргинализации, – считает Е. Стариков, – разрыв социальных связей, причем в классическом случае последовательно рвутся экономические, социальные и духовные связи. Общая нестабильность, разрушение прежнего жизненного уклада, отказ от привычной системы ценностей, безработица, ... новое административно-территориальное деление объективно приводят к усилению маргинализации» [5].

Рост маргинализации опасен снижением уровня социальных потребностей и ожиданий, примитивизацией общества, когда оно не только перестает отрицательно реагировать на проявления социальной и политической патологии, но начинает их оправдывать. Политический выбор граждан заключается не между хорошим и лучшим, а между очень плохим и просто ужасным. Остановить процесс маргинализации можно только одним путем – созданием необходимого количества рабочих мест. Безработица в Украине давно преодолела пороговый предел (5 – 6 % экономически активного населения). Население борется с ней практически в одиночку, например путем вынужденной миграции, своего рода «отхожего промысла». Ни государство (в силу его экономической слабости), ни олигархи (в силу эгоизма) ему реально не помогают. Но в этом случае из сознания народа уходит ощущение необходимости законности и власти.

2. Рационализация и социальная мобилизация при слабом государстве приводит к взаимному отчуждению власти и общества. Реформаторы, будучи не в состоянии удовлетворить материальные ожидания граждан, вынуждены оправдывать свои действия абстрактными мотивами, вроде будущей «интеграции в Европу», при этом почти не заботясь о людях, живущих здесь и сейчас. Но почему сегодня, когда прежний социальный идеал разрушен, а новый заключается в достижении богатства любой ценой, люди должны жертвовать настоящим во имя неясного буду-

щего? Указанное противоречие требует скорейшего снятия. В противном случае в украинском обществе может предельно усилиться податливость к разного рода идеологическим и политическим экстремам, вплоть до массового посягательства на социально-политические и моральные устои общества, как такового, на личную безопасность, собственность и благополучие всех граждан. В максимальной степени угроза социальной дезорганизации касается молодого поколения. Ощущение того, что идет процесс разрушения, создает у молодежи предпосылки для «воспроизводства закононепослушания, утверждения своеволия, права сильного и жестокого».

Для того, чтобы не допустить перерастания указанного явления в необратимую форму, необходимо перенаправить энергию населения, и, прежде всего, молодежи в общественно-приемлемые каналы социальной мобильности. Но для этого опять-таки необходимы ресурсы национального масштаба.

Совершенно очевидно, что только для начала общественного диалога и потепления политического климата как власть предрержащие, так и олигархические НПО, хотя бы руководствуясь чувством самосохранения, предпринять следующие энергичные шаги:

1. доказать, что государство и НПО осознают необходимость и поощряют диалог, посредством которого все общественные силы могут взаимно проникнуться проблемами друг друга; все политические силы должны обязаться в своих политических акциях отказаться «поставить крест» на ошибках, несправедливостях и преступлениях прошлого. От политики никогда не пахло французской парфюмерией, так что от ошибок и последующего шельмования не застрахован никто;
2. демонстрация уважительного, цивилизованного отношения к оппозиции и ее мнению; требуется, чтобы оппозиция разделила ответственность правящей политической элиты, а для этого необходимо «втягивание» оппозиции в процесс принятия и реализации политических решений;
3. правящая элита и НПО должны достигнуть консенсуса относительно того, что экономическая линия должна быть развернута влево и тем продемонстрировать, что перераспределившие

национальные ресурсы в свою пользу силы реально берут на себя ответственность перед страной; на весь модернизационный период (стрелка 3) государство должно обладать необходимым количеством ресурсов для эффективного социального управления;

4. совместными усилиями выработать кодекс политического поведения на переходный период. Отсутствие иррационального долженствования делает людей то агрессивно амбициозными, то равнодушно-эгоистичными. Наличие всеобщей этики в этом смысле не предпосылка тирании, а сдерживающее средство против иллюзии безмерной свободы, которая и порождает тиранов.

Украине, вставшей на путь демократического развития нужны не подданные-холопы, а хозяева-господа. «Хозяином же может стать только тот, кто имеет семью, дом, дело или службу, исполнивший воинский долг, сурово решающий, кому в его городе торговать или основать банк... Демократия рождается из сознания, что достойных людей в данном обществе большинство, а вовсе не из представления о «правах человека» [9]. Интегрирующую общество идею нельзя придумать в кабинете; ее можно лишь нащупать, наблюдая за общественной жизнью через призму традиционных ценностей в широком общественном диалоге. Но это невозможно, покуда групповые и корпоративные интересы не будут подчинены общенародным, государственным подходам, а общество не станет воспринимать свое прошлое смиренно и не отвлечется от старых и свежих обид. Только когда гражданин-труженик, создатель материальных, духовных, организационных ценностей будет в центре государственной жизни, он почувствует перспективы и ответственность за судьбу страны. Вне этого остается лишь стремление к выживанию, в политике – соревнование не разума, а воли. Лишь если каждый гражданин страны ощутит в себе достоинство «источника власти» и это достоинство будет подчинено созиданию, имеет смысл всерьез говорить о гражданском обществе. А пока оно направлено лишь на биологическое выживание, необходимо ресурсное и организационное укрепление государства и канализация его усилий на благосостояние конкретного человека, то есть политика национальной интеграции.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бондаренко К. Кто и чем владеет в Украине // Львівська газета. – 2003. – 17 июля.
2. В Украине увеличилось количество богатых граждан // Теледом. – 24.02-02.03.2003. – № 8 (180). – С. 3.
3. Журавский Н. Народ жаждет перемен // Новости и комментарии. – 2003. – № 121 (2926). – 7 июня.
4. За границей работает седьмая часть населения Украины // Телемир. – 2002. – № 39 (170). – С. 2.
5. Иванов В. Наступление маргиналов // Независимая газета. – 1994. – 10 ноября. – С. 6.
6. Кара-Мурза С. Приманка гражданского общества // Правда. – 1994. – № 155 (27330). – 26 августа. – С. 1–2.
7. Кораблев С.А. Теория Фридмана // Дуэль. – 1998. – № 18 (65). – С. 3.

8. Кто беднее украинцев? Молдаване // Телемир. — 2002. — № 34 (165). — С. 10.
9. Махнач В. Революция — это неприлично // Независимая газета. — 1996. — 16 февраля.
10. Петерсен Н. Условия равновесия и устойчивости состояния многопартийной политической системы // Автоматика и телемеханика. — 1992. — № 4. — С. 129—136.
11. Седов Е. Информационно-энтропийные свойства социальных систем // Общественные науки и современность. — 1993. — № 5. — С. 92—100.
12. Фридман М. Четыре шага к свободе // Общественные науки и современность. — 1991. — № 3. — С. 16—19.
13. http://anthropology.ru/ru/texts/aldaganov/educss_04.html. Алдаганов М.М. Основные предпосылки формирования гражданского общества в современной России // Образование и гражданское общество (материалы «круглого стола» 15 ноября 2002 г.). Серия «Непрерывное гуманитарное образование (научные исследования)». Выпуск 1. / Под ред. Ю.Н. Солонина. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. — С. 16.
14. <http://www.iciso.org>. Каротерс Т. Критический взгляд на гражданское общество — С. 1.
15. http://www.haas.com.od.ua/grajd_obschestvo_rus.htm.
16. <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/379/33708/>. Медведчук В. О перспективах развития гражданского общества в Украине // Зеркало недели. — 2002. — 2-8 февраля. — № 4 (379)

Євг.Б.ТИХОМИРОВА

ІМІДЖЕВА ПІДТРИМКА ГЛОБАЛЬНОГО ПОСТУПУ

Тихомирова Євгенія Борисівна — завідувача кафедрою міжнародної інформації Рівненського інституту слов'язнознавства, доцент, кандидат філософських наук

Хоча сьогодні знайдеться дуже мало людей, які б не чули про глобалізацію, проте далеко не всі з тих, кому знайома це слово, можуть пояснити його зміст і значення. Глобальні процеси, будучи за своєю природою об'єктивними (це визнається багатьма вченими), передбачають необхідність цілеспрямованого впливу з боку всіх учасників. На це звертають увагу зарубіжні та вітчизняні вчені. Зокрема у ґрунтовній науковій праці українських дослідників «Глобалізація та безпека розвитку» (2001) зазначається, що глобалізація — «це рукотворний проект, а не стихійне лихо або природне явище. Це справа людських рук і людських інтересів. Перед нами лише один вибір — усі люди світу повинні впливати на цей процес, а не бути глиною — сировиною і дровами, що у цьому процесі згорять» [4, 51].

Російський політолог А.Соловйов справедливо підкреслює: форми включення у світ глобальної економіки, вибудовування відповідних структур, знаходження адекватних комерційних, технічних і інформаційних ресурсів — усе це є питанням політичного волевиявлення. Саме від нього залежить відношення до загальних соціальних інтересів, статусу національної державності, проблем безпеки. Тільки воно може забезпечити переорієнтацію галузей на виробництво наукомістких інформаційних техно-

логій, зміну системи підготовки і перепідготовки кадрів і здійснення інших, нерідко досить витратних та болючих заходів, без яких суспільство приречене залишатися на периферії і напівпериферії глобалізації. І хоча політичне волевиявлення аж ніяк нетотожне довільності вибору, воно передбачає досягнення згоди між ведучими гравцями на полі влади щодо свідомого повернення у бік глобального проекту. Учений вважає, що включитися в процес глобалізації «самопливом», без політичного рішення національного масштабу в принципі неможливо, і від політичного вибору залежить вирішення питання, допомагати процесам глобалізації чи створювати для них перешкоди [5; 41, 43].

На це вказує і відомий український політолог В.Полохало, підкреслюючи, що сьогодні важливо врахувати і використовувати можливості глобалізації, щоб не залишитися осторонь від світових процесів. Для цього Україні обов'язково потрібна національна стратегія адаптації до глобальних процесів. Її створенню значно заважає, на думку вченого, те, що Україна дотепер не виробила чіткого уявлення про глобалізацію, а в оцінках її впливу на Україну дуже часто переважають або елементи демонізації, або міфотворчості [8].

Про це ж говорить український дослідник І.Вітер,

зазначаючи, що успішно розвиватися сьогодні можуть лише країни, **приспособлені до умов глобалізації**, оскільки глобалізація приносить значні потенційні вигоди лише тим країнам, що проводять адекватну політику і мають необхідні інститути на макро-, мезо- і мікрорівнях. На його думку, дуже актуальним питанням для України є **розробка власної глобальної стратегії** (виділено в тексті – Є.Т.), що повинна гармонійно об'єднати активізацію внутрішніх ресурсів і зміцнення економічних, науково-технічних і культурних зв'язків зі світовим співтовариством. Така стратегія забезпечить максимальне використання можливостей, наданих глобалізацією, і мінімізує її негативні наслідки [3, 63].

У цьому зв'язку важливо також зауважити, що будь-яка держава в умовах глобального поступу грає подвійну роль. З одного боку, вона повинна адаптуватися до вимог глобалізації, а з іншого боку – сама створює умови для подальшого розвитку глобалізаційних процесів. Зрозуміло, що національні глобалізаційні стратегії різних держав можуть відрізнятися одна від одної. Хтось прагне відгородитися від глобалізації, застосовуючи економічний протекціонізм, впроваджуючи імміграційні квоти, обмежуючи дії транснаціональних акторів національним законодавством. Хтось застосовує агресивну зовнішньоекономічну політику, субсидіює експорт. На нашу думку, національна глобалізаційна стратегія України повинна максимально враховувати національні інтереси країни, забезпечуючи її поступове входження в глобальне суспільство і перебування в своїй ніші.

Констатуючи велике значення державної «підтримки» глобалізації, не можна забувати, що рішення, що приймаються владою, можуть бути діючими й ефективними лише тоді, коли вони відповідають інтересам суспільства і підтримуються широкими колами громадськості. Саме тому, аналізуючи розвиток глобалізації, варто мати на увазі, що вона стосується не тільки таких міжнародних акторів, як держави, ТНК, міжнародні організації, а й окремих громадян, яким доводиться жити в цьому глобалізованому світі, споживаючи і гіркі, і солодкі «плоди» глобалізації. І від того, як вони ставляться до неї, як сприймають її, залежать їхнє відношення і підтримка глобалізаційної стратегії держави.

З огляду на вище сказане, предметом нашого аналізу стала така складова інформаційної підтримки глобалізації, як формування іміджу глобалізації, адекватного конкретній глобалізаційній стратегії. Проблема іміджу глобалізації дотепер ще не стала об'єктом досліджень вітчизняних науковців, хоча вона не є абсолютно новою для світового співтовариства, оскільки людство давно турбувало питання створення іміджу держави, міжнародних організацій, міжнародних відносин.

Сприятливого іміджу вимагає будь-який процес, що розгортається в суспільстві. В умовах глобального поступу особливого значення набирає імідж глобальних процесів, що повинен бути в центрі уваги світової громадськості і підприцілом національ-

них і світових ЗМІ. Це, на наш погляд, обумовлює нагальну потребу для агентів глобалізації постійно і цілеспрямовано займатися іміджем цього процесу, працюючи з суспільною думкою.

Серед причин уваги до іміджу глобалізації:

- збільшення знань про глобалізацію сприяє зростанню позитивного відношення до неї;
- позитивний імідж глобалізації примушує краще працювати на неї;
- формування позитивного іміджу глобалізації може перешкоджати негативним уявленням про глобалізаційні процеси, що мають місце в тих або інших сферах життя світового суспільства;
- імідж може допомогти у позиціонуванні глобалізації як такого процесу, що сприяє прогресивному рухові людства;
- він поєднує різних агентів глобалізації під одним іміджем;
- імідж глобалізації є інструментом впливу на почуття людей, без чого цей процес навряд чи буде сприйматися громадськістю як щось близьке і потрібне;
- будь-який імідж стає інструментом досягнення стратегічних цілей, що стосуються основних напрямків глобалізаційного розвитку і зорієнтовані на перспективу.

Поняття «імідж» стосується різних об'єктів. Сьогодні ми говоримо не тільки про імідж людини, компанії, товарів, але і про імідж країн, міжнародних явищ і процесів. У перекладі з англійської імідж – це образ, відображення, подоба. У науці існує багато визначень поняття «іміджу»: уявлення про людину, товар або інститут, що цілеспрямовано формується в масовій свідомості за допомогою публіситі, реклами або пропаганди; враження, що справляє особистість, компанія або інститут на ту або іншу групу громадськості [6]; особливого роду образ-подоба, що створюється цілеспрямовано і за допомогою асоціацій наділяє об'єкт (явище, особистість, товар і т. ін.) додатковими цінностями (соціальними, політичними, естетичними і т.ін.), завдяки яким він сприймається більш емоційно [7, 47].

Імідж – це певний стан свідомості людей. Це образ, уявна конструкція того, що людина бачить: і як бачить, так і розуміє. Саме тому один і той же факт або дія можуть різними людьми інтерпретуватися по-різному, а тому будуть виникати різне уявлення, різний імідж. І зміна іміджу часто означає зміни не в людині, компанії, товарі, процесі, а в нашому сприйнятті їх.

В основі іміджу лежать як матеріальні, так і нематеріальні аспекти життя. Наше уявлення про глобалізацію, її імідж виникає в результаті сприйняття різних напрямків діяльності різних міжнародних акторів, а також інтелектуальних або моральних властивостей, що ми бачимо в лідерах, які уособлюють глобалізаційні процеси. Імідж держави також, значною мірою, залежить і від сприйняття країни громадянами, зокрема

від їхньої оцінки місця і ролі «своєї» держави в системі міжнародних відносин. Якщо вони не певні в собі, мають комплекси, бачать себе «бідними родичами», це обов'язково вплине на імідж.

Імідж глобалізації сприймається крізь призму властивостей, що можуть бути корисними людині, а не з погляду її суспільного значення. Він містить певні особистісні характеристики – позитивному іміджеві глобалізації можуть бути властиві етичність і гуманність. Імідж – ця найбільш важлива інформація про об'єкт, але не вся.

Імідж має контекстний вимір. Він включає не тільки характеристики глобалізаційного процесу, але й те, що його «оточує», на чийому тлі цей імідж може проявитися. На нього, перш за все, має вплив імідж основних агентів глобалізаційного процесу. І якщо МВФ, СТО та інші міжнародні організації негативно сприймаються в багатьох країнах, наряд чи це позитивно вплине на сприйняття глобалізації, яку вони уособлюють.

Ще одна властивість іміджу – його ситуативність. У кожній конкретній ситуації на перше місце можуть виходити конкретні характеристики об'єкта. Імідж політика в очах рядових виборців містить насамперед людські якості (доброчливий, любить дітей і т.ін.), в очах політиків – ділові якості, що дозволяють реалізувати поставлені задачі, в очах світового співтовариства – уміння враховувати не тільки інтереси держави, а і потреби міжнародного співробітництва. Імідж глобалізації буде позитивним в умовах сприятливого економічного розвитку конкретної країни і, навпаки, буде негативним в умовах світової фінансової або політичної кризи.

Імідж глобального розвитку може визначатися досягненнями окремих країн або окремих міжнародних організацій. Він може бути різним для окремих груп громадськості, що зв'язано з різною їх близькістю до процесів глобалізації. Для широкої громадськості на перше місце може виходити значимість глобалізації для рішення світових і національних соціальних проблем. Для таких агентів глобалізації, як, наприклад, ТНК – створення сприятливих умов для їхньої діяльності в різних регіонах світу й одержання там максимальних прибутків. Для міжнародних організацій і національних держав імідж глобалізації існує в контексті виконання ними функцій глобального управління і побудови глобального суспільства.

Будь-який імідж можна розглядати як варіант згорнутого тексту, оскільки при цьому великий обсяг інформації зводиться до обмеженого набору символів. Це тим більш важливо для вираження сутності такого масштабного явища, як глобалізація.

Формуючи імідж різних об'єктів, ми свідомо або напівсвідомо очікуємо від нього рішення визначених задач. Коли йдеться про імідж глобалізації, насамперед мається на увазі задоволення потреб суб'єктів глобалізаційних процесів. Імідж глобалізації й імідж її основних агентів є основою для

діяльності всіх учасників глобального поступу. Точно так як імідж політичного лідера дозволяє передбачити майбутнє країни і пов'язане з ним майбутнє окремої людини, імідж глобалізації може і повинен виконувати функцію ідентифікації, оскільки завдяки позиціонуванню глобалізації, вона стає не просто знайомою, але й прогнозованою.

Формування іміджу глобалізації може сприяти створенню визначеної системи координат, що стане основою для глобальної діяльності, сприйняття і координації глобалізаційних процесів. Без цілеспрямованої і свідомої роботи з іміджем формується неадекватне розуміння глобалізаційних процесів. Це ускладнює створення національних програм адаптації до глобалізації не тільки в країнах, що дотепер ще не відчули переваг глобалізації, а й в країнах «золотого мільярда», що, здавалося б, мають усі підстави позитивно ставитися до глобалізації.

В умовах, коли існують різні ідеологічні сприйняття глобалізаційних процесів, їхнє протиставлення і порівняння фактично є протиставленням і порівнянням сформованого під впливом певної ідеології іміджу глобалізації. Проте було б неправильно вважати, що імідж формується лише під ідеологічним тиском. Більш сприятливий вплив на процес його формування, на наш погляд, має система інформування громадськості різними суб'єктами глобального поступу. Саме тому задача створення, коригування, зміни або посилення іміджу глобалізації стоїть перед різними суб'єктами глобального управління в їхній повсякденній діяльності. Незамінним інструментом створення і підтримки іміджу глобалізації є комунікації з громадськістю. Яскравим прикладом діяльності в цьому напрямку стала діяльність ООН, Міжнародного валютного фонду, НАТО й інших міжнародних організацій, що завжди багато уваги приділяли своєму іміджеві. Без позитивного іміджу агентів інтеграції й інтеграційного процесу просто не могли б успішно здійснюватися інтеграційні процеси в Європі й інших регіонах світу.

Імідж глобалізації – це образ глобалізаційних процесів в уяві різноманітних груп громадськості. Як і будь-який інший імідж, імідж глобалізації може бути описаний на основі тих чи інших параметрів. На нашу думку, одним з варіантів опису структури іміджу глобалізації може бути сукупність показників, які визначають рівень глобалізованості окремих країн і застосовуються агентством Вашингтон Профайл. Агентство почало здійснювати рейтинг глобалізації з 2001 року, щорічно вимірюючи рівень включеності окремих країн у глобалізацію. У рейтингу глобальної інтеграції в 2002 році брали участь 62 країни (у 2001 році їх було 50), що представляють 85% населення земної кулі і більш ніж 90% світової економіки [2].

Дослідники застосовують чотири основні параметри виміру глобалізованості: політичний, технологічний, рівень розвиненості персональних контактів і економічний.

- Політичний критерій ступеня глобалізованості містить у собі, насамперед, включеність у світову політику, зокрема членство країни в міжнародних організаціях, її участь у місіях Ради Безпеки ООН, кількість посольств, що мають у країні.
- Технологічний критерій враховує кількість користувачів Інтернет, Інтернет-серверів, безпечних Інтернет-серверів.
- Рівень розвитку персональних контактів визначається розвиненістю міжнародних поїздок і туризму, обсягом міжнародних телефонних переговорів, поштових відправлень.
- Економічний критерій містить у собі форми прояву економічної інтеграції, зокрема міжнародну торгівлю, інвестиції і різні виплати, що здійснюються з перетинанням кордонів.

У Таблиці 1 подано окремі країни, що розрізняються рівнем глобалізованості за версією Вашингтон Профайл. Як бачимо, Україна посідає в цьому рейтингу 42 позицію, випереджаючи Росію (45 місце) та залишаючись позаду інших слов'янських країн (Чехія – 15, Словаччина – 27, Польща – 32 місце). Її об'єктивне положення, на наш погляд, актуалізує проблему формування позитивного іміджу глобалізації.

Для визначення того, наскільки рівень глобалізованості визначає позитивне чи негативне ставлення до глобалізації, з допомогою Таблиці 2 спробуємо порівняти результати даного дослідження з даними, що були отримані під час вивчення громадської думки щодо глобалізації¹, співвідносячи рівень глобалізованості окремих країн і імідж глобалізації, що сформувався у їхнього населення [1].

Ефекти глобалізації для респондента та його сім'ї країн з високих рівнем глобалізованості, як правило, оцінюються більш позитивно. Так, гро-

мадськість Нідерландів, Великої Британії, США, Німеччини, які займають високі позиції у рейтингу глобалізованості, ставиться до глобалізації найбільш позитивно. Винятком тут є Франція та Іспанія, де відповідно 37 та 36% респондентів позитивно оцінюють ефекти глобалізації для себе і своєї сім'ї. З іншого боку, серед країн з низьким рейтингом глобалізованості є такі, де переважає позитивне ставлення громадськості до глобалізації, наприклад Китай, який у рейтингу глобалізованості стоїть на 51 місці (75%), та Індія, котра займає 56 сходинку (79%).

Інакше виглядає ситуація, коли йдеться про оцінки респондентами конкретних проявів глобалізації, зокрема рівня розвитку економіки та зайнятості у власній країні. Зокрема більш позитивно оцінює ситуацію в економіці країни, що склалася під впливом глобалізації, громадськість країн із середнім та низьким рівнем глобалізованості (Чилі – 31 місце в рейтингу і 83% позитивних відповідей, Китай відповідно 51 і 83%), а ситуацію із зайнятістю – населення малоглобалізованих країн (Туреччина – 53 місце і 70% позитивних відповідей). Як не дивно, але для останньої характерно і найбільше бажання сплачувати додатково 1% податку для допомоги бідним країнам – у Туреччині 95% респондентів виявили таку готовність.

Таким чином, для забезпечення коригування негативних ефектів глобалізації і посилення позитивних потрібні засоби і механізми, що діють на різних рівнях глобалізації – локальному, національному, регіональному і глобальному. Одним з таких засобів може і повинна стати послідовна робота з іміджем глобалізації, що адаптована до національних стратегій глобалізації і передбачає регулярні виміри громадської думки щодо глобальних процесів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Global public opinion on globalization. Executive Briefing. Results of the largest survey ever of worldwide public opinion on globalization. – Geneva, Toronto: World economic forum, Environics International Ltd., February 2002. – 6 p.
2. Kearney A. T. Globalization Index 2003. – http://foreignpolicy.com/issue_janfeb_2003/global_index.html.
3. Вітер І.І. Політика європейської інтеграції України в контексті глобалістики. // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових робіт. – Випуск 36. Частина I (у двох частинах). – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, ІМВ, 2002. – С. 62-69.
4. Глобализация и безопасность развития: Монография (О.Г.Белорус, Д.Г.Лукьяненко и др.). – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
5. Глобализация. Модернизация. Россия. Круглый стол // Политические исследования. – 2003. – №2. – С.34-52.
6. Королько В.Г. Основи публік рилейшнз. Наукові основи, методика, практика. – К.: Видавничий дім «Скарби», 2001. – 400 с.
7. Ломов М.Н. Политология. Вип.3. – М.: МАТУ, 1992. – 88 с.
- Миселюк А. Украина перед вызовами глобализации. Интервью с В.Полохало // День. – 6 июня 2000. – № 099. – С. 1.

¹Одне з найбільших досліджень громадської думки щодо глобалізації було здійснено компанією Environics International Ltd. разом з Міжнародним Економічним Форумом у жовтні-грудні 2001 року. Було опитано майже 1000 респондентів у 25 країнах світу шести континентів.

РІВЕНЬ ГЛОБАЛІЗОВАНОСТІ ДЕЯКИХ КРАЇН ЗА ВЕРСІЄЮ ВАШИНГТОН ПРОФАЙЛ

№ п/п	Країна	Сумарний рейтинг глобалізації	Політичний рейтинг, у т.ч.	кількість посольств	членство країни в міжнародних організаціях	участь у місіях Ради Безпеки ООН	Технологічний рейтинг, у т.ч.	Інтернет-користувачі	Кількість Інтернет-хостів	Безпечні Інтернет-сервери (Secure Internet Servers)	Персональні контакти, у т.ч.	Міжнародні поїздки та туризм	Міжнародні телефонні переговори	Обсяг платежів і грошових виплат	Економічний рейтинг, у т.ч.	Міжнародна торгівля	Прямі іноземні інвестиції	Порфельні інвестиції	Різного роду виплати, що здійснюються з перетинанням кордонів
1.	Ірландія	1	22	38	15	4	17	24	16	9	1	3	1	7	1	3	3	1	1
2.	Швейцарія	2	49	23	8	7	7	11	10	5	2	2	2	8	5	18	4	4	2
3.	Швеція	3	5	14	3	1	5	3	8	7	9	14	9	22	2	21	1	4	8
4.	Сінгапур	4	53	37	29	11	6	2	13	10	3	5	3	41	4	1	6	36	5
5.	Нідерланди	5	28	16	5	11	10	16	3	15	6	13	6	19	3	8	2	2	6
6.	Франція	12	1	2	1	3	21	21	26	20	17	12	14	26	12	46	7	9	15
7.	Чехія	15	25	21	15	7	25	28	20	19	11	1	21	17	9	6	13	37	38
8.	Словацьчина	27	45	42	22	8	29	30	25	27	34	39	24	45	13	4	17	27	25
9.	Півд. Корея	28	33	15	19	9	15	5	31	33	42	39	28	32	40	23	50	24	50
10.	Польща	32	16	25	10	4	30	32	27	29	29	7	25	51	43	50	26	40	43
11.	Румунія	40	37	24	19	9	40	39	39	40	35	30	27	18	42	27	37	52	53
12.	Сенегал	41	31	35	17	6	52	54	62	58	36	54	29	12	39	34	45	46	46
13.	Україна	42	27	30	22	5	49	53	42	45	43	34	30	55	35	11	46	32	20
14.	Росія	45	3	4	12	2	43	44	38	41	54	33	30	36	51	40	49	50	56
15.	Саудів. Аравія	61	52	18	26	13	50	51	46	46	48	45	22	61	54	35	61	38	44
16.	Іран	62	50	14	27	13	55	58	56	58	59	49	31	51	59	44	60	54	59

Таблиця 1

РІВЕНЬ ГЛОБАЛІЗОВАНОСТІ ДЕЯКИХ КРАЇН ТА СТАВЛЕННЯ ЇХНЬОГО НАСЕЛЕННЯ ДО НАСЛІДКІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

№ п/п	Країна	Рейтинги				Ефекти глобалізації для респондента та його сім'ї		Економіка країни розвивається внаслідок глобалізації**		Зайнятість стала в моїй країні внаслідок глобалізації**		Сплачувати 1% податків для допомоги бідним країнам погодились		
		Сумарний рейтинг глобалізації	Політичний	Технологічний	Персональний	Економічний	негативні	позитивні	гірше	краще	гірше	краще	цілком	певним чином
1.	Нідерланди	5	28	10	6	3	13*	87	26	25	41	59	40	38
2.	Великобританія	9	4	11	10	10	22	73	25	64	43	44	51	30
3.	США	11	2	1	33	50	21	76	27	65	45	46	32	31
4.	Франція	12	2	21	17	12	34	37	57	31	72	17	18	37
5.	Німеччина	17	9	14	22	22	20	77	37	59	70	28	48	35
6.	Австралія	21	39	3	38	33	35	60	29	63	58	33	48	31
7.	Італія	24	6	22	27	36	22	61	21	62	29	48	73	19
8.	Півд. Корея	28	33	15	42	40	21	75	36	62	52	45	9	34
9.	Чилі	31	41	26	47	14	20	60	10	83	42	40	38	31
10.	Японія	35	26	12	52	56	12	32	43	40	76	10	22	32
11.	Півд. Африка	38	40	33	50	20	18	61	46	42	61	28	31	29
12.	Росія	45	3	43	54	51	13	32	17	46	26	33	25	29
13.	Аргентина	48	13	32	57	53	48	39	69	24	73	22	49	21
14.	Китай	51	11	45	62	45	10	75	10	83	41	49	45	33
15.	Туреччина	53	35	41	58	38	61	27	43	45	13	70	19	76
16.	Індія	56	14	54	49	61	15	79	26	69	50	43	54	31

* – Виділені найбільші та найменші результати опитування
 ** Найменші показники «стало гірше» і найбільші – «стало краще» спостерігалися в Катарі, відповідно 11% і 88%, така ж ситуація мала місце і при оцінках проблем зайнятості – 21% і 75%.

М.С.ІВАНОВ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА СТАРОДАВНІХ ЧАСІВ ПРО РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ ЯК ЧИННИКА ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Іванов Микола Семенович — докторант кафедри політичних наук Національного університету «Києво-Могилянська Академія», кандидат політичних наук

Дана стаття присвячена розгляду окремих історичних аспектів розвитку політико-освітнянських парадигм, які передували сучасному баченню ролі, змісту та місця політичної освіти в організованому та керованому процесі пізнання політичного світу. Автор не претендує на всезагальний аналіз політико-освітнянських доктрин, що існували в історичному минулому. Метою статті є дослідження найбільш продуктивних ідей античних часів, що пов'язані з розумінням різних аспектів організації системи політичної освіти, які могли б, враховуючи досвід їх втілення в минулому, допомогти краще розуміти її роль і значення сьогодні.

Значна сума сучасних проблем нашого суспільства своїми коріннями сягає глибокої давнини. І хоча не завжди ці зв'язки є абсолютно очевидними та опосередковані значним платом історичних подій, які є більш або менш близькими сьогоднішню, історичний підхід вимагає від нас досліджувати всю хронологію явища, яке існує в нашому сучасному житті та привертає до себе увагу своєю актуальністю. Одним з таких явищ є система політичної освіти, яка виступала і продовжує виступати потужним ендogenousним чинником політичного процесу.

Хоча сьогодні спостерігається помітне зростання уваги дослідників до проблем формування сучасної політичної культури, на жаль, у вітчизняній науковій літературі проблеми становлення системи політичної освіти в історичному минулому залишаються малодослідженими. Важко назвати навіть окремі публікації, які б торкалися зазначених питань. Це означає, що в даному дослідженні доведеться зосередитися на безпосередньому аналізі окремих історичних джерел, які містять інформацію про стан поширення політичних знань і громадянського виховання в античні та більш пізні часи [1]. Крім того, при вивченні питань еволюції політико-освітнянських парадигм корисно спертися на дослідницькі матеріали закордонних учених, які, як у минулому, так і сьогодні приділили вказаним питанням дещо більше уваги, ніж вітчизняні дослідники. Зокрема, особливий інтерес представляють роботи французьких дослідників античної демократії Фюстеля де Куланжа і П.Гіро, сучасних грецьких та російських учених Г.Гікопулоса і А.Какавуліса, Щербиніна О.І., Щербиніної Н.Г., Ботвинника М.Н. Рабиновича М.Б. та інших [2].

Сьогодні є всі підстави твердити, що політична освіта виникла на досить ранньому етапі розвитку суспільства. Вона є одним з найдавніших засобів і

елементів політичної культури людства. Визнавши це, ми цілком можемо пов'язати його завдання та форми зі специфікою пізнавальних епох, через які пройшло людство осягаючи себе та оточуючий світ. К.А. ван Персена, який виокремив міфологічну, онтологічну та функціональну добу мислення, звертає увагу на те, що кожна з них має свою специфіку. Так, в епоху міфу головним було розуміння самого факту того, що щось існує; в добу онтологічного мислення головним питанням стає питання про те, що це таке, а в період функціонального мислення в основі пізнання постає питання, як воно існує та діє [3, 344]. Античні часи хронологічно охоплюють міфологічний та онтологічний етапи розвитку мислення. Таким чином, ми цілком можемо пов'язати завдання та форми політичної освіти не тільки з політичними процесами, але й з ментальними домінантами в динаміці пізнавальних епох.

Отже, міфологічна епоха з її нерозділеністю «політичного» і «соціального» стала часом, коли в пізнанні та вихованні через міфи зароджувалася політична освіта. Міф був універсальним засобом конструювання образу світу, пристосовував до нього індивіда, складав внутрішню логіку соціальних процесів. Як відзначали М.Хоркхаймер та Т.Адорно: «Мифология сама развязывала процесс бесконечного просвещения, в ходе которого любое определенное теоретическое воззрение с неизбежной необходимостью вновь и вновь подвергается уничтожительной критике» [4, 25].

Визнаючи значну пізнавальну та виховну роль міфу на ранніх сходинках людської цивілізації, ми повинні враховувати й інші засоби, які безпосередньо відбивали політичні процеси того часу. Так, сучасні грецькі вчені Г.Гікопулос і А.Какавуліс, стверджують, що громадянську освіту, в її власному змісті слова, можна простежити вже в праісторичному мінойському періоді на Криті (2-1 тис. до н.е.). На їхню думку, уже тоді виховання юнаків, об'єднаних у групи, було організовано державою [5, 163]. Саме в античні часи складається серед мислителів розуміння освіти та виховання як єдиного ефективного засобу гармонізації особистості і політичної системи. Зокрема Платон звертає увагу на те, що навіть дитячі ігри повинні якомога більше відповідати законам і якщо цього нема, то неможливо з дітей виховати відповідальних та законослужняних громадян [6, 194]. З точки зору концептуальних завдань, громадянське виховання цього періоду носило сус-

пільно-державний характер як за своїм змістом, так і за формами та методами. Польський професор філології Лідія Вінничук посилаючись на «Нікомахову етику» Аристотеля, доводить, що головною наукою, яка могла навчити людину розумінню блага все ж була наука про державу, або політика [7, 194-199].

Якісний стрибок у політичному розвитку, пов'язаний з встановленням полісної демократії, стимулював завдання вироблення «громадянської позиції» членів спільноти. Саме в цей час складається універсальна модель єдності держави і суспільства, соціуму і особистості, якою був поліс. Афінівський архонт Солон, який розпочинав свою кар'єру як вихователь, розумів, що мало було створити полісну систему, поділити суспільство на страти, запровадити органи управління, необхідно було сформувати громадянина, навчити його самовизначенню та вибору. Завдяки реформам у цьому напрямку, громадянин полісу просто був вимушений зовнішніми обставинами приймати рішення та відповідати за суспільство. Така модель громадянина досягалась вихованням, що носило переважно аристократичний та ліберальний характер і мало своєю метою не тільки формування прекрасної людини, але й досконалого громадянина. Тому в період полісної демократії «*paedia*» (виховання) визнавалося головним напрямком діяльності держави.

В онтологічну добу відбувається запровадження політичної освіти, у близькому до сучасного розуміння сенсі. Воно пов'язане з початком педагогічної практики софістів. П'єр Адо прямо вказує, що головною метою їх діяльності було давати молоді освіту, яка забезпечувала їй успішну участь у політичному житті [8, 28]. Крім того, нам відомо, що софісти були готові навчати дітей з метою освіти державних мужів та інших керівників суспільного життя. Це значить, що софістична парадигма освіти полягала в наданні переваг інтелектуальному над етичним (освіті над вихованням), індивідуальному над колективним, успіху конкретної справи над метою загальною блага. Розуміючи те, що громадянин нездатний охопити всі премудрості політики, софісти твердили про необхідність політичної освіти, в першу чергу, для еліти. Тим самим, вони фактично поклали початок професійній політичній освіті в реальному політичному процесі.

В цей період кризи полісної демократії, поруч з софістичною освітянською парадигмою, склалися принципово відмінні концептуально виховні версії Сократа, Платона і Аристотеля. Сократ вважав, що будь-яке виховання громадян має політичний характер. Головну роль він відводив саме вихованню, а не освіті, в силу надання переваги людській душі над власністю та владою. Тим самим педагогічна модель Сократа була своєрідним протиставленням існуючому політичному порядку. Сьогодні нам важливо усвідомити, що саме завдяки Сократу, вже в античні часи поширилося розуміння необхідності в політичній дидактиці встановити зв'язок політичного знання з моральним вихованням. Сократ узяв на

себе відповідальність за виправлення педагогічними методами деструктивних процесів, що протікали в соціально-економічному і політичному житті античного полісу IV сторіччя до н.е.

В цьому зв'язку доцільно звернутися до кризи полісу, який вирішально вплинув на становлення нової системи виховання та освіти. Ідеали родового права, що були застосовані при конструюванні полісу, поступово перетворюються на формальне право та формують ґрунт для появи нових політико-дидактичних парадигм.

Певним розвитком педагогічної моделі Сократа стала політико-дидактична концепція Платона. В її основі лежить його ідея про те, що саме держава повинна піклуватися про освіту та виховання. Платон став на протилежну Сократу позицію, щодо логіки соціальних перетворень. На його думку, змінювати слід не систему виховання, а саму державу і її основи. Треба створити таку державу, яка б відповідала вимогам учителя. Платон прищеплював своїм учням не тільки високі знання, але й намагався в них втілити свій ідеал, відповідно кращі обов'язково повинні бути долученими до політики. Саме цьому завданню, створюючи моральний імператив, слугувала його Академія, як спільність однодумців.

Так виглядає платонівська формула політичної освіти, що була винесена за межі «аномального» політичного процесу. Слід відзначити, що деякі сучасні моделі політичної освіти багато в чому повторюють платонівську формулу політичної освіти, переважно орієнтуючись на абстрактне політичне знання.

Заслужують на нашу увагу політико-педагогічні новації Ісократ, який протистояв одночасно Платону, послідовникам Сократа та деяким софістам. У галузі виховання державних діячів він досяг успіхів навіть більш значних ніж Платон. Його школа стала, на думку окремих дослідників, ще в більшій мірі, ніж платонівська Академія, центром підготовки державних діячів, багато з яких держава удостоїла золотого вінка [9, 98]. Не вдаючись у деталі концепції даного мислителя, зазначимо, що дане твердження свідчить про необхідність подолання спрощеної схеми передачі політико-педагогічної традиції від Сократа до Платона. Крім того, це є ще одним свідченням того, що проблемою гармонізації політичного світу за допомогою пайдеї були захоплені багато видатних умів античності.

Аристотель, подібно до Платона, був ідеалістом, але у відношенні до практичних мотивів діяльності в галузі політичної освіти вони відрізнялися кардинально. На відміну від софістів, платонівська концепція освіти передбачала озброєння учнів не тільки високими знаннями, що необхідні політику і людині, але й примусове залучення доброї людини – філософа до політичної діяльності. Для Аристотеля ж, щастя політичної діяльності є другорядним у порівнянні з розумовою, спостережливою роботою філософа. Хоча він не відмовлявся від навчання широкої аудиторії політиці, але місце елітної освіти в його зусиллях міцно посідає підготовка філо-

софів. Політика в його навчальних заходах стає лише фоном чи однією з сфер застосування теорії, яка розумілася як спостережна.

Слід звернути увагу на певні протиріччя політико-дидактичної парадигми Аристотеля, які проявляються в його ставленні до традиційного базового об'єкта пайдеї – громадянина. В його працях можна знайти немало розгорнутих визначень громадянина, описів найкращих форм його освіти та виховання. Не прагнучи, на відміну від Сократа, гармонізувати відносини поліса і громадянина, Аристотель намагається виділити критерії відбору «дійсних» громадян. З цього числа він виключає чужоземців, ремісників, поденників, дітей рабів та інших зайнятих роботою, що необхідна для насущного існування. Він вводить в обіг поняття «недосконалий» та «підпорядкований» громадянин. Завдання оптимізації відносин громадянина та політичного режиму приводить Аристотеля до того, що він визнає можливим поєднання якостей «доброї людини» та громадянина лише в правителі. Відповідно до цього, стає зрозумілою його політико-дидактична концепція в тій частині, кого слід навчати політиці, якщо вона є секулярною сферою. В моделі Аристотеля скоріше сама спостережлива діяльність, ніж сама політика стає процесом. Цей процес безконфліктний, йому непотрібні піклування про ресурси та мужність при прийнятті рішень. Мудрець на відміну від політика є самодостатнім. Таким чином, Аристотель спробував на землі створити утопію, яка відсторонена від політики. Саме погляди такого роду були проявом очевидної тенденції, характерної для того часу, яка полягала в поступовій заміні прямих форм демократії делегованими.

Відносно політичної освіти в Стародавньому Римі, виключаючи грецький елемент, свідочть дуже мало. Відомо, що вона належала до обов'язків як школи, так і батьків і ставила своєю метою навчити поважати традиції попередників, підкорятися законам та вождям Римської республіки.

Відмінності римської політико-освітянської парадигми від грецької, багато в чому, пов'язані зі специфікою самої Римської держави та її відмінностями від поліса. На відміну від грецьких громадян, римський народ був не тільки джерелом влади і самою владою. І все ж, слід відзначити, що реалізація вищезазначеної мети обумовила велику увагу римлян до ознайомлення з архаїчними нормами. Т. Момзен відзначав, що закони «Дванадцяти таблиць» стали головним політико-юридичним катехізисом для римського юнацтва [10, 374].

Римська республіка не могла обійтись без формування громадянської добродетності, яка впроваджувалася в характер римлян за допомогою спеціальних вправ, коли перед учнями ставилася певна моральна дилема та вироблялися універсальні рекомендації з приводу вирішення конкретних життєвих проблем. Особистість, яка вихована на традиціях і пов'язана з державою, в діяльності постійно відтворювала базову модель політичної культури. Знання за-

конів, логіки та вміння вирішувати проблемні ситуації універсальними прийомами робили громадянське виховання ефективним засобом відтворення культури саме римського народу, для якого Рим був там, де з'являвся хоча б один римлянин.

Цей дещо радикально-критичний погляд на значення освіти та виховання в Римі не повинен перешкодити об'єктивно оцінити роль таких її суб'єктів як родина, її голова та сама громадянська община. Не можна випустити з нашої уваги і сильний потяг молоді Римської держави до права та риторики.

В цілому, слід відзначити, що саме римська історія демонструє надзвичайно велике значення освіти для політичних, економічних та культурних перетворень сучасного суспільства. Не можна не звернути увагу на вихідний латинський зміст слова «освіта» – «e-ducere», яке означає «витягувати» те, що закладено в людині. За латинським словником під редакцією О.Петрученко похідні значення слів «educatio», «educator», «educio», які можна тлумачити як «виховання», «вирощування», «годування»; «вихователь», «годувальник», «керівник»; «виховувати», «годувати», «просвіщати», як бачимо, свідчать не тільки про єдність виховання та освіти, але й про духовно-фізіологічну зв'язаність таких важливих для людини значень.

Підсумовуючи аналіз класичного періоду розвитку політичної освіти та громадянського виховання, слід зазначити, що, в першу чергу, в античній Греції, «paedia» – виховання було головною складовою процесу гармонізації, який був спрямований на досягнення політичного ідеалу, без чого не могла існувати і розвиватися тогочасна спільнота. Приклад елліністичного періоду показує нам наслідки розколу між політико-педагогічними завданнями формування громадянина і патріота та політичною практикою, яка тоді склалася. Для сучасників важливо усвідомити, що громадянське виховання не могло досягти своєї мети, хоча б з тієї причини, що політичні реалії держави того часу зводили роль громадянина до рівня слухняного платника податків. Разом з тим, слід відзначити надзвичайно високу роль виховання громадянина як елемента, що зв'язував античний світ.

В цілому, досліджуючи політико-освітянські парадигми часів Стародавньої Греції та Риму, можна констатувати, що трансчасовий характер проблеми відтворення, на кожному новому етапі цілісного буття політичного світу, робить завдання політичної освіти і громадянського виховання постійно актуальним. Тому завжди сучасними виглядають зауваження Аристотеля про те, що з усіх існуючих засобів, які сприяють збереженню державного ладу, яким часто нехтують – це виховання в душі відповідного ладу. Він наполягав на тому, що самі корисні закони, підтримані всіма долученими до управління державою, не принесуть ніякої користі, якщо громадянин не будуть навчені державному ладу і виховані в його душі [11, 551].

Досвід цього періоду також показує, що онтологічного осмислення політичного світу вочевидь недо-

статньо, до цього необхідно долучити функціональний механізм освіти та виховання. Якщо цього не відбувається, то режиму загрожує руйнування. Особливо актуальною дана проблема стає в період глибоких соціальних трансформацій, що саме актуалізує дану проблему і для нашої країни сьогодні.

Безумовно, зазначені висновки не є всебічними та вичерпними. В подальшому необхідно продовжити дослідження рівня та завдань політичного виховання періоду падіння Криту та зіткнення культур Ар-

голіди та Іліону. На жаль, поки що ми не можемо скласти повних уявлень про характер громадянського виховання в «гомерівські часи». Дослідження вказаних проблем безумовно допоможе більш глибоко дослідити процеси становлення політичної дидактики в стародавні часи та дасть змогу спертися сучасникам на багатогранний досвід попередніх політичних утворень у вирішенні актуальних і сьогодні проблем удосконалення політичної культури громадян та раціоналізації їх політичної участі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Аристотель*. Политика // Собр. соч. в 4 томах. — Т.4. — М., 1983. — с.375-644; Платон. Государство // Собр. Соч. в 4 томах. — Т.3. — М., 1994. — с. 79-420; *Плутарх*. Избранные жизнеописания. — в 2-х томах. — Т.1. — М., 1987 та інші.
2. *Гиро П.* Частная и общественная жизнь греков. — СПб.: Алетейя, 1995. — 468 с; *Гиро П.* Частная и общественная жизнь римлян. — СПб.: Алетейя, 1995. — 592 с; *Gikopoulos G., Kakavoulis A.* Griechenland // Politische Bildung fur Europa. Bonn, 1991. S.141-212; *Щербинин А.И.* Политический мир во времени и пространстве // Полис. — 1994. — №6. — с.142-149; *Щербинина Н.Г.* Архаика в российской политической культуре // Полис. — 1997. — №5. — с.127-139; *Ботвинник М.Н. и др.* Жизнеописания знаменитых греков и римлян. — М.: Просвещение, 1988. — 207 с.
3. *Кокс Харви.* Стиль мирского града // Социально-политическое измерение христианства. — Избр. Теологические тесты. — М., 1994. — с.340-361;
4. *Хоркхаймер М., Адорно Т.В.* Диалектика просвещения. Философские фрагменты. — М. — СПб, 1997. — 311 с.
5. *Gikopoulos G., Kakavoulis A.* Griechenland // Politische Bildung fur Europa. Bonn, 1991. S.141-212
6. *Платон*. Государство // Платон. Собр. соч. в 4 т. — Т.3. — М., 1994. — с. 79-420;
7. *Винничук Л.* Люди, нравы, обычаи Древней Греции и Рима. — М., 1988. — 469 с.
8. *Адо П.* Что такое античная философия? — М., 1999. — с. 28;
9. *Марру А.И.* История воспитания в античности (Греция). — М.: Греко-латинский кабинет, 1998. — 425 с.
10. *Моммзен Т.* История Рима. — Т. 1-3. — М.: Наука. Ювента, 1994 — 1995;
11. *Аристотель*. Политика // Собр. соч. в 4 томах. — Т.4. — М., 1983. — с.375-644;

С.В.ДЕМЧЕНКО

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ РЕКЛАМИ ТА ЗВ'ЯЗКІВ З ГРОМАДСЬКІСТЮ ЯК ФАКТОРІВ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

Демченко Сергій Володимирович — старший викладач кафедри журналістики Дніпропетровського національного університету

Радикальні зміни, які відбулися та продовжують відбуватись в українському суспільстві після набуття нашою країною незалежності і вибору нового громадянського та економічного векторів розвитку — розбудови демократичних інститутів й утвердження ринкових відносин, вимагають переосмислення тих сфер діяльності, які нерозривно пов'язані з масовою свідомістю та соціальною проблематикою. До ос-

танніх, безумовно, належать реклама та зв'язки з громадськістю, інституалізація яких, попри їх усталений на Заході характер, як перш за все маркетингових комунікацій, в Україні найповніше виявилася в політичній системі.

Можна з упевненістю стверджувати, що хоча реклама і зв'язки з громадськістю і у нас виконують певну маркетингову функцію, більшою мірою вони

виявилися пов'язаними із загальносоціальними процесами перетворення масової свідомості саме під кутом тих суспільних та економічних змін, що сталися і продовжують відбуватись в Україні в останні півтора десятиліття. Ці зміни пов'язані перш за все, з глобалізацією масової комунікації у сучасних умовах, трансформацією медіасистем, які під впливом Інтернету, супутникових каналів зв'язку, нових форм телебачення змінюють сам характер медіавідносин з інтерактивною журналістикою, яка підключає суспільство й особистість до активної інформаційної комунікативної взаємодії, нарешті, з конвергенційно-інтеграційними процесами між усіма формами масової комунікації, у тому числі рекламою та публік рилейшенз. Інтегровані таким чином маркетингові комунікації дозволяють, зокрема, сприймати всі явища комунікаційної інформаційної діяльності як частину цілісного, ефективного засобу реалізації глобальних економічних та соціально-політичних проблем.

Звичайно, ці аспекти трансформації маркетингових комунікацій так чи інакше вже досліджувались як вітчизняними (Г.Г.Почепцов [1], О.В.Зернецька [2], І.Ю.Слісаренко [3], В.В.Різун [4]), так і зарубіжними вченими (Т.Уайт [5], С.Московичи [6], П.Бурдье [7], У.Еко [8], сучасними російськими вченими, зокрема у спеціальному випуску «Вісника Московського університету» на тему: «Інтегративна модель масових комунікацій: до проблеми взаємодії ЗМІ, реклами та ПР» [9]).

Проте це не знімає актуальності проблеми, бо соціально-політична й економічна ситуація в країнах, де, подібно до України, здійснюють перехід від тоталітаризму до демократії та ринкових відносин, змінюється досить динамічно. Масові інформаційні процеси віддзеркалюють ці об'єктивні зміни та умови життєдіяльності великих соціальних груп, дуже часто виникають стихійно, спонтанно, але згодом обов'язково починають культивуватись, регулюватись професіоналами в рамках ЗМІ та сучасних політехнологій. Цей інтегрований масовоінформаційний потік відомий французький соціолог Р.Бурдье об'єднав терміном «журналістське поле», який став одним з наріжних каменів вибудованої ним системи [7, 108]. Аналіз цього інформаційного поля приводить до висновку про двоїстість стану складових масової комунікації у сучасному світі: з одного боку, у суспільстві вони набувають все більшої влади і стають одним з найважливіших факторів соціальної та політичної боротьби, а з іншого – підпадають під зростаючий вплив політики й економіки.

Як бачимо, масова комунікація у таких країнах, як наша, – це синтез різних інформаційних потоків, які спеціально організованих (засоби масової комунікації, реклама, публік рилейшенз), так і таких, що складаються з елементів, у яких знаходять своє вираження різнобічні інтереси і цінності великих соціальних груп (ілюзії, стереотипи, забобони, моральні настанови, ідеологічні кліше і т.д.). У цьому синкретизмі, з одного боку, сила масово-інформаційних про-

цесів, бо вони активно впливають на життєдіяльність суспільства та великих соціальних груп, а з іншого – їх суттєвий недолік – однобічність та неадекватність.

За результатами останніх опитувань, середньостатистичний споживач в Україні дуже рідко читає більше одного видання (на ситуацію впливає й економічний фактор, коли потенційний читач просто не може дозволити собі придбати бажану газету чи часопис). Це означає, що політична та громадсько значима інформація розрахована не стільки на залучення «неофітів», які не визначилися зі своєю позицією, скільки на зміцнення установок у «своєї» аудиторії. У такому «спонукальному дискурсі» культивується скоріше «утішна» риторика, використовується вже апробована і сприйнята у даному соціокультурному середовищі сукупність засобів переконання та заохочення. Вона, за словами У.Еко, імітує «інформативність» та новизну, стимулюючи надії адресата, підтверджуючи його сподівання і переконуючи його погодитися з тим, з чим він і так уже свідомо чи несвідомо погодився» [10, 103].

Крім того, інформація фактично розпадається на два потоки за характером її сприйняття та здатності оцінити: вузький для професіоналів та суспільної еліти та більш широкий і поверховий – для масового споживача. Як дотепно зазначає у цьому зв'язку У.Еко, так виділяється «еліта вищокоінформованих споживачів, які знають, звідки і коли треба отримувати інформацію, і люмпен-пролетарів, що жадають дізнатись про обставини народження в їх околотку двоголового поросяти, проте не відають про події у підлунному світі» [8, 122-123].

Останнє залишає простір для витончених і не дуже маніпуляцій масовими інформаційними потоками, що визначають поведінку соціумів у кризових чи екстремальних ситуаціях. Досить згадати події в Німеччині 30-х років минулого століття, або події та явища радянської доби. На жаль, і в наш час протиріччя, закладені у самому характері синтетичності масово-інформаційних потоків, активізують ті маніпуляційні методики, які вже стали звичними для нас у передвиборчих кампаніях.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що інформаційні процеси і потоки завжди служили об'єктом ідеологічного та політичного тлумачення і різноманітних інтерпретацій. Абсолютно праві В.М.Горохов і Т.Е.Грінберг, коли стверджують, що «масові інформаційні процеси лише народжуються в дистильовано чистому вигляді, а потім завжди «опромінюються» інформаційною активністю різних соціальних інститутів» [8, 123]. У демократичних західноєвропейських суспільствах це здійснюється у вигляді «репресивної толерантності» (термін Г.Маркузе [11, 271]), у такому нестабільному як українське, у більш грубих формах впливу на масову свідомість через підконтрольну певним політичним групам пресу або ж за допомогою використання так званого адміністративного ресурсу.

У результаті саме такої інституалізації політичної еліти (а точніше – різних її центрів) у систему націо-

нальної масової комунікації формується «медіаполітична система», за визначенням російського дослідника І.І.Засурського, основним індикатором якої стає наявність «політизованих інвестицій» [12, 79]. У такій системі не лише важко переконатись у справжній ефективності інформаційних потоків, але й сам процес інформування, від якого залежить міра обізнаності суспільства, суттєво ускладнюється. Певною мірою це стосується не лише тих органів масової комунікації, що знаходяться в руках політико-олігархічних груп, але й медійних систем, що належать державі, однак насправді контролюються політизованим капіталом.

Інституалізація реклами та паблік рилейшенз як складових не лише національної масової комунікації, а й політичної медіасистеми призвело до того, що, як уже було зазначено вище, вона тісно пов'язана з політичною сферою. Якщо на рекламу, пов'язану з товарами та послугами, у 2002 за даними Всеукраїнської рекламної коаліції було витрачено 260 мільйонів доларів США, що на 30% більше, ніж два роки тому, то лише розробка бренду політичного об'єднання «Команда озимого покоління» обійшлася замовникам в один мільйон доларів [13, 4]. Як говорилося у відомій рекламі, відчуйте різницю. Загальні ж витрати на політичну рекламу та ПР-акції під час останніх передвиборних перегонів в Україні сягнули під 1 мільярд доларів.

Прийнята у теорії класифікація моделей паблік рилейшенз пов'язана з різними етапами розвитку зв'язків з громадськістю: рекламна модель, модель суспільної інформації, пропагандистська модель та консенсусна модель – тобто моделі узгодження інтересів, паритетного управління, солідарного вирішення конфліктів, яка найбільш повно передає суть філософії цього явища [14, 12-17]. Оскільки в Україні всі ці моделі, які визрівали й еволюціонували у західних суспільствах протягом століть, концентровано і хаотично були використані лише за десятилітній проміжок часу, то вони і проявляються дотично своєрідно. Тому ідеальна модель консенсусу у нас поки що не приживається, зате на сферу громадської інформації доводиться понад 50% ПР-послуг. Звідси і переваженість у цій функції того, що в Україні, як і на теренах СНД взагалі, вже звично називають «чорним піаром».

Майже схожі трансформації на нашому інформаційному ринку переживає і реклама. Вона стала тією складовою інформаційного середовища, яка забезпечує цілісність соціуму інформаційно-комунікаційних відносин. Через кризовий стан української економіки вона не жене у нас «економічну кров», забезпечуючи просування на ринок товарів і послуг, але активізує поведінку людей, певних соціальних груп суспільства в цілому, орієнтуючи їх на певні ідеї та спосіб життя. У перехідних умовах, що їх переживає Україна, реклама у цілому ряді випадків починає підміняти пропаганду та журналістику, хоча за своєю природою вона ніколи не була спрямована на вирішення ідеологічних завдань. Адже у нашому суспільстві

вона реально формує споживацьку філософію, ідеологію, соціально-політичні пріоритети [див. 15].

Якщо розглядати рекламу не як безсистемний набір телевізійних роликів чи повідомлень у газетах і часописах, а як інтегральну сукупність усіх учасників рекламного ринку (рекламодавці – в основному транснаціональні компанії, рекламовиробники та ЗМІ), то виявимо ще одну цікаву і досьгодні практично недосліджену її функцію: функцію соціального регулювання суспільного життя. Характерно, що вона, на відміну від пропаганди, реалізується не через прямі директиви, вказівки, відозви, а через зразки поведінки, почуттів, мислення, що сприймаються на рівні підсвідомості.

Красномовним прикладом цієї нової функції є реальні шоу на нашому телебаченні («За склом», «Останній герой» тощо). Персоналії цих шоу перетворили значну частину наших телеглядачів на дружний колектив вуаеристів, що завмер перед замковою шпорою, але вони ні для кого не мають значення як такі. Ці герої – не мета, а засіб підняття рейтингу телеканалів, що, в свою чергу, підвищує їх привабливість для реклами. За рахунок реальних шоу капіталізуються не лише їх герої, у всіх сенсах «останні», як одноразовий посуд, але й самі канали. Це не лише могутній стимул для реклами, яка знайшла фантастичний за своїми можливостями ресурс для подальшого розвитку, збільшення фізичних та фінансових обсягів своєї присутності на телеекрані. По суті, ми стали свідками народження якісно нового етапу в суспільному житті, знаменного новими уявленнями пересічних громадян про самих себе, про своє і чуже приватне життя і, відповідно, телебачення і рекламу, які й замінили собою реальне життя.

Паблік рилейшенз як форма комунікації хоч і розглядається іноді як продовження реклами (особливо політичної), але має, порівняно з нею, цілу низку принципових відмінностей. У сучасних умовах уся система політичного і духовного регулювання та саморегулювання суспільства проявляється у двох магістрально-закономірних напрямках. Першим є система інформування, розповсюдження інформації, другим – система організації групової масової поведінки. Реклама організує цю поведінку лише через інформаційну взаємодію. Не випадково один з патріархів американської реклами Д.Огілві зазначав: «Я особисто розглядаю рекламний бізнес не як розвагу чи різновид мистецтва, а як *джерело інформації* (виділено мною – С.Д.). Коли я створюю рекламний продукт, мені зовсім непотрібно щоб пересічний споживач прийшов у захват від якоїсь незвичної творчої знахідки. Мені необхідно, щоб покупець зацікавився ним настільки, щоб пішов і купив товар, що рекламується. Коли у Стародавній Греції перед публікою виступав якийсь знаменитий оратор, то народ у захопленні говорив: «Як гарно він викладає свої думки!» Але варто було сказати кілька слів Демосфену, усі як один піднімалися і кричали: «Ходімо поб'ємо Філіпа!» [16, 7].

На відміну від реклами, паблік рилейшенз може

керувати груповою поведінкою шляхом поєднання інтересів різних соціальних груп (наприклад, усі масові акції ПР, по суті, є соціальною режисурою, створенням і розповсюдженням організованих моделей поведінки). Тобто зв'язки з громадськістю – це комунікація, що здійснюється на дійовому рівні, інформація в ній закріплюється через безпосередні дії, вчинки, організацію, стиль поведінки, послідовності подій.

Разом з тим, говорячи про інституалізацію ПР у наших умовах, зазначимо, що вона здійснюється за принципом належності до тієї чи іншої технології, політичної групи, духовної орієнтації. Ця інституалізація, що відтворює, попри консенсусну логіку демократичних перетворень, ідеї протиставлення, конфронтації, підкорення, – реальний компонент сьогоденної практики. Більше того. Свої завдання публік рилейшенз реалізує в Україні майже винятково через корпоративні комунікації. Це призводить до того, що корпоративний, інколи егоцентричний інтерес окремих політичних груп та соціальних прошарків видається як соціальний, загальнодоступний. Мозаїчність, фрагментарність інформаційного поля України, «розмежованого» між окремими угрупованнями, створюють умови, за яких найбільш активні, дієздатні та конкурентоспроможні інститути ЗМК та ПР можуть підпорядкувати собі інші інформаційні структури, буквально «анексувати» певні інформаційні зони (це особливо помітно в діяльності телебачення).

Зрозуміло, що корпоративні інтереси повинні органічно поєднуватись із громадянськими та загальнодержавними установками, інакше нам ще довго доведеться керуватись відомим гаслом, давно відкинутим в країні, де воно народилось: «Те, що добре для «Дженерал моторс», добре для всієї Америки». Саме у таких випадках публік рилейшенз перетворюються із засобу оптимізації інформаційних зв'язків у суспільстві на засіб стимулювання конфліктів і протиріч, вони не тільки не стимулюють у такому випадку розширення і вдосконалення інформаційного ринку, а навпаки створюють зони, де панує новий корпоративний монополізм. Це загрожує перетворенню інформаційного суспільства, що у нас лише почало зароджуватись, на нескінченні інформаційні кампанії, інформаційного середовища – з універсально доступної для кожного громадяни-

на атмосфери, яка до того ж стимулює його соціальну активність, на дозований інформаційний «отруйний газ», що здатен задушити цю активність.

Не забудемо також, що і сама соціальна активність, притаманна громадянським суспільствам країн розвинутої демократії, у посттоталітарних країнах на зразок нашої теж пробивається поки що як трава крізь вуличний асфальт. Показова реакція політтехнологів СПС після поразки цієї партії на недавніх виборах у сусідній Росії: «Ми вибрали не ту тезу. Яке, до біса, «Працюй і заробляй!» У цій країні! Яка може бути протестантська ідеологія, це для таких, як ми, зі скатертиною-самобранкою та Омельком на печі!» [17,3].

Таким чином, інституалізація реклами та публік рилейшенз, як і всієї масової комунікації в Україні – це закономірна форма виявлення інформаційних відносин в умовах демократичного суспільства. Зв'язки з громадськістю надають корпоративної свободи, відкривають можливості для розбудови конкуруючих інформаційних полів, дозволяють реалізуватися практично всім громадянським потенціалам у різних сферах життя – політиці, економіці, культурі, шоу-бізнесі тощо. Проте в умовах нерозвинутого громадянського суспільства публік рилейшенз і якоюсь мірою реклама перестають бути засобом розвитку інформаційного ринку і в силу корпоративного монополізму, що, на жаль, набирає сили, починають підміняти справжню інформаційну свободу, відроджуючи на новому етапі розвитку суспільства ті авторитарні інформаційні тенденції, якими була позначена стара тоталітарна система.

Не треба самозаспокоюватись і вбачати у самому факті існування інституту альтернативних мас-медіа та корпоративних ПР і рекламних організацій гарантію нашого сходження до тих наближених до ідеалу моделей інформаційного ринку, яких ми явно зачекались. Ми повинні тверезо проаналізувати джерела та причини негативних проявів рекламної та ПР-кампаній, виробити критерії їх соціальної ефективності, розробити жорсткі норми правового та етичного регулювання цих видів діяльності. Інакше українське суспільство не буде застраховане від непередбачуваних комунікативних ефектів, що можуть негативно вплинути на наше залучення до загального ходу розвитку глобальних процесів, а також на перспективи розвитку цих самих видів комунікації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. – М.-К., 2002
2. Зернецька О.В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини. К., 1999.
3. Слісаренко І.Ю. Публік рилейшенз у системі комунікації та управління. К., 2001.
4. Різун В.В. Маси. Тексти лекцій. К., 2003.
5. Уайт Т. Америка в пошуках себе. Как создавался президент, 1956-1980. США: ЭПИ, 1984-1984.
6. Москвичи С. Век толп. М., 1996.
7. Бурдые П. О телевидении и журналистике. М., 2002.
8. Эко У. О прессе // Эко У. Пять эссе на темы этики. СПб., 2002.
9. Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. 2003, №4 (статьи В.М.Горохова, Т.Е.Гринберг, Л.Н.Федотова, М.А.Кузьменкова, Н.А.Черного).

10. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. М., 1998.
11. Маркузе Г. Одномерный человек // Маркузе Г. Одномерный человек. Эрос и цивилизация. М., 2002.
12. Засурский И.И. Взаимоотношение СМИ и общества в России 1990-х годов // Вестник МГУ. Серия 10: Журналистика, 2001, № 1.
13. Коновалов С. Свет мой, зеркальце, скажи. Украинская реклама находит свое отражение в цифрах и Киевском международном фестивале рекламы // Известия. № 61, 8.04.2003.
14. Алешина И. Паблік рилейшенз для менеджерів і маркетерів. М., 1997.
15. Евстафьева В.А. Журналистика и реклама: основы взаимодействия. М., 2003.
16. Огилви о рекламе. М., 2003.
17. Цит. за: Бесконечно партийная ночь // Известия. № 226, 9.12.2003.

К.В.ЛУЦЕНКО

ПРОПАГАНДИСТСЬКО-АГІТАЦІЙНА СУТЬ ІНТЕГРОВАНИХ МАРКЕТИНГОВИХ КОМУНІКАЦІЙ

Луценко Катерина Володимирівна – здобувач кафедри політології та соціології Рівненського державного гуманітарного університету

Сьогодні проблематика передвиборних кампаній фокусується довкола питання про те, якою повинна бути організація передвиборної кампанії, використання яких технологій приносить успіх кандидату (партії чи блоку) на виборах.

Розвиток індустрії масових комунікацій обумовив виникнення нової концепції інтегрованих маркетингових комунікацій (ІМК) [2, 3, 4, 10], яка передбачає створення всеохоплюючого плану, комбінацію різних способів маркетингових комунікацій (класичну рекламу – advertising, паблік рилейшенз – public relations, стимулювання збуту – sales promotion, директ-маркетинг – direct marketing тощо) для досягнення максимального ефекту та встановлення контакту між виробником продукції і покупцем із врахування інтересів останнього. За допомогою маркетингових комунікацій у політиці відбувається інтерактивний процес між політиками, політичними структурами та громадянами, віднаходяться оптимальні варіанти задоволення їхніх обопільних інтересів. Проте наявність маніпулятивних методик пропагандистського характеру свідчить про те, що, окрім маркетингових, у політиці присутні й немаркетингові способи інформаційного забезпечення конкурентної боротьби за владу. Причому наявність маркетингових (реклама, ПР) та немаркетингових (пропаганда, агітація) форм організації політичного дискурсу є універсальною рисою політичних комунікацій сучасності. Адже агітаційно-пропагандистські методи застосовуються політичними суб'єктами і в демократичних політичних системах, особливо в тих випадках, коли необхідно досягти соціальної підтримки цілей цього суб'єкта. Тому

такі форми комунікації, як політична реклама, пропаганда та агітація сьогодні тісно зрослися. Можна сказати, що реклама в сучасних умовах починає в окремих випадках замінювати та модернізувати пропаганду, хоча вона й не зорієнтована на вирішення ідеологічних завдань.

Мета даного дослідження – довести пропагандистську суть сучасних маркетингових комунікацій, зокрема таких, як паблік рилейшенз та політичної реклами. Завданнями даного дослідження є:

- визначити сутність маркетингових та немаркетингових форм політичної комунікації, спільних та відмінних рис між ними;
- проаналізувати різноманітні підходи щодо співвідношення маркетингових форм політичних комунікацій, зокрема політичної реклами та паблік рилейшенз;
- визначити причини, що обумовлюють появу негативних тенденцій, які мають місце в процесі політичних комунікацій та шляхи їх подолання.

Сьогодні практика політичної реклами, політичного маркетингу, паблік рилейшенз розвивається досить швидко. Безпосереднім наслідком цього процесу є сплеск наукових розробок навколо проблематики політичної реклами. Це, в свою чергу, визначає необхідність здійснення постійного всебічного аналізу даних проблем з метою їх глибокого вивчення та систематизації. Дослідження сутності ПР, політичної реклами, політичного маркетингу потрапило в поле діяльності таких українських та російських дослідників, як В.Бебик, С.Пшизова, Є.Морозова, В.Полторак, Т.Ляпіна, І.Слісаренко, В.Королько, Г.Почепцов. Водночас щодо співвідношення цих форм, то од-

ностаїнної точки зору серед науковців не існує.

Сутність маркетингових форм політичних комунікацій полягає в тому, що вони містять ідеї комунікації із споживачем. Потреба в маркетингових комунікаціях виникає за умов демократії, де є попит та пропозиція, які народжуються в умовах конкуренції та двосторонньої комунікації. Маркетингова теорія розвивалася на основі класичної економіки, інформатики та кібернетики. В 50-х роках під маркетингом почали розуміти ринкову концепцію управління, яка зорієнтована на запити виборців та суспільства. Поява політичного маркетингу була обумовлена потребою спілкування влади та народу, держави та суспільства. Роль політичного маркетингу – слугувати інструментом політичної комунікації. Саме маркетинговий підхід до організації та проведення політичних кампаній дозволяє активізувати та оптимізувати інформаційну взаємодію, сприяти ефективності передвиборчих кампаній. Адаже в сучасних умовах з метою здійснення ефективної комунікації кожен кандидат на виборну посаду займається вивченням кон'юнктури ринку, вивчає свій округ, оцінює складність проблем для визначення передвиборчої тактики.

Політичний маркетинг, аналогічно до маркетингу споживчих товарів, полягає, насамперед, у пошуку «політичних ніш» для певної політичної сили, дослідження рівня їх заповнення конкурентами, аналізі перспектив для політичної сили на «політичному ринку», пошуків шляхів захоплення «ідеологічних та електоральних ніш» [24, 14]. Як і комерційний, маркетинг у сфері політики переслідує ту ж мету: представити політичний товар (політика, партію чи ідею) як найкращий. Реалізувати цю мету допомагають такі технології, як політична реклама.

Найчіткіше ідеї політичного маркетингу сформулював П.Бурд'є, який розглянув поле політики як ринок, де існують попит і пропозиція особливого продукту – політичних партій, програм, думок, позицій. Центральне поняття його соціології політики – політичне поле – «місце, де в конкурентній боротьбі між агентами, котрі в неї втягуються, народжуються політична продукція, проблеми, аналізи, коментар, концепції, події, з-поміж яких і мають вибирати пересічні громадяни, яких зведено до становища «споживачів» і які тим більшою мірою ризикують поштитися в дурні, чим більше віддалені вони від місця виробництва» [1, 182].

На сьогоднішній день не існує єдиного визначення політичного маркетингу. Одні автори бачать в ньому не стільки технологію, скільки філософську концепцію, наголошуючи на необхідності глибокого теоретичного переосмислення політичного маркетингу [14, 17]. Проте більшість визначень політичного маркетингу не виходять за рамки суто «технологічного» підходу. Саме у таких практиків політичного маркетингу, як Мішель Бонгран ми знаходимо найбільш технологічні визначення даного феномену: «Політичним маркетингом називається сукупність технічних прийомів, які використовують-

ся для того, щоб вивести конкретного кандидата на його потенційний електорат; зробити цього кандидата відомим максимальному числу виборців; сформувати різницю між ним та його конкурентами; використовуючи мінімум засобів завоювати в ході виборчої кампанії необхідну кількість голосів» [11, 58].

Часто політичний маркетинг зводять виключно до організації виборчих кампаній і розглядають його як спосіб раціоналізації виборчих кампаній, їх економічного проведення з метою отримання найкращого співвідношення витрат та прибутку. Такий підхід пояснюється слабкою розробленістю проблеми, а також тим, що власне маркетинговий підхід у політиці за умов демократичного суспільства дістав відображення насамперед у цій сфері діяльності. Тому політичним маркетингом називають виборчі технології. Утім, концепція і практика маркетингу давно вийшли за рамки електорального простору, адже сферою застосування політичного маркетингу є не лише виборчі кампанії, але й організація масових політичних кампаній, розроблення методів та технологій впливу на громадську думку, здійснення політичної пропаганди та контрпропаганди, створення політичних партій і громадських організацій, робота із ЗМІ тощо. Таким чином предмет дослідження у межах політичного маркетингу – не лише виборчі кампанії. Саме тому існує необхідність розрізняти такі поняття, як «політичний маркетинг» та «виборчий маркетинг». Останній має вужчу й обмежену в часі мету – забезпечити перемогу на виборах кандидату, партії чи блоку.

Маркетингові форми комунікації суттєво відрізняються від немаркетингових форм. Тоталітарна система, за якої відсутні ознаки політичного та економічного плюралізму, не потребує встановлення діалогу, двосторонніх комунікаційних зв'язків між політичними структурами та масами. Її основний прийом комунікації – масована пропаганда. Історичні події призвели до того, що це поняття набуло виключно негативного забарвлення. Говорячи про пропаганду, як правило, мають на увазі, по-перше, комунікативну активність недемократичних режимів, спрямовану на пропаганду власних ідей, на в'язування людям певних думок, стереотипів поведінки, і, по-друге, комунікативну активність держав у період їхнього протистояння (СРСР та США в період «холодної війни»).

Сьогодні під пропагандою розуміють систематичну діяльність, що передбачає формування потрібного сприйняття аудиторією наданого їй повідомлення, маніпулювання процесом роздумів аудиторії, спрямування поведінки аудиторії в напрямку, вигідному пропагандисту [19, 9].

Ефективні пропагандистські повідомлення апелюють до несвідомого. Пропагандистська діяльність націлена на пошук універсального алгоритму повідомлення, здатного викликати масову реакцію. Повідомлення спрямовані насамперед на маніпуляцію бажаннями та страхами. Мистецтво пропаганди полягає у тому, щоб не подрібнювати увагу мас, а завжди кон-

центрувати її. У випадку з пропагандою має місце не інформування населення про політичні події, а формування певної суспільної думки, причому відбувається спрощення складних реалій соціально-політичного життя. Для пропаганди більш характерною є побудова комунікації у формі монологу.

Паблік рилейшнз, будучи маркетинговою формою політичної комунікації, має дещо спільне з пропагандистською діяльністю. Вважається, що ПР як різновид практичної діяльності виріс із пропаганди та агітації, оскільки попервах основними його суб'єктами були уряди та політичні діячі, які намагалися привернути громадськість на свій бік. У своїй книзі («Пропаганда», 1928 р.) класик піару Е.Бернейз поєднав поняття «пропаганда» і «паблік рилейшнз», назвавши все разом «ною пропагандою» в позитивному значенні [12, 49]. Основна різниця між ПР та пропагандою полягає в цілях. Головна мета ПР – досягнення згоди, налагодження ефективної двосторонньої комунікації в режимі діалогу. Головна мета пропаганди і маніпуляцій – формування в об'єкта впливу потрібного і вигідного суб'єкту світогляду та його підтримання. Але багато спеціалістів із ЗМІ, в тому числі й західні, відзначають необхідність існування пропаганди в будь-якому суспільстві. «Якщо уважно розглянути роботу ЗМІ, стає ясно, що вони працюють у постійному режимі психокодування, нав'ювання потрібних настанов» [13, 16]. Тому науковці умовно поділяють пропаганду на «чорну», «сіру» та «білу» [19, 9] або на плюралістичну та монопропаганду [6, 105]. Монопропаганда більш інтенсивна. Її необхідність для нормального функціонування суспільства не приховується, а проголошується відкрито. Плюралістична система пропаганди характеризується наявністю багатьох джерел і більш прихованим характером впливу. ПР має дещо спільне саме з «білою» пропагандою.

Сьогодні склалось декілька світоглядних підходів до розуміння соціальної ролі ПР, серед яких можна виділити прагматичний, консервативний, радикальний, ідеалістичний, нейтральний, критичний, управлінський [8, 63-70]. Багатоманіття трактувань ПР можна звести до двох наступних позицій. Перша позиція акцентує увагу на узгодженні інтересів, зворотному зв'язку, підкреслюючи, що зв'язки з громадськістю – двосторонній комунікативний процес, в якому влада, як суб'єкт управління, і громадянське суспільство, як об'єкт управління, вступають у рівноправні, партнерські взаємовідносини, взаємовпливають один на одного з метою вироблення оптимальних політичних рішень. Друга позиція надає значення технологічно-пропагандистській функції ПР. Більшість дослідників вважає, що друга модель історично передувє першій, довівши свою неефективність в умовах сучасного плюралістичного суспільства. Вітчизняні науковці характеризують ПР переважно як прикладну політичну діяльність. В.Королько вважає, що головною функцією ПР є «цілеспрямоване формування бажаної громадської думки» [21, 19]. На думку Г.Почепцова, ПР-

діяльність спрямована на організацію комунікативного простору в сприятливому режимі для об'єкта ПР [16, 35]. При таких визначеннях важко відрізнити ПР від пропаганди.

Сучасне трактування «паблік рилейшнз» полягає у визначенні ПР як діяльності, спрямованої на формування позитивної громадської думки, позитивного ставлення до рекламованого об'єкта. Практика піару заснована на довгострокових зусиллях щодо налагодження сприятливих відносини з громадськістю, на довгостроковому співробітництві. «І хоча в рамках ПР можуть частково використовуватись прийоми, які притаманні агітації та пропаганді, в цілому ці технології спрямовані на принципову відмову від обману та фальсифікації фактів» [18, 11]. Отже, ПР – перспективні комунікації, адже неправдива інформація в системі ПР зробить неможливим узгодження інтересів у майбутньому.

Пропаганду доповнює агітація, методи якої спрямовані на досягнення миттєвого або короткочасного ефекту. Функцією передвиборної агітації є не роз'яснення відомостей, а поширення засобами масової інформації ідей для впливу на свідомість, настрої виборців задля завоювання їх симпатій щодо того чи іншого кандидата або ж тієї чи іншої політичної партії з метою віддати голоси саме за них. Згідно з таким підходом, класична (пряма) політична реклама (теле- та радіоролики, друкована продукція тощо) кореспондує з таким поняттям, як агітація. Саме характер проведення рекламних кампаній, їх інтенсивність у передвиборний період зближує політичну рекламу та паблік рилейшнз з мобілізаційними технологіями агітаційно-пропагандистського різновиду.

Розглядаючи сутність маркетингових комунікацій, їх пропагандистсько-агітаційний потенціал, дискусійним залишається питання щодо співвідношення ПР та реклами. Деякі дослідники вважають паблік рилейшнз формою реклами, включаючи ПР у теорію реклами [10, 25]. Саме на певному етапі розвитку суспільства, в умовах, коли засоби реклами, а тим більше пропаганди, стали малоефективними, ПР стає тим універсальним інструментом, системою, з допомогою якої можна досягти встановлення ефективної взаємодії між різними соціальними групами в режимі діалогу. Те, що колись розвивалось як галузь рекламної діяльності, сьогодні оформилося в окрему рекламну сферу – ПР, яка значно розширила арсенал політичного рекламування, зробивши рекламний вплив менш помітним та масованим. Інші дослідники вважають, що політична реклама, маркетинг – галузі паблік рилейшнз [9], а Є.Морозова включає ПР, рекламу у сферу маркетингу [11]. Щодо співвідношення понять «маркетинг» та «реклама» існує дві позиції. Згідно з першою, реклама є інструментом, функцією маркетингу. Прихильники іншої позиції переконані, що реклама «в останнє століття стала артефактом людської цивілізації». Реклама сьогодні – це дещо більше, ніж просто функція маркетингу, та й сам політичний маркетинг своєю появою зобов'язаний масованому використан-

ню ЗМІ та реклами [23, 139].

Звичайно, ПР порівняно з рекламою має вищу комунікативну ефективність, спрямованість на діалог, взаємодію. Адже класична політична реклама не може бути засобом досягнення взаєморозуміння [20, 85]. Одним із методів ПР є класична реклама, на відміну від якої ПР менш конкретизований, оскільки не має тієї лаконічності. Але за своєю суттю діяльність Public relations – багаторівневий напрямок саме рекламної діяльності. Основними засобами ПР є, як правило, засоби непрямої реклами: замовлені рекламні матеріали для ЗМІ, спеціальні події – прес-конференції, брифінги, презентації, круглі столи, спонсорська підтримка культурних, просвітницьких, спортивних, наукових, екологічних та інших програм, які сприяють формуванню позитивного іміджу політика. Завдання рекламної діяльності ті ж самі, що й у ПР: презентації позитивного іміджу кандидата, пониження іміджу конкурента. Політична реклама, так само, як і ПР, базується на вивченні електорату, його сегментації, виявленні мотивів голосування. Відмінність між ними полягає у тому, що ПР інформують про переконливість тієї чи іншої реклами та заохочують зробити вибір [7, 6]. Якщо ПР, в основному слугує підтриманню іміджу, його корекції, то завдання політичної реклами – актуалізувати імідж кандидата, в короткий термін різко підсилити його позитивні складові [22, 124]. Паблік рилейшнз доцільніше розглядати як управління репутацією.

Аналізуючи сутність маркетингових форм політичних комунікацій, приходимо до висновку, що маніпулятивні, пропагандистські тенденції є іманентною рисою політичних комунікацій у будь-якому суспільстві. В той же час тип організації влади, а також соціокультурний та ситуаційний контексти впливають на інтенсивність застосування таких методик, тобто на співвідношення маркетингових та немаркетингових технологій. Адже навіть у розвинених демократичних країнах виникає потреба у вирішенні завдань, пов'язаних з наданням певним політичним процесам необхідної спрямованості. А встановлення контролю за настроями аудиторії обумовлює існування пропагандистських способів підтримання комунікації. Крім того, масова політична комунікація завжди цілеспрямована, а її завдання в ході конкурентної боротьби залучити на сторону комунікатора якомога більше необхідних ресурсів. Тому ПР, як і будь-яке управління, неетичне за своєю суттю. Професіонали в сфері ПР постійно намагаються зламати існуючий в суспільстві стереотип негативного ставлення до ПР. Деякі дослідники виділяють двосторонню асиметричну модель (модель вивчення з метою впливу) та двосторонню симетричну модель (модель вивчення з метою співробітництва і корекції політичної стратегії). Проте, на думку С.Поцелуєва, «як і століття тому політичне інсценування передбачає асиметричність соціальної (політичної) комунікації. В теперішній масовій комунікації, на відміну від комунікації діалогової, не відбувається зміни ро-

лей реципієнта та комунікатора» [15, 63].

Вважається, що агітація і пропаганда є засобами інформаційного контролю над людьми, які не створюють їм можливості вільного вибору або створюють їм ілюзію такого вибору. Звичайно, такі методи повинні мати обмежене застосування, тоді як маркетингові стратегії мають переважати. Говорячи про співвідношення маркетингових та немаркетингових форм політичної комунікації, слід зазначити, що домінування маркетингових стратегій характерне для суспільств з розвинутими демократичними традиціями. Але вже навіть за авторитаризму, навіть коли економіка країни носить перехідний характер, виникає потреба в застосуванні маркетингових форм політичної комунікації, які базуються на пошуку оптимальних варіантів задоволення обопільних інтересів еліти та маси.

Потреба в маркетингових комунікаціях виникає при наявності основних громадянських прав і свобод, з появою основних інститутів громадянського суспільства (партій, незалежні ЗМІ, громадські об'єднання, профспілки), коли держава і громадяни стають взаємозалежними. А на фоні відсутності традиційних структур громадянського суспільства, громадських каналів масової комунікації, слабкості партійних структур, маніпулятивні технології, «чорна» та «сіра» пропаганда домінують у політичних комунікаціях. У політичних системах перехідного типу маркетингові стратегії приживаються з великими труднощами, там домінують «брудні» технології. Слід також мати на увазі, що штучний перехід від одної до іншої технології комунікації не завжди можливий. Обмежувачами можуть стати стандарти політичної культури чи технічні можливості інформаційної індустрії. Наприклад, російське суспільство, так само як і українське, реагує на пропагандистські технології підтримання комунікації, на примітивну масову рекламу, а попит на маркетингові комунікації поки що відсутній. На думку А.Джабасова, політичний маркетинг виникає тоді, коли всі потенції «ринку продавця», який наві'язує свою продукцію будь-якими засобами, вичерпують себе, і на його зміну приходить «ринок покупця». Останній орієнтує виробника не на власні інтереси на етапі створення товару, а на потреби покупця [5, 56]. На пострадянському просторі політичний ринок функціонує більш цинічно, ніж на Заході: процивілізований політичний маркетинг поки що говорити не доводиться. Проте завжди існує небезпека використання навіть маркетингових засобів у маніпулятивних цілях, оскільки «специфікою маркетингового підходу є спрямованість не тільки на вивчення ринку, але й на управління ним» [11, 88].

Звичайно, чиста передвиборна агітація майже неможлива. Вона завжди обтяжена умовами виборчої системи, недосконалістю виборчого законодавства та загальним рівнем політичної культури. Для захисту від пропагандистських впливів можуть використовуватися різноманітні прийоми: правові регулятори; заходи фізичного характеру (знищення джерел кому-

нікації, глушіння повідомлень); заходи психологічного характеру (наприклад, ще в кінці 30-х років американський Інститут аналізу пропаганди, беручи за основу матеріали нацистської пропаганди, підготував і розповсюдив серед громадськості опис пропагандистських технік, які застосовувалися найчастіше). Особливо гостро стоїть питання правового регулювання процесу політичного рекламування. Відсутність трактувань таких термінів, як «політична реклама», «політична агітація», «політична контрреклама» тощо сприяє розгулу маніпулятивних технологій на виборах. Адже, що не заборонено, то дозволено (або дозволено все). Такий стан справ є не зовсім нормальним. Адже визначення політичної реклами відсутнє за умов, коли вона фактично присутня на ринку. Практика проведення виборчих кампаній показує,

що розв'язання цієї проблеми є вкрай важливим, оскільки має на меті звести до мінімуму можливість здійснення різноманітних маніпуляцій у сфері політичних комунікацій. З іншого боку, універсальність рекламних та ПР-технологій, можливість їх активного застосування у різних сферах взаємодії суспільства та державних інститутів являє певні труднощі для законодавців.

Перспективи подальших наукових досліджень у даному напрямку полягають насамперед у розробленні необхідних передумов (теоретичних і практичних), які б виключили негативні тенденції, пов'язані із застосуванням політичної антиреклами, прихованої політичної реклами. Також необхідним є глибше дослідження політичного маркетингу, паблік рилейшнз, політичної реклами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурдые П. Социология политики /Пер. с фр. — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.
2. Головкина Н.В. Теоретична спадщина сучасних маркетингових комунікацій //Маркетинг в Україні. — 2002. — № 3. — с.54 — 58.
3. Горохов В.М., Гринберг Т.Э. Концепция рекламы и паблик рилейшнз в теории массовых коммуникаций //ВМУ (Серия 10: журналистика). — 2002. — № 1. — с. 58 — 64.
4. Горохов В.М., Гринберг Т.Э. Реклама и журналистика в России: интегрированная коммуникационная модель //ВМУ (Серия 10: журналистика). — 2001. — № 1. — с. 31 — 39.
5. Джабасов А.А. Политические технологии избирательных кампаний: проблема категориального осмысления //ВМУ. Серия 12: Политические науки. — 2000. — № 2. — с. 56 — 62.
6. Долгова Ю.И. Модели политической пропаганды на ТВ: выбор России //ВМУ. Сер. 10: Журналистика. — 2002. — № 1. — с. 104 — 113.
7. Зв'язки з громадськістю: Як їх встановлювати та підтримувати?: Навч.-метод. посібник для працівників органів місцевого самоврядування і громадських організацій /О.Сидоренко, Н.Сидоренко (авт.-упоряд.); Центр інновацій та розвитку. — К., 1998. — 99 с., с. 6.
8. Королько В. Передвиборча комунікаційно-агітаційна кампанія: політичний феномен, структура, функції //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 1. — с. 80 — 100.
9. Костенко Н. Мас-медіа у виборах: ціннісні орієнтації політичної сфери //Політична думка. — 1999. — № 4. — с.100 — 120.
10. Ляпина Т.В. Политическая реклама. — К.: Альтпрес, ВИРА-Р, 2000. — 148 с.
11. Морозова Е.Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. — 247 с.
12. Овчинникова М.А. Паблик рилейшнз как инструмент политики в США //США. Канада. Экономика — политика — культура. — 2001. — № 4. — с. 46 — 63.
13. Олексієнко А. Проблеми впливу засобів масової інформації на пострадянські суспільства //Нова політика. — 1999. — № 6. — с. 14 — 17.
14. Полторак В. Політичний маркетинг та організація виборчих кампаній. //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 1. — с. 61 — 79.
15. Поцелуев С.П. Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме //Политические исследования. — 1999. — № 5. — с. 62 — 75.
16. Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. — К.: Вакслер, 1999. — 352 с.
17. Пишизова С.Н. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе //Политические исследования. — 2000. — № 3. — с. 30 — 46.
18. Саиров Е.Б. Информационно-политические технологии в практике предвыборных кампаний Казахстана и России: Автореф. дис... канд. полит. наук: 23. 00. 02: Алматы, 2001. — 25 с.
19. Слісаренко І.Ю. Паблік рилейшнз у системі комунікації та управління: Навч. Посіб. — К.: МАУП, 2001. — 104 с.
20. Тучков С.М. Особенности применения технологий паблик рилейшнз в региональной избирательной кампании //ВМУ. Серия 12, Политические науки. — 2000. — № 4. — с. 83 — 95.
21. Тучков С.М. Становление политических паблик рилейшнз: предпосылки, проблемы и перспективы //ВМУ. Серия 12, Политические науки. — 2001. — № 1. — с. 16 — 26.
22. Цуладзе А. Политические манипуляции, или Покорение толпы. — М.: ООО «Университет», 1999. — 144 с.

23. Электоральная политология: теория и опыт России: Материалы Второй студ. политолог. конф. /Л.Смогрунов и др. (отв. ред.); Санкт-Петербургская избирательная комиссия. — СПб., 1998. — 204 с.
24. Яременко О. «Політичний маркетинг неможливий без здійснення глибокого аналізу суспільних та політичних процесів»: Інтерв'ю //Маркетинг і реклама. — 2001. — № 4. — с. 14 — 16.
25. Advertising: It's Role in Modern Marketing /S.Watson Dunn [et al.] — 7-th edition. The Dryden Press, Orlando, 1990. — 605 p.

А.Є.ЛЯСОТА

ПОЛІТИЧНІ ТРАДИЦІЇ ЕЛІТОГЕНЕЗУ ЯК КОНСТИТУЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Лясота Аліна Євгенівна — викладач кафедри політології Дніпропетровського національного університету

В українському суспільстві на даному етапі формування й становлення демократії та ефективного функціонування політичної системи проблема утворення нової політичної еліти є досить актуальною. За цих умов є доцільним вивчення політичних традицій елітогенезу та визначення їх впливу на формування політичної системи України в цілому. Функції політичної еліти в Україні поки що здійснює адміністративно-господарська еліта. Має місце об'єктивна проблема, бо майже 65% (особливо в регіонах) даної еліти складають ті, що є представниками старої номенклатури та ще не перейшли на нову ідеологію ринкового господарювання (відсутність сучасної ефективної, комплексної освіти, неволодіння новими технологіями управління та політичного менеджменту, наявність авторитарних традицій політичного володарювання, невміння ризикувати та неусвідомлення відповідальності за прийняття рішень у повному обсязі та інше).

Має місце складність історичного процесу взагалі, а в Україні зокрема, що обумовлює складність процесу державотворення. Одна з проблем, що викликають ці складнощі, є проблема різного політичного минулого окремих частин України та наявність різних політичних традицій, які, у свою чергу, зумовлюють наявність різних політичних субкультур («західна», «центральна», «східна»), певною мірою несхожих політичних орієнтацій та моделей політичної поведінки. Про це засвідчують парламентські вибори, а саме західний регіон традиційно віддає перевагу національно-демократичним силам, а східний, південно-східний — блоку «лівих» сил. Такий стан речей, що впливає з основних традицій елітогенезу, характерний для всіх народів і, безумовно, впливає на становлення функціонування політичної системи. Політичні традиції елітогенезу потребують осмислення та врахування у наш час.

Більшість західних дослідників під елітою розуміють верхній прошарок суспільства, рішення якого впливає на все соціально-політичне життя. Вчений Райт Міллс говорив про так званій «трикутник влади» — політична верхівка (президент, його радники, вища адміністрація), економічна верхівка (керівники транснаціональних корпорацій), військова верхівка (командування та стратеги Пентагону) [1, 64]. Під політичними традиціями елітогенезу ми розуміємо засоби рекрутування та напрямки ротації політичної еліти, що складають політичний досвід і передаються від генерації до генерації та відіграють важливу роль складника політичної системи певного суспільства.

Виходячи із поліетнічності українського суспільства, політична еліта повинна бути поліетнічною. Доцільніше залучати, а не вибирати за національною ознакою. В політичних традиціях елітогенезу чітко відображено, що еліта суспільства має уособлювати, насамперед, совість нації, взірць відданості, порядності, патріотизму. Так би мало бути, і з цього ми повинні виходити в процесі утворення української політичної еліти. Еліта — це привілейована верства суспільства. Система традиційних привілеїв носить конкретно-історичний характер, і вона суттєво змінюється з модернізацією суспільно-політичних відносин та з іншими інноваційними політичними процесами взагалі. Саме тут суттєво даються взнаки зразки та моделі, які склалися в українських політичних традиціях елітогенезу. Правильною буде думка, що ми не повинні мати на увазі проблему політичних традицій — з якого етносу складається еліта, бо не можна називати національною політичною еліту, яка розуміє свою тимчасовість перебування при владі і використовує це перебування лише для власного збагачення.

В політичному процесі України виділяється до-

мінуванням кланів; невелика значимість явних організованих інтересів; претензії політичних партій на відображення світогляду і представлення способу життя, в той же час їх політичні дискусії мало пов'язані з прийняттям політичних рішень. В Україні традиційно адміністративно-економічні клани відіграють роль найважливіших після держави в політичній системі, а партії та громадські рухи – другорядну, підпорядковану щодо кланів (на відміну від західних політичних систем). Очевидно, це є однією з політичних традицій української політичної системи.

Коріння виникнення цієї політичної традиції сягає часів «застою», коли радянська політична еліта остаточно втратила віру в комуністичні ідеали та опинилась поза існуючим тоталітарним контролем. Сталінська диктатура постійно «вичищала» еліту, роблячи її відносно відкритою, більш мобільною та компетентною, хоча це робилося незацікавленим шляхом. Так утворювались так звані українські політичні клани.

За Хрущова та Брежнєва господарський та бюрократичний апарат почував себе досить затишно, а його представники практично безконтрольно посідали «теплі» місця протягом десятиліть. Що було в Україні? Процес становлення політичних традицій елітогенезу відбувався таким чином. До сірості та підлабузництва більшої частини елітарних чиновників долучалась риса зречності українськості, бо була потреба формування безликої, безнаціональної «радянської людини» з її специфічними рисами, властивими радянській політичній системі (приписки, розкрадання, хабарництво тощо). За таких умов стало можливим формування стабільних виробничих та особистих зв'язків між чиновниками. Щодо «донецького» та «дніпропетровського» кланів, то вони уже в часи «застою» суттєво впливали на політичний процес в УРСР.

В чому ж полягає сутність політичної традиції елітогенезу, тобто формування політичної еліти з таких адміністративно-політичних кланів? Найголовніше – те, що вони є чи не єдиними незалежними складовими політичної системи України.

Досить негативним у політичній системі українського суспільства є те, що ті партії, які стали об'єктами корисливої уваги напівкримінальної еліти, партії, які не в змозі чинити опір, були інкорпоровані в структуру різних адміністративно-економічних кланів. Не можна твердити, що кожному клану чітко відповідає яка-небудь партія. Проте, певні тенденції у стосунках українських кланів та партійних структур мають місце. Так, можна ідентифікувати НДП з «київським» та «харківським» кланами [5, 76], так само ліберальна партія після виходу ряду регіональних організацій набула майже рафінованого донецького характеру. Про «дніпропетровську» орієнтацію «Громади» можна сказати те ж саме.

Традиційно склалося так, що кар'єра представника політичної еліти залежить не від нього самого, а від положення клану, до якого він належить. Тра-

диційними напрямками ротації в українську політичну еліту були – 30% шляхом зв'язку «патрон-клієнт», «командної підтримки», коли обираються найбільш віддані та угодливі; родинні зв'язки – 25%; 15% – «земляцькі зв'язки»; зв'язки «однокашників» – 15%; 10% – ті, хто вартий того, «розумні»; «випадкові люди» – 5% [3, 54].

Слід зазначити, що для формування політичних традицій елітогенезу властивою є психологія боротьби за здобуття і реалізацію влади, не завжди чистим шляхом, що пов'язано з постійним рухом, напруженням, суперечностями, конфліктами (середній термін перебування при владі політичних лідерів становить 12,5 місяця) [4, 111].

Політична практика в Україні доводить, що розподіл і реалізація влади зовсім не передбачає психології рівноправності участі в цьому процесі всіх громадян. Сучасна правляча еліта може стати авторитетною лише тоді, коли підвищить ефективність своїх політичних і економічних рішень, які будуть сприяти досягненню стабільності політичної системи і соціальної гармонії в суспільстві, а також подоланню глибокої кризи, стресових ситуацій серед громадян. Це має стати новими засадами для формування політичних традицій елітогенезу в Україні, за умов, коли психологія владного інтересу (мотивація лідерства) буде формуватися на демократичних, високогуманних цінностях поваги до людини та глибокому почутті відповідальності за свої дії.

Нормальне політичне життя, яке пов'язане з легалізованим суперництвом політичних інтересів партій, об'єднань, рухів розпочався зовсім недавно. Характерно, що в Україні основні типи особистостей політичної еліти знаходяться не стільки у власній політичній сфері, скільки у сфері виробничо-управлінській. У політичних традиціях елітогенезу, що дісталися нам від СРСР, можна виділити такі три типи вищих посадових осіб:

- це так звані руйнатори, що діють за принципом: зруйнуємо все дощенту, а потім будуватимемо невідомо що, але якось побудуємо;
 - дилетанти-аматори, які потрапили на владні посади випадково, маючи поверхові знання і низьку кваліфікацію; вони неспроможні вирішувати складні питання трансформаційного процесу, бо не мають новаторських підходів і високої професійної підготовки;
 - імітатори, які лише імітують діяльність, постійно посилаючись на об'єктивні перепони, які перешкодили їм реалізувати те чи інше завдання; вони повсякчас вигадують нові гасла, запроваджують нові почини тощо.
- Зараз чітко виділяють три генерації політичної еліти:
- представники колишньої партійно-державної номенклатури;
 - «шестидесятники» та лідери дисидентського руху;
 - політики нової генерації.
- Дев'яності роки характеризуються народженням

нових елітних груп і визначаються трьома типами їх політичної поведінки:

- відбиток традиційної командно-адміністративної політичної системи: жорстка етика поєднується з лояльним ставленням до системи;
- жорстка «ділова» культура «тіньового» бізнесу;
- інноваційна культура політичної діяльності.

З 1994 року активна легалізація бізнес-еліти в політику згодом (1998 – 1999 рр.) доповнюється чи ї повністю замінюється механізмом економіко-політичного клієнтелізму: утворення великих елітних груп (близько 40% представників політичної еліти є власниками великого капіталу або контролюють великі фінансові потоки) [2, 74]. Це є демонстрація переплетіння (зростання) бізнес-еліти з державно-бюрократичною та політичною елітою з корпоративно-клановими ознаками (залучення коштів великого капіталу задля досягнення політичних дивідендів через бюрократичний апарат).

На даному етапі українська політична еліта не виводить програмні цілі з власних демократичних політичних традицій, а декларує їх (цілі), повчаючи народ, але виступає в якості складової громадськості, яка покликана осмислити її інтереси та виразити їх політично.

Слабкість української політичної еліти в усій повноті проявляється і в діяльності політичних партій, яких в Україні на даний час дуже багато, а віддача в демократизації політичної системи низька.

При переході до нової політичної демократичної системи наше суспільство зіткнулося із серйозною проблемою, яка полягає в тому, що більшість традицій, цінностей, норм у значній мірі втратили своє колишнє значення. У свідомості громадян трансформуються традиції радянської епохи та напрацьовуються нові, демократичні. Тому необхідне створення нової парадигми політичної культури, в центрі якої має бути людська особистість, яка, згідно з Конституцією України, визначається найвищою соціальною цінністю суспільства.

Отже, аналіз політичних традицій елітогенезу висвітлює їх визначну роль у політичній системі суспільства. Як конституент політичної системи вони виконують, перш за все, функцію легітимації політичної влади, вони мають змогу сприяти формуванню високого почуття національної гідності українського народу та того стилю державного мислення, який дозволить Україні стати міцною та стабільною державою. Таким стилем може бути лише демократія. Проте, існуюча сьогодні проблема традицій становлення політичної еліти в Україні значно перешкоджає виконанню цих функцій у повному обсязі та актуалізується через:

- домінування корпоративних інтересів над громадськими та загальнонаціональними, перевага групового і особистого егоїзму;
- низький рівень політичної культури, дефіцит яскравих особистостей, талановитих людей; з одного боку це наслідок принципу селекції керівних кадрів, що властиві радянській політичній традиції, а з другого – зумовленість періодом швидких змін приходу до влади випадкових людей;
- високий ступінь бюрократизації (переваги апаратної логіки, тяганина, неефективність, чиновничья пошуків, нехтування потребами населення, відчуження від народу, схильність до демагогії, відсутність імунітету до корупції);
- утилітарний прагматизм, відсутність теоретичного осмислення того, що відбувається в державі, схильність до авторитарних традицій політичного володарювання;
- відсутність у владних структурах загальнонаціональної єдності; безідейність через відсутність ґрунтовно продуманої національної ідеї та державної ідеології, основними засадами якої мають бути українські демократичні політичні традиції.

Таким чином, з усього розмаїття конституентів, від яких безпосередньо залежить стабільність та ефективність функціонування політичної системи, можна виокремити саме політичні традиції елітогенезу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ашин Г.К. Современные теории элит: Критический очерк. – М.: Международные отношения, 1985.
2. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. – 2-е видання. – Львів: Кальварія, 1997.
3. Правляча еліта сучасної України. – К., 1999.
4. Сазоненко Г. Національна еліта: проблеми формування // Освіта і управління. – 1998. – № 2.
5. Фесенко В. Політичні партії України у лабіринтах посткомунізму // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України: Зб. наук. статей. – Харків, 1997.

О.А.КОСТЮКОВА

УЧАСТЬ НЕУРЯДОВИХ ЖІНОЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РЕАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕХАНІЗМУ ПОЛІПШЕННЯ СТАНОВИЩА ЖІНОК, ПІДВИЩЕННЯ ЇХ СТАТУСУ В СУСПІЛЬСТВІ

Костюкова Олена Анатоліївна – помічник-консультант народного депутата України, магістр державного управління Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної Академії державного управління при Президентові України

На початку ХХІ століття набуває актуальності докорінний перегляд парадигми поглядів на місце і роль жінки в суспільному житті, на справжнє визнання вимоги історії, що існуючий тип всієї патріархальної культури треба змінити на інший, в якому запанують нове розуміння демократії як найвищої відповідальності кожного за свої дії і вчинки перед іншими, всім суспільством. Це насамперед є однією зі складових створення громадянського суспільства. Згідно з Національним планом дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності в суспільстві на 2001-2005 роки, затвердженим Кабінетом Міністрів України 06.05.01, визначено коло питань стосовно підвищення статусу жінок у сучасному суспільстві на міжнародному рівні з урахуванням соціально-економічної ситуації, рівня досягнень у розв'язанні проблем жінок у нашій державі.

Сучасний етап розвитку громадянського суспільства потребує вдосконалення існуючих механізмів поліпшення становища жінок та підвищення їх статусу в суспільстві; забезпечення участі жінок у прийнятті рішень на всіх рівнях влади; подолання фемінізації бідності; поліпшення охорони здоров'я жінок і дівчат, доступності знань щодо планування сім'ї, відповідальності жінок і чоловіків за сексуальну та репродуктивну поведінку та їх наслідки; розроблення заходів щодо запобігання і ліквідації всіх форм насильства щодо жінок та торгівлі жінками, яке має місце в сім'ї та суспільстві.

На шляху реалізації національного механізму поліпшення становища жінок та підвищення їх статусу в суспільстві в Україні існують певні труднощі, які пов'язані з використанням бюджетних ресурсів, підготовкою кваліфікованих кадрів, менталітетом управлінців і суспільства в цілому, обмеженістю доступу жінок до вирішення кардинальних політичних питань.

Основні перепони у досягненні прогресу в реалізації прав жінок і підвищення їх статусу в суспільстві:

1. Інертний розрив між схваленням заходів в інтересах жінок і одержанням вичерпно якісного результату від їх реалізації, повільні темпи формування нових захисних механізмів у соціальній і духовній сферах, адекватних соціаль-

но-економічній ситуації, що виникла.

2. Трансформація суспільного укладу у поєднанні з економічною кризою, обмежений доступ жінок до фінансових, кредитних та майнових інститутів, власності, землі і фактичне відсторонення їх від участі у приватизації, а також витіснення жінок із високоприбуткових галузей економіки.

3. Неповною мірою реалізуються гарантії, закріплені законодавчо, які іноді мають дискримінаційний характер. Факти порушення законодавства, які мають місце при прийомі на роботу і звільненні жінок, особливо вагітних, і тих, що мають неповнолітніх дітей, частка жінок, що є досить високою, утримується серед офіційно зареєстрованих безробітних, труднощі щодо утворення додаткових робочих місць при виведенні жінок з робіт із несприятливими умовами праці, знижують конкурентоспроможність жінок на ринку праці і не сприяють їх працевлаштуванню.

4. Рівень доходів майже третини жінок не перевищує величини прожиткового мінімуму. Найвищий відсоток працюючих жінок із заробітною платою, нижчою від прожиткового мінімуму, в соціальних галузях бюджетної сфери, де більшість працюючих – жінки.

5. Практика організації управлінських структур, що історично склалася в Україні, орієнтована переважно на чоловіків, сьогодні вже не відтворює реального балансу суспільних сил, можливості впливу жінок на розвиток суспільства, держави, сім'ї, не сприяє розвитку громадянського суспільства і його демократизації.

У напрямку реалізації гасла «Права жінок – права і основні свободи людини» в Україні здійснюється закріплений Конституцією України захист прав жінки:

- через реалізацію всіх документів та прав людини, зокрема, Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок;
- забезпечення юридичної грамотності населення;
- розроблення освітніх програм з питань прав людини і міжнародного гуманітарного права з урахуванням гендерного аспекту;
- забезпечення доступу широких кіл громадськості до інформації про існуючі національні та міжнародні механізми компенсації у разі порушення

прав жінок.

Функції контролю у цій сфері здійснюють органи усіх трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової. Крім того, відповідно до Конституції України і Закону України від 23.12.97 «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» здійснюється парламентський контроль за дотриманням прав і свобод людини, забезпечується реалізація прав людини, встановлюються конструктивні зв'язки з органами державної влади. Формується система гендерної освіти [1]. Навчальні курси з гендерної проблематики запроваджено у більшості середніх та вищих навчальних закладів. У рамках реалізації проекту ПРООН «Гендер в розвитку» активізувалися дослідження з гендерної проблематики. Першим результатом такої дослідницької роботи є видання «Гендерний аналіз українського суспільства» (1999р.) Розширюється мережа наукових центрів, які займаються гендерними дослідженнями. Відкриваються аспірантури з гендерних питань.

З метою сприяння реалізації гендерних інтересів працюючих чоловіків і жінок чинне законодавство України приведене у відповідність до основних положень Конвенції №156 Міжнародної організації праці про рівне ставлення і рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: «Трудящі із сімейними обов'язками», ратифікованої Верховною Радою України у 1999 році.

У рамках реалізації положень Пекінської декларації розширено гендерну статистику, яка реально відтворює статус жінок і чоловіків в Україні. Видано два збірники: «Жінки і чоловіки в Україні», «Діти, жінки та сім'я в Україні».

Вирішуючи питання економічного становища жінок та фемінізації бідності, необхідно звернути увагу на такі факти [2]. Починаючи з 1994р., триває постійне зниження щорічних темпів реального спаду економічної активності: по ВВП з 23 % за 1994р. – до 0,4 % за 1999р. Вперше за ці роки в 1999 році був зафіксований приріст промислового виробництва на 4,3 %. У січні 2000р. вперше за 9 років зареєстроване зростання ВВП на 3,4 % порівняно із відповідним періодом минулого року. За підсумками соціально-економічного розвитку України у 2003 році зареєстровано зростання ВВП на 8 %, що є найбільшим на теренах колишнього СРСР (в порівнянні: зростання ВВП у Росії минулого року склало 7%). Уряду вдалося домогтися зміцнення національної грошової системи, стабілізувати курс вітчизняної валюти та приборкати гіперінфляцію. Саме в цих умовах набуває значення проблема нерівності між жінками і чоловіками в рамках економічних структур в усіх сферах виробничої діяльності та в доступі до ресурсів [3].

В реалізації цього напрямку Уряду України необхідно:

- враховувати гендерну проблематику в усіх програмах і стратегіях економічної і структурної перебудови суспільства;
- забезпечувати рівні можливості жінок і чоловіків у працевлаштуванні в державному і при-

ватному секторах, ліквідувати дискримінацію щодо жінок з боку працедавців через репродуктивну роль та функції;

- заборонити дискримінацію за ознакою статі на ринку праці, при наймі на роботу, просуванні по службі, при наданні пільг і допомоги із соціального страхування; подолання нерівності оплати праці жінок і чоловіків;
- забезпечити на законодавчій та адміністративній основі рівні права жінок і чоловіків на економічні ресурси, землю та інші види власності, кредити, природні ресурси й нові технології;
- розробити програми в інтересах жінок, що зазнали негативних наслідків перебудови економіки, в тому числі структурної перебудови, і в інтересах жінок, зайнятих у неорганізованому секторі;
- впровадити професійну сегрегацію, особливо шляхом забезпечення рівного представництва жінок на посадах, що передбачають наявність відповідної кваліфікації, і на керівних посадах;
- сприяти збалансованому розподілу робочих і сімейних обов'язків між жінками і чоловіками;
- розробити концептуальні і практичні методики з метою подолання фемінізації бідності;
- утвердити гендерний підхід до виміру трудового вкладу діяльності жінок і чоловіків;
- проведення гендерного аналізу виміру та оцінок характеру економічного вкладу жінок;
- подолання недооцінки економічного статусу жінки (жінки працюють більше часу, ніж чоловіки. Значна частина роботи жінок невизнана і неоцінена, а отже, і неоплачена. Домашня праця, догляд за дітьми не мають ціни);
- передбачення в економічних стратегіях і програмах потреб і зусиль жінок, що живуть в бідності.

Часто «подвійна зайнятість» жінки в сім'ї та на роботі (73 години проти 60 годин у чоловіків) не дає їй можливості, навіть при великому бажанні, займатися громадсько-корисною діяльністю. Найгостріша проблема – становище 8,8 млн. жінок, які мешкають у сільській місцевості, мають найнижчі матеріальні статки, найбільшу зайнятість, найменші можливості самореалізації. Чекають на вирішення, законодавче та практичне, проблеми 93 тис. жінок з обмеженими фізичними можливостями, багатодітні родини, самотні матері, пенсіонери.

В реалізації питань напрямку «Жінка і освіта» можна впевнено стверджувати, що в Україні жінка реально користується рівними з чоловіком правами щодо доступу до освіти, одержання документів про освіту в навчальних закладах усіх типів, рівнів акредитації та форм власності (винятком є окремі спеціальності, які можуть становити загрозу або справляти негативний вплив на здоров'я жінок) [4]. Вони мають право на рівний з чоловіками доступ до навчальних програм, літератури, іспитів, одержання кваліфікації, навчальних приміщень, обладнання та устаткування, отримання стипендії, інших видів соціальної та матеріальної допомоги на одержання освіти.

Забезпечення охорони здоров'я жінок і дівчат є одним із пріоритетів соціальної діяльності Уряду. Несприятливі тенденції демографічних процесів в тій чи іншій мірі охопили ряд країн, у тому числі, й Україну, та набули кризового характеру. Стан кризи характеризується депопуляцією населення [5].

Це стало підставою для активних дій на національному рівні та прийняття в 1999 році Указу Президента України «Про цільову комплексну програму генетичного моніторингу в Україні на 1999-2003 роки». У 1996 році Указом Президента України затверджена Національна програма «Діти України», згідно з якою на регіональному рівні прийняті відповідні програми «Діти Дніпропетровщини» та «Діти Дніпропетровська». Про увагу до вирішення поставлених проблем з боку міської влади свідчить проведення в м. Дніпропетровську 10-11.04.03 міжнародної конференції «Гендерні інвестиції в міські органи влади м. Дніпропетровська», семінару «Впровадження наукових рекомендацій щодо гендерної освіти в середніх та вищих навчальних закладах» (24.05.03), в яких брали участь представники гендерних та жіночих громадських організацій, народні депутати України та депутати місцевих ради, керівники управлінь та відділів обласних та міських ради, представники освітньої громадськості, наукові працівники вищих навчальних закладів України. Прийнята Національна програма «Репродуктивне здоров'я 2001-2005» для розв'язання проблем, пов'язаних із здоров'ям жінок та його поліпшенням, необхідний диференційований гендерний підхід до вирішення питань охорони здоров'я населення. Лише він забезпечить зменшення існуючих відмінностей у стані здоров'я серед жінок і чоловіків. Це можливо при поєднанні зусиль на національному, регіональному і галузевому рівнях, а також при поєднанні дій центральних і місцевих органів виконавчої влади і неурядових організацій. Значне місце у діяльності жіночих громадських організацій займає проблема «Жінка і довкілля». За останні 10 років Україна опинилася в критичному екологічному становищі [6]. Тому Уряду України необхідно забезпечити виконання наступних питань:

- залучення жінок до процесу ухвалення рішень з екологічних проблем на всіх рівнях влади;
- врахування гендерного аспекту в стратегіях стійкого розвитку;
- розроблення з урахуванням гендерних аспектів політики та програм у галузі поліпшення і охорони навколишнього природного середовища. Значна частина суспільства об'єднується в громадські організації, спілки, союзи («Зелений світ», Партія зелених тощо), які виступають з екологічними вимогами до державних виконавчих структур, блокують роботу виробництв, які порушують законодавство про охорону навколишнього природного середовища, проводять наукову і просвітницьку роботу. Громадський рух, в якому активну участь беруть жінки, в цьому напрямі значно розширився і зміцнів після Чорнобильської катастрофи. Приєднавшись до Пекінсь-

кої декларації і Платформи дій, Україна взяла на себе відповідальність *за подолання проявів насильства щодо жінок та дівчат і торгівлі жінками*. Стан цього питання став предметом публічного обговорення. Програмою ПРООН «Гендер у розвитку», починаючи з 1997 року, проводиться комплексне дослідження статусу жінок в Україні, в тому числі – феномена насильства стосовно жінок [7]. Установлено, що 12 % молодих жінок у віці до 28 років зазнають у сімейному житті фізичного насильства, причому 2% досить часто. За даними Міністерства внутрішніх справ, у 2000 році кількість осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності за зайняття проституцією, була в 1,7 раза більше, аніж у 1999 році, і становила 1,9 тис. осіб, з-поміж тих, які не працювали і не навчалися – 1,5 тис. осіб (в 2,5 раза більше, ніж у 1999 році). У 1998 році Кримінальний кодекс України доповнено ст.124-1 «Торгівля людьми», згідно з якою встановлена кримінальна відповідальність (позбавлення волі на різні терміни). З метою узагальнення досвіду роботи з цього питання у м. Дніпропетровську та напрацювання шляхів допомоги жінкам, які постраждали внаслідок сексуальної експлуатації, в грудні 2002р. було проведено міську конференцію з вищезазначеного питання. В її роботі взяли участь лідери жіночих громадських організацій, фахівці міського центру соціальних служб для молоді та комітету у справах сім'ї та молоді, управлінь освіти та науки й охорони здоров'я міської ради, усі зацікавлені у вирішенні проблеми. За участю фахівців закладів охорони здоров'я, науковців, громадськості Дніпропетровською міською радою в червні 2003 року було проведено «круглий стіл» з питань забезпечення охорони здоров'я чоловіків та жінок, що є необхідним фактором збереження української нації. В подальшому необхідна чітка державна програма діяльності щодо запобігання та профілактики торгівлі жінками, налагодження співробітництва в цьому питанні з міжнародними правовими та громадськими організаціями.

Пріоритетні напрями Національного плану дій на 2001-2005 роки щодо підвищення статусу жінок у суспільстві та впровадження гендерної рівності:

1. вирішення проблем зайнятості жінок, створення умов для розвитку їх підприємницької діяльності;
2. заборона дискримінації за ознакою статі на ринку праці, при наймі на роботу, просуванні по службі;
3. розроблення програм в інтересах жінок, що зазнали негативних наслідків перебудови економіки;
4. врахування гендерних аспектів у формуванні державної політики, програм і проектів;
5. удосконалення інституційних механізмів з широкого залучення жінок до розроблення політики в усіх сферах життя суспільства;
6. захист прав жінок шляхом реалізації всіх документів з прав людини, зокрема, Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок;
7. забезпечення юридичної грамотності населення;
8. розроблення освітніх програм з питань прав людини і міжнародного гуманітарного права з ура-

хуванням гендерного аспекту;

9. забезпечення доступу громадськості до інформації про існуючі національні та міжнародні механізми у разі порушення прав жінок;

10. залучення жінок до прийняття рішення на всіх рівнях влади;

11. залучення жінок до процесу ухвалення рішень з екологічних проблем на всіх рівнях влади;

12. підхід до розуміння здоров'я як стану повного фізичного, інтелектуального і соціального благополуччя, а не просто відсутності хвороб;

13. розроблення політики і програм щодо ВІЛ (СНІД) – інфекції;

14. ліквідація примусу, дискримінації та насильства у прийнятті рішень жінок щодо сексуального і репродуктивного здоров'я, спільна відповідальність чоловіків і жінок за сексуальну та репродуктивну поведінку та її наслідки;

15. забезпечення дівчатам протягом періоду фізіологічного розвитку доступу до необхідної інформації та послуг в галузі охорони здоров'я;

16. виховання хлопчиків у дусі поваги до прав дівчат і жінок на вільне волевиявлення і спільну відповідальність з питань сексуальної та репродуктивної поведінки;

17. вироблення рекомендацій та підготовка навчальних програм, підручників і посібників, вільних від стереотипів уявлень про роль жінки і чоловіка на всіх рівнях освіти;

18. розширення участі жінок у виробленні політики й прийнятті рішень у сфері освіти;

19. розширення досліджень з гендерної проблематики;

20. сприяння створенню в засобах масової інформації нестереотипного образу (ролі) жінки в суспільстві;

21. розширення можливостей доступу жінок до засобів масової інформації всіх рівнів;

22. удосконалення законодавства з питань подолання насильства щодо жінок, приведення його до відповідності міжнародним нормам права;

23. усунення чинників, які сприяють торгівлі жінками і дівчатами з метою проституції, работоргівлі, інших видів діяльності;

24. надання правової, медико-психологічної допомоги жінкам і дівчатам, що стали жертвами насильства в сім'ї, на роботі, за інших обставин, створення для цього спеціальних закладів реабілітації;

25. підвищення ролі жінок і забезпечення рівного їх представництва на всіх рівнях прийняття рішень з питань миру, превентивної дипломатії на всіх етапах переговорів, посередницької діяльності громадських жіночих організацій.

Реалізація державної політики щодо підвищення статусу жінок у суспільстві здійснюватиметься з урахуванням економічних можливостей, але постійно і цілеспрямовано.

Жіночі об'єднання, реалізуючи свою суб'єктність, виступають як групи інтересів. Більшість з них не є первісне політичними і взагалі не виходять на рівень

політики. Це характерно і для жіночих інституцій культурно-просвітницької та благодійницької спрямованості. Разом з тим у жіночому русі України існують об'єднання, які ставлять перед собою конкретні політичні цілі. Саме вони є посередниками між членами групи та державою. Такі групи інтересів мають чітко виражений політичний вимір, а їх активність спрямовується не лише на вузькі проблеми, а й на широку політику.

Групи інтересів функціонують як політичні організації, коли вони виконують суто політичні завдання або домагаються своїх інтересів політичними методами. Вони на відміну від політичних партій не ставлять цілей завоювання влади, а намагаються впливати на владні структури, політичних діячів для прийняття потрібних їм рішень. Взаємодія жіночих об'єднань із владними інституціями передбачає дві форми: через виборчу систему та через силу громадської думки. Громадські інституції вирішують завдання перетворення морального авторитету громадської думки у форму морального тиску на органи влади.

Існуючі жіночі структури ще не висунули своїми першочерговими політичними цілями реальні інтереси і потреби українських жінок. Це пов'язано з фактичною неформальністю специфічного «жіночого питання» як важливої частини політичного і суспільного процесу. Відсутність жіночого політичного дискурсу веде до ігнорування специфічних жіночих проблем у сучасній політиці. Все це свідчить про слабкість жіночого руху, його залежність від позиції владних структур.

Українське суспільство ще не усвідомило загального зацікавлення у значному підвищенні суб'єктності жіночих об'єднань, їх активної участі у процесах розбудови державності. Про рівень демократизму держави, розвиненості громадянського суспільства свідчатиме широка підтримка жіночих об'єднань, зміцнення їх сили та авторитету.

Жіночий рух в Україні досить молодий, якому бракує досвіду, організованості та знань. Тому для його розвитку необхідне серйозне наукове підґрунтя, що могли б забезпечити наступні механізми:

- гендерний аналіз будь-яких законів, політики, програм та проектів, творення гендерних механізмів контролю при їх розробці;
 - підтримка та державне фінансування гендерних програм, які в даний час фінансуються переважно за рахунок грантів міжнародних організацій;
 - виділення гендерних досліджень в окрему галузь;
 - введення відповідних курсів та спецкурсів у програми вищих навчальних закладів та наукових інститутів;
 - пільгове кредитування проектів для жінок-підприємців, які займаються малим та середнім бізнесом;
 - сприяння розвитку програм навчання жінок основам управлінської та ділової діяльності тощо.
- Переважання в нашому суспільстві традиційно-патріархальних уявлень про жінок, про їх роль та сферу їх інтересів, що обмежуються обслуговуван-

ням родини та чоловіка, викликає фактичну гендерну нерівність. Саме тут причини ігнорування ролі жінки як особистості, тут і витoki другої нагально важливої проблеми – існування в суспільстві поглядів на жіночий рух як на «жіночі забаганки», несприйняття його важливим чинником суспільного розвитку у процесі державотворення в Україні. Широке коло для діяльності відкривається тут для преси, телебачення, радіомовлення, усіх засобів масової інформації. Значна роль відводиться їм у створенні позитивного образу сучасної української жінки, у висвітленні питань, пов'язаних із жіночим рухом, із діяльністю жіночих організацій та ініціатив. Оскільки інформованість суспільства стосовно жіночого руху в Україні надто низька. За даними моніторингу громадської думки населення, лише 52 %

жінок та 47 % чоловіків на запитання: «Що ви знаєте про існування жіночих організацій в Україні?» дали позитивну відповідь [8].

Слід зазначити, що добродійні спілки, молодіжні організації мають великий потенціал у вирішенні проблеми соціалізації молодих жінок та дівчат. Цей важливий аспект діяльності в громадських організаціях недостатньо оцінений ними як резерв і потенціал для майбутнього жіночого руху. У переважній більшості жінки, які тепер є громадськими та політичними лідерами у віці понад 45 років, мають вищу освіту, певний досвід роботи в минулому. Та їх реальні можливості залишитися в групі лідерів обмежені віком. То ж досить гостро постає питання щодо формування та підготовки лідерів із числа дівчат та молодих жінок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Іващенко О.* Участь жінок у політиці України (Соціологічне спостереження) // Слово і час. – 1997. – № 2. – С. 69-72.
2. *Ярош О.* Жіночий рух: куди і навіщо. // Віче. – 2001. – № 3. – С. 109-115.
3. Сучасні проблеми жінок на ринку праці та шляхи їх вирішення. – К.: Столиця, 1998. – 190с.
4. *Кириленко О.* Политика, социальное развитие и женщина. // Персонал. – 2001. – № 3. – С. 4-8.
5. *Клецина И.С.* Развитие гендерных исследований в психологии. // Общественные науки и современность. – 2002. – № 3. – С. 181-192.
6. *Друзь Е.В.* Социальное положение женщины в обществе. – Х.: Консум, 2001. – 424с.
7. *Лавриненко Н.* Феномен насильства стосовно жінок у сучасному українському суспільстві. // Соціол.: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4-5. – С. 130-145.
8. *Грабовська С.* Україна-простір гендерних утопій чи реальних проблем? // Сучасність. – 2002. – № 6. – С. 71-79.

Е.Н.ВЕЛЕШКО

К ВОПРОСУ О ДЕФИНИЦИЯХ ЭТНОПОЛИТОЛОГИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ

Велешко Елена Николаевна – соискатель кафедры политических наук Таврического национального университета

В эпоху усиления тенденций глобализации и региональной интеграции этнические различия и связанные с ними проблемы не только сохранились, но во многих случаях обострились и стали играть крайне важную роль в политической жизни многих государств. Этнические явления тесно связаны практически со всеми сторонами жизни людей. Особенно заметно влияние этнического фактора в сферах политики, экономики, культуры, межгрупповых и межличностных взаимодействий, а также международных отношений. Для Украины как полиэтничного государства этнические проблемы остаются актуальными в связи с продолжающимся процессом формирования многонациональной общности граж-

данского типа – народа Украины как носителя государственности и национальной политики.

Если в предыдущие века человек определял себя зачастую как представитель какого-либо сословия, профессии, религии, то сейчас для большинства людей характерно идентифицировать себя исходя из принадлежности к определенному этносу или нации, т.е. культуре, менталитету, стереотипам и т.п. На уровне групп этнос – характеристика принадлежности к определенной социокультурной общности. Государств в мире около двухсот, а этносов насчитывается несколько тысяч. Поэтому большинство стран полиэтничны, что является основанием и условием появления этнополитики.

Целью статьи является рассмотрение различных подходов как традиционных так и современных, к определению основных этнополитологических понятий, а также различных теорий происхождения и существования этносов и наций. В современной научной полемике и международной практике нет четкого разграничения в определении основных этнополитологических понятий. В научном обиходе, помимо общепризнанных, встречается множество терминов: «этническая нация», «политическая нация», «автохтонные народы», «титутельный этнос», «коренные народы» и т.д. Так, например, в тексте Конституции Украины употребляются термины «украинская нация», «украинский народ», «граждане Украины всех национальностей», которые являются синонимами [1]. В проекте Концепции государственной этнонациональной политики Украины встречаются термины «украинская нация», «украинский этнос», «коренные народы», «национальные меньшинства». Этнонациональная структура Украины включает в себя: украинскую нацию, коренные народы и национальные меньшинства. Целью ставится формирование «многонационального украинского народа». Здесь же термин «коренные народы» определен как «автохтонные этнические общины, которые исторически сложились и проживают на современной территории Украины, составляют этническое меньшинство в составе ее населения и не имеют за ее пределами собственной государственности» [2]. В международной практике к коренным народам относят бывшие колониальные народы, ведущие племенной образ жизни. Такая несогласованность концептуального насыщения понятий несет в себе определенный конфликтогенный потенциал и затрудняет реализацию прав этносов, а также используется лидерами этнических групп для выдвижения политических требований.

Этносы. Термин *этнос* (от греческого *ethnos* – народ) прочно закрепился в современной научной литературе, потеснив такие понятия, как народность, нация, национальность. Более того, он стал широко использоваться в средствах массовой информации и обыденной речи. Также довольно часто употребляются термины *этническая группа* и *этноя*. При рассмотрении феномена этноса самым сложным является определение достаточно четких критериев выделения общности в отдельную этническую группу. Психологический, культурный, политический, социальный аспекты этничности требуют своего изучения во взаимосвязи. Поэтому сегодня особо актуальны междисциплинарные исследования проблемы.

В современных академических дискуссиях наблюдаются интенсивные дебаты вокруг примордиалистской и конструктивистской концепций в понимании этничности. В примордиалистской концепции выделяется два подхода: социально-исторический и биосоциальный. До сих пор вызывает интерес биосоциальная теория Л.Н.Гумилева об этносе как части биосферы Земли, о связи этноса с энергией космического излучения, способствующего появлению у части

людей повышенной тяги к действию – пассионарности. Такие люди, по Гумилеву, объединяясь на основе единых стереотипов поведения и общности самосознания, и образуют этнос. Растратив энергию, полученную в момент пассионарного толчка, этнос переходит к равновесному состоянию или распадается на части. За рубежом биосоциальный подход к объяснению этноса представлен, прежде всего, Пьером ван ден Бергом, который понимает этничность как предрасположенность человека к родственному отбору. Она не постоянна, зависит от внешних условий. В самом примордиализме все же доминируют социально-исторические или культурно-психологические подходы, сторонники которого понимают этничность как явление социальное, устойчивое, присущее всем историческим эпохам. К примордиалистам относят советского историка-этнолога Ю.В. Бромлея. В своей работе «К вопросу о выделении этносов среди других человеческих общностей Ю.В. Бромлей отмечает следующие свойства этносов:

1. **Общность территории** является важнейшим условием формирования этноса, но не является строго обязательным фактором воспроизводства его частей.

2. **Устойчивость.** Согласно Бромлею, «среди всего многообразия человеческих общностей этносы, несомненно, должны быть отнесены к тем, что возникают не по воле людей, а в результате объективного развития исторического процесса. Они охватывают многие поколения людей, т.е. являются потомственными, имея, соответственно, переменный состав» [3].

3. **Этносы – категория сопоставительная.** Они обладают специфическими чертами, отличающими каждый из них от большинства или даже от всех остальных этносов. Это различия прежде всего в культуре – в языке, религии, обычаях, нормах поведения и этикете, народном искусстве, привычках, быту – как целостном образовании.

4. **Наличие у этноса самоназвания – эндоэтнонима,** который довольно устойчив и однозначен. В отличие от экзоэтнонимов, даваемых этносу другими. Они часто существенно отличаются друг от друга. Следует отличать этнонимы от конфессионимов и лингвонимов. Хотя они могут быть взаимозаменяемы или совпадать друг с другом.

5. **Наличие этнического самосознания – осознания своего группового единства.** Этносу непременно присуща антитеза «мы» – «они».

В украинской этнологической науке в русле этого направления работают М.Пирен, П.Надолишний, И. Кресина и др.

Все большую популярность сейчас приобретают конструктивистские подходы к определению этнополитологических понятий. Этнос с точки зрения конструктивизма – не устойчивая общность с культурными характеристиками, а общность людей, разделяющих представления о сходных чертах культуры, обладающая мифом об общем происхождении и солидарностью. Эти представления – результат усилий элит, этнической интеллигенции по формированию

этнической общности. Конструктивистский подход не означает отрицания реальности существования народов. Если люди разделяют представления о существовании такой общности как народ, национальность, то это есть реальность, которая имеет свои последствия. Наиболее часто упоминаемыми учеными, работающими в русле конструктивизма, являются Э.Геллнер, Б.Андерсон, Э.Хобсбаум, В.Тишков.

Инструментальный подход к этничности характерен для этнополитиков (П.Брасс, Дж.Ротшильд), которые акцентируют внимание на лидерах – «этнических предпринимателях», наживших политический капитал, используя межэтнические противоречия, этнические чувства. В России в этом контексте работают В.А.Тишков, М.Н.Губогло, Л.М.Дробижина. Этническая принадлежность рассматривается сквозь призму достижения определенных целей: экономических и социальных выгод, власти, повышение статуса, психологических выгод и т.п. (Ф.Риггс, Янг Юн Ким, Лио Деспрес). Самым существенным свойством этничности Риггс считает способность этнических групп преследовать определенные цели или защищать свои интересы. Так, в работе «Аспекты содержания этничности» он пишет: «Этничность как политическая стратегия нацелена на достижение или исключение доступа к социальным благам и услугам, а также к ресурсам, которые контролируются централизованной властью или доминирующими группами либо представляют для них значительную ценность» [4].

Нация. Исследователи стараются разделять «национальную» и «этническую» проблематику. Термин «этническое» объединяет географические, культурные, расовые аспекты. Нации же имеют политическую окраску. В современных исследованиях выделяют две модели нации: гражданскую и этнокультурную. «...этнос набуває ознак нації тоді, коли усвідомлено ставити собі за мету здобуття власної державності або принаймні автономного статусу... Здобуття державності є певним рубежем, за яким політична нація стає реальністю... Тоді поняття «етнічна нація» взагалі втрачає право на існування; розрізняються лише поняття «етнос» (недержавний) і «нація» (державна або політична)» [5]. Но Л.Нагорная подчеркивает, что не во всех случаях обретение государственности выводит этнос на уровень политической нации, чаще «державність створює лише сприятливі умови для політичної самореалізації і починає відповідний соціотрансформаційний процес, який може тривати роками» [6].

Гражданская модель нации связана с идеями Просвещения и Великой Французской революции. Э.Хобсбаум в своей книге «Век революций» писал: «Понятие «народ» соответствует понятию «нация» – такова была революционная концепция, более революционная, чем буржуазно-либеральная программа, в которой это выражалось» [7]. «Источник верховной власти, – сказано в Декларации, – принадлежит нации». А нация не признает ничьей власти на земле, кроме своей собственной, и не признает

ничьего закона, кроме своего, – никаких правителей или других наций» [8]. Нация, таким образом, трактуется как сообщество людей с равными правами. В западных традициях рассматривают нации и государства как синонимы. Отсюда такие термины, как национальная безопасность, национальная идея, Организация Объединенных Наций. Нация здесь рассматривается как гражданско-политическая категория. Нацией называют также народы.

Этнокультурная модель нации связана с эпохой Романтизма и «понимающая народ как «органическое единство духа», опирающаяся на общность языка и культуры» [9].

Историю изучения наций можно разделить на два этапа:

1) реалистический – нация считается вполне реальной вещью, обладающей своим языком, культурой, территорией и т.д. (К.Дойч, Э.Смит, У.Коннор).

2) номиналистический – нация рассматривается как категория «воображаемая», как результат некоего конструирования (Б.Андерсон, Э.Геллнер, Р.Брунбергер). Так, Б.Андерсон предлагает следующее определение нации: «Це уявлена політична спільнота – притому уявлена як генетично обмежена і суверенна. Вона уявлена тому, що представники навіть найменшої більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності» [10]. Андерсон подчеркивает, что нация является ограниченной, поскольку даже наибольшая из них имеет свои границы. Она также является суверенной, ибо рождалась в эпоху, когда революция разрушала «легитимність боговстановленої й ієрархічної династичної держави» [11], а нации стремились получить свободу в виде суверенной державы. И наконец, нация – это общность, которая «завжди сприймається як глибоке і солідарне братерство» [12].

Эрнест Геллнер считает, что нации возникают при переходе от аграрного к индустриальному обществу и являются продуктом политики национализма. Геллнер формулирует две дефиниции нации: «культурологическую» и «волонтаристскую». Культурологическая дефиниция базируется на идее общности культуры, а в основе волонтаристской лежит идея добровольности. Нацию он определяет как продукт «определенных убеждений, склонностей и взаимного признания», «двое людей принадлежат к одной нации тогда и только тогда, когда они признают друг друга как таковых, что принадлежат к одной нации» [13]. Нация и государство взаимосвязаны и не могут существовать друг без друга. Нации возникли в эпоху индустриализации, которая кардинально изменила структуру общества. В индустриальном обществе особое значение приобретают культура и образование, возрастают объем и роль информации, которую должен усвоить человек. Соответственно, возрастает роль языка как символического средства передачи информации. Человек переходит от непосредственного взаимодействия с предметным миром к манипулированию информа-

ций с помощью языка. Особую роль приобретают образование и язык, на котором человек разговаривает. Геллернер вводит понятие национальной культуры, в которую включается не только язык нации, а также нормы и правила, принятые в социуме. Границы государства определяются границами распространения национальной культуры и языка.

Рассуждая в этом направлении, украинский этнополитик И. Варзар пришел к следующему выводу: в связи с тем, что существуют разночтения в определениях термина «нация» более правомерным сейчас является употребление терминов «этническая группа», «этническое меньшинство». Термин «этническое меньшинство» обозначает лишь количественную характеристику в сопоставлении с титульным этносом. В каждой полиэтнической стране, за немногими исключениями, есть свой титульный этнос. И. Варзар предлагает следующее определение титульного этноса: «Этот народ – самый автохтонный из всех аборигенных народов-соотечественников, т.е. народ, появившийся на свет именно на имьяреченной территории (и эта территория называется «этноплацентой»); этот народ именно здесь на протяжении своей предыдущей истории создавал государства, политико – административные образования и свой тип экономического освоения природы (поэтому эта площадь именуется «этнооикуменой»); именно здесь этот народ культурно осваивал природное и социальное пространство. В Украине этим титулятором государства, экономики, валюты, системы образования, культуры, языка и даже природы, естественно, является украинский народ-этнос» [14].

Обобщая сказанное выше, сформулируем следующие выводы:

1. При анализе этнополитических понятий самым сложным является определение единых и четких критериев для создания общепринятых дефиниций.

2. Наиболее острые дискуссии в современных этнологических исследованиях вызваны различиями в концептуальных подходах представителей примордиализма и конструктивизма.

3. В современных зарубежных этнополитологических исследованиях широко распространен инструментальный подход к этничности, в соответствии с которым формирование этничности рассматривается как результат усилий элит и этнической интеллигенции по формированию этнической общности.

4. Концептуальное насыщение понятия «нация» в современных исследованиях отражает полемику представителей двух подходов – государственного и этнического понимания нации.

5. Современная этнополитологическая ситуация в Украине характеризуется продолжающимися процессами идентификации и консолидации различных этнических групп. Поэтому необходимо совершенствование концептуальных положений и дефиниций, а также форм и методов реализации государственной этнополитики Украины, выработка интеграционной составляющей этой политики. Представляется важным и необходимым привести в соответствие терминологию основных документов. Наиболее целесообразным для определения народа независимого полиэтнического государства Украина представляется использование термина украинская (гражданская) нация. А также менее конфликтными являются термины «титульный этнос» и «нетитульные этносы» вместо терминов «коренные народы», «национальные меньшинства».

ЛИТЕРАТУРА:

1. Конституция Украины – <http://rada.gov.ua>
2. Концепция государственной этнонациональной политики - http://www.rdu.org.ua/pravo/pravo_304.htm
3. Этнос и политика: хрестоматия /авт.-сост. А.А.Празаускас. – М.: изд-во УРАО, 2000. – С. 14- 15.
4. Там же, С. 143.
5. *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні – К., 2002.- С.44
6. Там же, С.45
7. *Хобсбаум Э.* Век революций -<http://history.tuad.nsk.ru/Author/Engl/H/HobsbaumEJ/info.html>
8. Там же.
9. *Чернышевский И.* Русский национализм: несостоявшееся пришествие http://magazines.russ.ru/oz/2002/3/2002_03_15.html
10. *Андерсон Б.* «Уявлені спільноти» – К., 2001.- С.22
11. Там же, С.24
12. Там же, С.24
13. *Геллернер Е.* Нації та націоналізм. Націоналізм – К., «Таксон», 2003. – С.36
14. Интервью с профессором И. Варзаром
15. <http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/archiv/58/>

НА ГРАНИ

НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ЖИЗНЬ ВЕЛИКИХ ЛЮДЕЙ: И.КАНТ

(доклад Ж.-Б. Ботюля)

От редакции.

Уважаемые читатели, Вашему вниманию предлагается скандально известный своей необычностью и эпатажностью темы доклад французского психолога Ж.-Б. Ботюля об интимной стороне жизни великого Иммануила Канта, прочитанный более чем полувека в Южной Америке для немецкой общины. Этот текст не смакование «клубнички» или неких жареных фактов. Это яркое, захватывающее и вдумчивое размышление о пути философа. Здесь прослеживается взаимосвязь между личной жизнью и научным творчеством. Доклад сочетает опору на фактический материал и полет воображения, в нем присутствует парадоксальность выводов и интерпретаций.

Текст печатается в преддверии юбилея Канта, а также готовящейся кафедрой философии ДНУ к этому событию Международной философской конференции. Мы надеемся, что необычный взгляд на жизнь великого мыслителя вызовет интерес и найдет понимание у читателя.

ДОСТОПОЧТЕННЫЕ ДАМЫ И ГОСПОДА!

Интимная жизнь философа! Подобные биографические вопросы рассматриваются неохотно, и это совершенно нормально в тех случаях, когда безрассудно пытаются с помощью биографии мыслителя объяснить его творчество... Но представляет ли вообще жизнь философа какой-нибудь интерес

для философии? Мои профессора в Сорбонне хором отвечали «Нет!» Так меня и учили. Все то время, пока я готовил этот доклад, в глубине души я слышал голос, который укоризненно спрашивал меня: «Как ты можешь говорить о сексуальной жизни Иммануила Канта? Но какая-то темная сила все-таки заставила меня принять ваше приглашение... Я далек от того, чтобы делать из сексуальности Канта тему для анекдотов и всякого рода двусмысленностей, нет, это – королевская дорога, ведущая к пониманию кантианства.

Образ, который себе многие составили о Канте, это образ некоего *pure tranquille* (спокойный, милый человек) философии. Мы знаем о том, как строго был распланирован его временной распорядок, знаем о банальности его оседлой жизни. Он едва ли покидал свой любимый Кенигсберг – факт неверо-

ятный для того времени, когда все великие философы – Вольтер, Руссо, Дидро, Юм – были еще и великими путешественниками. У него были свои привычки. Каждый день в без пяти пять его будил слуга Лампе, и когда било пять часов, он садился за стол, выпивал одну или две чашки чая, выкуривал трубку и готовил лекции, которые он вел в течение всей первой половины дня – пока стрелка часов не показывала время без четверти час. Затем он выпивал бокал венгерского вина и в час садился за стол. После обеда он совершал прогулку до крепости Фридрихсбург, причем всегда шел по одному и тому же маршруту, который соседи окрестили «философской тропой». Можно было узнать время и без колокольного боя: мимо шел философ... После чтения газеты – в шесть часов – он отправлялся в свою рабочую комнату (он заботился о том, чтобы в ней постоянно поддерживалась температура в 15 градусов), и снова принимался за работу, причем всегда садился так, чтобы можно было видеть башню старого замка. Около десяти часов, через четверть часа после того, как он заканчивал свои размышления, он шел в спальню, окно которой в течение всего года оставалось закрытым, раздевался и ложился в постель, причем этот процесс сопровождался рядом вполне определенных манипуляций, благодаря которым он мог всю ночь напролет оставаться полностью закутанным. Если же ночью ему необходимо было выйти, он ориентировался по тросу, протянутому между кроватью и уборной, чтобы не оступиться в темноте.

Кант совершал только «маленькое путешествие» между своим домом и церковной башней.

Такая жизнь – без резких очертаний, внешне протекающая без кризисов и драматических моментов – относится и к наиболее интимной сфере мужчины Канта. Он никогда не был влюблен, всю жизнь оставался холостяком, у него не было ни возлюбленной, ни служанки. Он относится так же, как и Ньютон и Робеспьер, к тем великим мужчинам, которые не интересовались женским полом. Непрístupный! Бесполой...

Но я все же не разделяю тот взгляд, когда в его монотонном существовании видят ограниченность философа. Мне очень хотелось бы показать Вам, что за этой добровольной, культивированной банальностью кроется нечто существенное для философии Канта и для философии вообще.

Можно считать кантовскую систему спорной, можно смеяться над его персоной, но имеет смысл пункт, в котором Кант вызывает только всеобщее восхищение: это его безбрачие. Все его положения являются спорными, кроме одного: философ, который достоин этого имени, не должен иметь жены.

Кант не жил подобно отшельнику, далекому от своего города и своего времени. Поостережемся же представлять его противником светской жизни, который заперся в своей башне из слоновой кости. Когда он был всего лишь «магистром», он часто посещал трактиры, играл в бильярд, порою до поздней ночи. Когда он стал ординарным профессором, который мог купить себе дом и позволить себе слугу, он любил собирать у себя компанию, устраивая продолжительные обеды, которые могли тянуться до вечера.

Сексуальность Канта вызывала любопытство уже у его современников. В конце его жизни Яхманн – один из одобренных самим Кантом биографов – предоставил ему подробный вопросник, в котором особенно примечателен следующий вопрос: «Не имела ли счастье какая-либо особа внушить к себе исключительную любовь и внимание?» Кант не снизошел до ответа. Нам известно, что он остался холостяком, однако нам неизвестно, остался ли он девственником. Конечно, он вовсе не обладал сложением ловеласа. Его рост был метр пятьдесят (мать называла его «мужичок»), у него была большая голова и несколько опущенное левое плечо. Но все же он не оставлял женщин равнодушными. Об этом свидетельствует, в частности, письмо, которое он получил в 1762 г., в возрасте тридцати восьми лет, от некой Марии Шарлоты Якоби, где она пишет о намерении подарить Канту португепу, мечтает о встрече, шлет воздушный поцелуй и делает намек, что ее часы заведены...

Приглашение это прямое и рискованное, тем более что исходит оно от замужней женщины. Подарить кому-то португепу – это имело весьма пикантный привкус. А вот выражение «заводить свои часы» объяснить не так легко. Согласно одним интерпретаторам, оно встречается в романе Лоренса Стерна «Тристрам Шенди», опубликованном в 1760 г., который в то время читали по

всей Европе. В этом романе один пастух всякий раз, когда он собирался выполнять свой супружеский долг, заводил в своей хижине часы с маятником. Согласно же другим, нужно сопоставить это выражение со следующим замечанием из «Антропологии» о том, что ученые женщины пользуются книгами примерно так же, как своими часами: они носят их только для того, чтобы показать, что у них есть часы; хотя обычно эти часы у них не ходят или неверно показывают время. То есть, Мария Шарлота, таким образом, приглашала его к благонаправленной культурной беседе.

В принципе Кант ничего не имеет против, как он объясняет в своей «Антропологии»: «Пуризм циника и умерщвление плоти отшельником, ничего не дающие для общественного блага, – это искаженные формы добродетели и не привлекательны для нее; позабытые грациями, они не могут притязать на гуманность». Это и делает наш случай таким сложным: мы не имеем дело ни с циничным мизантропом, ни с анахоретом или монахом. Нередко бывает, что моралисты проповедуют целомудрие, в то же самое время наслаждаясь радостями плоти. Кант же поступает прямо противоположным образом: он проповедует радости жизни, однако на практике воздерживается, отказывается от удовольствий и владеет собой. Что за странный человек!..

Если верить его биографу Боровски, то по меньшей мере дважды «порядочные» девушки проявляли интерес к тому, чтобы выйти замуж за нашего философа. Однако Кант отказывался, или, говоря точнее, он откладывал решение на более поздний срок. Но я хотел бы еще раз подчеркнуть, что он никоим образом не обходил женщин вниманием.

Вот Кант: светский и невинный, одинокий и общительный, приятель любезным служанкам, но не любитель плоти. Мы противоречим сами себе! Одно возражение со всей серьезностью выявляет противоречие в гипотезе о его девственности. Таким воплощенным кантианцам, как Вы, не нужно напоминать высший принцип кантовской морали: «Поступай только согласно такой максиме, руководствуясь которой, ты в то же время можешь желать, чтобы она стала всеобщим законом».

Теперь приложим этот закон к сексуальной жизни. Сразу же становится ясно, что девственность столь же мало может быть оправдана, как и убийство, и что она точно так же ведет к противоречиям: ведь если бы все люди стали практиковать девственность, то это привело бы к концу рода человеческого.

Не может быть, чтобы такой великий ум, как Кант, допустил противоречие в своих собственных принципах. Следовательно, для человеческого рода девственность не может иметь значение всеобщего закона.

Но это возражение еще более усилится, если я рассмотрю другой установленный Кантом прин-

дип, согласно которому «каждый орган существует, имея в виду какую-то цель, которую он должен выполнять». В том числе и половые органы... функционирование которых у философа заблокировано... Но в таком случае получилось бы, что наш мужчина – это монстр, снабженный совершенно бесполезными атрибутами. Не находить никакого применения для *genitalia* – это идет вразрез с основополагающими законами природы.

Вы следите за мной? Теперь вы понимаете, что сексуальная жизнь, то есть, соответственно, сексуальная не-жизнь Канта – это не просто вопрос исторических сведений, информации, документов или анекдотов, подобных многим другим, – она касается связности кантовской системы.

Поэтому, давайте снова вернемся к основоположениям кантовства. Кант революционизировал мораль. Для него основополагающий вопрос этики заключается в том, чтобы дать определение блага. Именно это пытались сделать все без исключения философы античности: воздвигнуть иерархию различных видов блага, чтобы обнаружить высшее Благо...

В этом пункте Кант действует решительно, так сказать, *de fazon renversante* (ошеломляет). Для него критерий моральности прилагается не к тому, что мы делаем, а к тому, как мы это делаем. Вовсе не результат поступка принимается во внимание. Ведь в противном случае самый отъявленный разбойник, делающий благотворительные пожертвования церковному приходу, мог бы быть уверенным, что он напрямик отправится в рай. Нет, то, что составляет моральность поступка, – это чистота намерений и честность воли. Качества, оценку которых, нужно признать, довольно трудно произвести извне. Однако же это единственный критерий, который позволяет избежать морали в стиле бульварной прессы – то есть, набора каждый день меняющихся советов и меню, в которых нам дают рецепты счастья. Поэтому для Канта вопрос звучит не «Как мне стать счастливым?», а «Как мне стать достойным счастья?»...

А что же женщины?

Это не шутка. Как быть с разнообразием людей? Канта интересует человечество во всем его многообразии, со всеми его подразделениями: мужчины и женщины, душевно здоровые и душевно больные, дикие и цивилизованные...

У нас перед глазами словно проходит хромающее человечество. По дороге цивилизации и культуры оба пола маршируют не в ногу. Чтобы убедиться в этом, нужно оставить в стороне три строгие «Критики», и обратиться к менее значительным и менее авторитетным работам, взять, к примеру, «Антропологию с прагматической точки зрения» или «Наблюдения над чувством прекрасного и возвышенного», не забывая про «Замечания» к «Наблюдениям». Тут мы читаем о женщинах следующее: «Женщине, у которой, как у г-жи Да-

сье, голова полна греческой премудрости или которая подобно маркизе Шатле, ведет ученый спор о механике, не хватает для этого только бороды»...

Мыслить – значит вести жизнь мыслителя. Есть слово, в котором это определение находит свое выражение. – *Аскеза* в античном смысле этого слова – означает не умерщвление плоти, а упражнения, практику и правила жизни.

Жить без женщины – это аскеза. Ровно как и жить с женщиной.

Что касается правил жизни, то под них подпадает также вопрос совместного обучения. Стоит ли в философскую школу допускать женщин? В каком качестве? В качестве жен, подруг или возлюбленных? В античности ответы на этот вопрос давались разные, в зависимости от оттенка той или иной философии.

Римский стоик Музиний написал сочинение под заглавием «Почему философу стоит жениться?», в котором он объясняет, что жить согласно природе и разуму – значит жить в супружеской паре.

Но следует согласиться, что эта традиция гамофилии (склонность к браку) в греческой и древнеримской философии представляет собой меньшинство. Эпикурейцы и киники были против брака. Среди платоников постоянно повторяли один и тот же анекдот про бранчливую мегеру Ксантиппу, которая была женой Сократа. Первые христианские философы также весьма скептически относились к тому, что они называли «ярмом брака». Эпиктет приводит в своих «Беседах» устрашающий список супружеских обязанностей: кипятить воду, провожать детей в школу (нельзя было позволять им идти одним, ведь вокруг было столько педерастов), оказывать услуги тестю, покупать своей жене шерсть и масло, предлагать ей кров и питье. Горшки и выводок детей! Попробуй тут пофилософствовать! О сексуальных обязанностях уж вообще промолчим... Ибо жене принадлежит тело супруга, а не наоборот. А женское желание – это закон.

Однако же, философия – это деятельность, которая занимает все время жизни, полностью. Как писал Сенека Луцилию: «Не думай, что ты можешь заниматься ею только в свободное время». Девятью столетиями позже тот же самый урок давала Элоиза своему возлюбленному Абельяру: «Отвлекись от философии хотя бы на мгновение – значит почти то же, что отказаться от нее. Если вы ее прервете, она вас оставит»...

Величайшие из них оставались холостяками. В XVII столетии все без исключения: Декарт, Спиноза, Паскаль, Лейбниц, Мальбранш, Гассенди, Гоббс. В XVIII столетии некоторые из них решились на брачную авантюру, например, Дидро. Но только не Юм, не Вольтер, и не Кант. В XIX столетии Гегель, Фихте, Шеллинг, Конт и Маркс женились, Шопенгауэр, Ницше и Киркегор – нет...

У меня создается впечатление, что близится к завершению целая эпоха. Пройдет еще пара де-

сятелетий, и на безбрачных философов будут смотреть как на курьез, а на женатых как на норму. История, длившаяся на протяжении около двадцати столетий, на наших глазах завершается окончательной победой брака...

Кант элегантно избежал этой участи. Ему не пришлось столкнуться с неприятной ситуацией женившегося в молодости Гегеля, который был вынужден быстро дописывать свою «Науку логики», чтобы быть в состоянии профинансировать свое домашнее хозяйство. Он избежал необходимости отдать в залог свою библиотеку, как отдал свою Дидро Екатерине Второй, чтобы иметь приданное для своей дочери Анжелики. О потомках Карла Маркса, которые мешали этому великому мыслителю сохранять свободу духа от материальных забот, я лучше вообще промолчу.

Но не стоит обманываться насчет мнимого спокойствия его жизни...

В «Споре факультетов» он пишет, что из-за плоской и тесной груди, затрудняющей работу сердца и легких, предрасположен к ипохондрии, которая в юности граничила с отвращением к жизни. Он признается в этом в семидесятичетырехлетнем возрасте, не уточняя, когда именно «в юности». Но главное сказано: он был под угрозой самоубийства, он – ипохондрик...

Ипохондрик – это *Grillenfaenger* (меланхолик, «ловец сверчков»). Сверчки не могут жить под открытым небом, только возле камина, то есть в тепле. Их резкий стрекот истязает тех, кто страдает от бессонницы... Пословица «*у него сверчок в голове*» означает, что у кого-то появилось устойчивое состояние подавленности. У Канта был *сверчок в камине*.

Продолжим наши изыскания: «Ипохондрик – это экстравагантный безумец», пишет Литтре, который в своем словаре уточняет: «Считают, что основа ипохондрии лежит во внутренностях ипохондрика», причем это понятие означает «область живота ниже ложного ребра с обеих сторон надчревной области». Кант страдал запорами, омрачавшими его мысли, о чем он писал другу Максу Герцу... Это, впрочем, не единственные недуги, от которых страдал Кант... Меланхолия и галлюцинации.

У Канта тяжело больно «воображение», он постоянно продуцирует какие-то сценарии. Он автор своей болезни: он любит, он балует свою химерическую фантазию... Она заражает «разум», эту высшую способность, которой человек так гордится. Как только разум становится «чистым» от всякого чувственного опыта, он начинает вести себя как помешанный. Он претендует на то, чтобы доказать существование Бога и бессмертие души. Это сумасшествие называется метафизикой. Метафизик – это сошедший с ума ученый. Он хочет все доказать, а обнаруживает только свое безумие. Но теперь Кант – неисправимый метафизик, он ощущает эту склонность как лю-

бовное желание. К метафизике еще вернуться, как к возлюбленной, с которой поссорились, признается Кант в конце «Критики чистого разума». Эта любовь приводит к «метафизическим оргиям», к трем разновидностям не знающего границ разврата. Этим разновидностям Кант дал следующие названия: «диалектика», «паралогизмы» и «антиномии» – три сценария прорвавшегося метафизического либидо. Из этого следует, что он должен подчинить себя аскезе.

Такая аскеза требует времени. Молодому человеку нужно лечиться. Если Кант так поздно пишет свои великие книги, если он достигает полной зрелости только к шестидесяти годам, если он, прожив три четверти своей жизни, создал только половину своих работ, то дело здесь в том, что он, прежде всего, должен был очистить себя от своих незаконных увлечений, от своей запретной любви. Он много отдал ей в своей юности. В возрасте двадцати лет написал он свою «Всеобщую естественную историю и теорию неба», которую он не подписал своим именем, и в которой он изобразил Солнце так, как если бы он в самом деле к нему приближался. Пассажи молодого Канта похожи на то, что сегодня мы назвали бы *science-fiction*.

Конечно, речь здесь идет о юношеской работе. Однако, через одиннадцать лет, в 1766 г., Кант вновь возьмется за старое, и напишет странную книгу под заглавием «Грезы духовидца», которую он также не подписывает своим именем.

Эта книга – настоящая атака против одного экзальтированного шведа по имени Сведенборг, который рассказывает о своих встречах с духами умерших.

Кант против этого Сведенборга. Абсолютно против.

Это означает, что он к нему слишком близок...

Нам известно только то, что Кант намеревался встретиться со Сведенборгом в Стокгольме, но что он, вместо того, чтобы отправиться по Балтийскому морю, передавал ему с помощью посредников вопросы, и что этого мечтателя в возрасте девятнадцати лет он называл не иначе как «благо-разумным, любезным и откровенным человеком». Кант с восхищением и без каких-либо оговорок рассказывает, как Сведенборг, находясь в отъезде в Гетеборге, «видел» пожар, который происходил в тот момент в Стокгольме – в городе, от которого он был удален на шестьсот километров, и описал то, что этому пожару сопутствовало. Кант признался одной даме, что желал бы лично расспросить этого странного человека.

Чаще бывает, что у ученых в конце их жизни возникает желание предпринимать всякие странные исследования по паранормальным явлениям и парапсихологии, как будто досуг в отставке способствует теперь выражению склонностей, которые долгое время вытеснялись научной дисциплиной. Я решительно утверждаю, что в случае Канта дело обстояло прямо противоположным

образом. Он начал с оккультных наук и закончил рациональными науками.

Кант – рационалист. Однако – рационалист, который был в эту веру обращен... Однако его сверх-я следит за его «духовидческой» склонностью, особенно в те критические часы, когда мышление делает паузу. Отшельникам в пустыне и монахам в их кельях была известна коварность тихого часа, когда просыпается *полуденный дьявол*. Этот демон вызывает ряд меланхолически окрашенных грез (из которых модерн оставляет себе только сексуальные фантазии). Отцы церкви описали это зло, которое они именовали *acedia*, то есть хандра, и которая, согласно святому Григорию, подразделяется на *malicia*, *rancor*, *pusillanimitas*, *desperatio*, *torpor*, *evagatio mentis*, то есть на ненависть к добру, мятеж против добра, малодушие, отчаяние, уныние, фантазии. Вполне аналогичный ряд недугов мы находим и у Канта, когда он приводит классификацию различных видов помешательства: идиотизм (*amentia*), умопомрачение (*dementia*), сумасшествие (*insania*), безумие (*vesania*). Рассмотрим прежде всего первый названный способ. *Идиотизм* – это неспособность связать друг с другом ощущения и чувства. Как знатокам Канта вам всем известно, что *трансцендентальное* означает условия возможности опыта, благодаря которым хаотический поток ощущений организуется посредством «априорных форм чувственности», то есть посредством тех врожденных форм нашего восприятия, которыми являются пространство и время. Но теперь это регулирование понимается не как само собой разумеющееся, оно происходит не автоматически, и, согласно Канту, достаточно посетить известное заведение, чтобы стало ясно: «В домах для умалишенных особенно подвержены этой болезни женщины из-за своей болтливости». Эта путаница связана с тем, что я мог бы здесь назвать «аварией трансцендентального».

Что касается безумия, то эта болезнь очень близко подходит к разуму, который шалит, будучи охвачен помешательством. В «Критике чистого разума» называются разновидности безумия: *диалектика*, *аналогии*, *паралогизмы* – ряд фантазмагорий, которые наш разум производит, работая вхолостую. В этом смысле традиционная метафизика – метафизика до Канта – это одно гигантское безумие. А что такое коагитация? В средневековом значении *коагитация* (*coagitatio*) означает безумную деятельность фантазмов в нашей душе. Она имеет место при гиперактивной способности воображения – гипертрофии фантазии, которая связана с уже упомянутой меланхолической *acedia*.

Это снова приводит меня к уже упомянутому полуденному демону. На Канта этот демон начинает воздействовать в два деликатных момента дня: после обеда и ночью. Здесь надо быть внимательным! Послеобеденная полудрема и глубокий сон – это два врага философа. От них нужно защищаться.

Лечебное средство, которое предохраняет от послеобеденной сонливости, называется прогулка. Кант здесь не вводит никакого новшества. Со времен греков для философов прогулка представляется собой необходимый вид деятельности. Вспомните Сократа, который выходил на прогулку по окрестностям Афин с Федром, или Аристотеля и перипатетиков, которые могли размышлять только на ходу. Скажи мне, как ты ходишь, и я скажу тебе, что ты за философ... Для Канта ходьба – это упражнение в возвращении себе духовных сил. Не может быть и речи о том, чтобы изнурять себя в мечтах... Никакого безумства! Достаточно дороги через город.

Сон и царство сна опасны. Ночные грезы – самые опасные. В момент засыпания, в переходе между бодрствованием и сном, все нужно держать во внимании. Кант владел специфической техникой. Как мантру он все время повторял имя «Цицерон». Поскольку он прыгал в сон как в спасительное ничто, Кант никогда не говорил о своих сновидениях. Сон – это большая мыслительная пустота. Надо быть особенно внимательным при пробуждении: этот возврат в человеческую среду – тоже западня. Некоторые утверждают, что в эти часы неопределенности их посещают лучшие вдохновения. Декарт любил вставать поздно днем и позволять мыслям блуждать. Нелепая вещь для кантианца! Пробуждение надо совершать подобно тому, как отрывают сорную траву, и, проснувшись, сразу вскакивать. Через пять минут нужно уже сидеть за письменным столом.

Когда Канта упрекают в том, что он вел такую спокойную жизнь, то упрекают на том основании, что он не знал никаких *кризисов*. Заслуживает ли вообще мужчина, который не знает никаких кризисов, того, чтобы его называли мужчиной? И что это, собственно говоря, за философ, который не пережил никакой внутренней революции, который не испытал того переломного момента жизни, когда посвящают свою жизнь делу истины? История философии рассказывает нам о некоторых случаях обращения: у Августина в миланском саду, у Декарта ночью в одной теплой комнате, у Жана-Жака Руссо по пути в Венсен, у Ницше по пути в Сильс-Марию.

Ну, а какой кризис пережил Кант? Об этом у нас нет никаких сведений.

Таким образом, основатель *критической* философии, вроде бы, не пережил ни одного *критического* момента... это был бы милый парадокс!

Однако такой взгляд не соответствует положению вещей.

Кант подробно рассказал об экзистенциальном кризисе, который подчас приходится испытывать индивиду. Преимущественный опыт этих особых, привилегированных моментов Кант называет *возвышенным*.

Однако, что это такое, возвышенное?

Это когда мы в присутствии чего-то, что нас пре-

восходит, бываем им как будто повержены. Мы больше не существуем. Это – маленькая смерть, опыт небожественного трансцендентного...

Средство против этой утраты вот какое: создать защитную оболочку. Философы называют этот кокон *системой*. Они всю жизнь как раз тем и занимаются, что прядут его. Это средство против хрупкости. Все философы, которые соорудили систему, ощущали крайнюю хрупкость и неуверенность. Спиноза, Кант, Гегель все трое с общественной точки зрения были ничто, они нуждались в стенах и крыше, в некоем панцире из понятий.

Какого рода историю можно обнаружить, если разорвать кантовский кокон? По всей видимости, ужасные сцены... Я совершенно далек от того, чтобы профанировать тот величественный образ, ради которого мы здесь собрались. Я только хотел бы взяться за один мысленный эксперимент.

Мы – в доме философа. Город Кенигсберг спит. Мужчина осторожно сбрасывает свой кокон, одевается; бесшумно ступая, чтобы не разбудить своего слугу, крадется, спускается вниз по лестнице и выходит наружу, придерживаясь при этом стен домов. Он выходит наружу, в ночь, и начинает свою прогулку, которая неизменно пролегает по одному и тому же маршруту.

Совы и сычи уже привыкли к тому, что постоянно в одно и то же время прошмыгивает этот силуэт. Подойдя к скамье общественного парка – всегда к одной и той же – гуляющий садится, будто охваченный отвращением. Он думает: «Две вещи наполняют мою душу всегда новым и все более сильным отвращением: бред во мне и черная ночь надо мной».

В другие безлунные ночи мужчина избирает другой путь. Он заходит в какой-то тупик. В конце тупика стоит дом, в котором светится красный огонек. Мужчина стучится в дверь. Он тут завсегда. Он справляется, не появилась ли у хозяйки новая, свежая девушка. Двойная жизнь: днем – респектабельный философ, ночью – развратный либертэн.

Возможно, что он предпочитал мальчиков... Этот холостяк, у которого в кровати никогда не было ни одной женщины – ни супруги, ни возлюбленной, который живет со слугой, а не со служанкой, разврат предпочитал извращению. Теперь маршрут кантовской прогулки, пролегающий по схеме, беспокойно блуждающей в общественном саду, сменяется на маршрут, обладающий плохой репутацией, ведущий к поискам встреч сколькимолетных, столь и позорных.

Возможно, что наш мужчина – просто обыкновенный денди. Его мании, его тщательность, с которой он за собой следил, эта его абсолютная оригинальность, это придание стиля своему существованию, уже в конце 18 века предвозвещают Бруммеля или Бодлера, этих великих художников меланхолии.

Кант – это философ границы. Ни на той стороне, ни на этой, ни бунтарь, ни покорный по натуре, он жил в равновесии в эпоху неравновесия, постоянно находясь в опасности разбиться при выполнении сальто мортале. Слишком честный, чтобы быть непорядочным, слишком порядочный, чтобы быть честным.

Философ жонглирует, балансируя на канате, который протянут между двумя безднами – одной под ним и одной над ним. Так и нужно прочитывать три монументальные «Критики»: как терапевтические процедуры человека, терзаемого внутренними противоречиями, акробата-канатоходца разума и неразумного, который ежедневно слышит призыв как возвышенного, так и низменного.

Я надеюсь, что мне удалось показать Вам, что сексуальность Канта коренится не в его жизни, а в его творчестве. Великая афера заключается в том, чтобы противостоять вещи в себе.

Как я уже показал, кантианство было набором сценариев. А в заключение я хотел бы представить Вам наименее пугающий из них.

Представьте себе возвращение Марии Шарлоты в Кенигсберг. Да-да, той самой образованной и в то же время живой дамы, которая заигрывала с Кантом, находясь в Берлине... Ей нашлось бы место у нашего философа. Не обязательно в его постели, но и не на сомнительном троне супруги. Она могла бы стать душой его салона. С ее изяществом и с ее остроумием она знала бы, как оживить общение. Она сделала бы так, чтобы эти господа говорили о сложнейших темах в более легком и менее педантичном тоне. Она могла бы ласково потешаться над этим господином философом, который утверждал, что он якобы знает все о нравах калмыков, о громоотводе и о происхождении нашей галактики. Она бы этому Канту, который не терпел никакого противоречия, придала бы больше легкомыслия. Образованная женщина 18-го столетия поняла бы, как сделать нечто подобное.

Она могла бы ему растолковать, что истиной так же мало обладают, как и женщиной...

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ ПОТРЕБУЄ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У сучасних умовах розвитку незалежної України значно посилюється інтерес різних верств населення до першоджерела та витоків своєї історії, до вивчення рідного краю, історії міст і сіл. Історичне краєзнавство розвивається і потребує нових підходів у дослідженнях історії рідного краю. Неодноразово ці думки висловлювались ученими на науково-практичних конференціях з історико-краєзнавчої тематики, що проходили в центрі Придніпров'я – Дніпропетровську – 1998 р., 2001 р.

Усвідомлюючи наукову й суспільно-політичну актуальність розробки історико-краєзнавчої проблематики, історичний факультет Дніпропетровського національного університету виступив з ініціативою проведення 29 квітня 2004 р. у м. Дніпропетровську обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «Історія Дніпровського Надпорожжя».

Дана конференція набуває регіонального значення, тому запрошуються до участі історики, краєзнавці, соціологи, політологи не лише

Дніпропетровська, міст області, але й сусідніх областей, всі, хто цікавиться або досліджує історію Придніпров'я.

На конференції передбачається розглянути актуальні та малодосліджені питання за такими напрямками:

- Дніпропетровщина як об'єкт історичного краєзнавства;
- історія Катеринослава – Дніпропетровська;
- історія міст і сіл Дніпропетровщини;
- визначні історичні постаті Придніпров'я;
- археологічні старожитності Придніпров'я;
- освіта, наука і культура Придніпров'я.

Матеріали конференції будуть опубліковані у наукових збірниках Дніпропетровського національного університету.

Можна сподіватися, що такі напрямки конференції зацікавлять дослідників, відкриють простір для поглибленого вивчення різних аспектів історії нашого краю – Дніпровського Надпорожжя.

КНИЖКОВА КРАМНИЦЯ ВИДАВНИЦТВА «ГРАНІ»

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Видавництво «Грані» пропонує до Вашої уваги перелік літератури з історії, філософії, соціології, політології, яку Ви можете придбати в нашій крамниці.

Заявки приймаються за електронною адресою:
grani@miac.dp.ua або за телефоном (056)744-08-20

НАЗВА	Ціна грн.
ІСТОРИЯ	
Антипов И.В. Древнерусская архитектура второй половины XIII первой трети XIV в. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2000 — 204 с.	12,00
Барышников В.Н. Вступление Финляндии во вторую мировую войну. - СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 326 с.	38,20
Громова Л.П. История русской журналистики XVIII- XIX вв. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 672 с.	37,10
Евстигнеев Ю.А. Российская Федерация. Народы и их подразделения: Краткий этнологический справочник. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 224 с.	27,20
Китанина Т.М. Россия в Первой мировой войне. 1914-1917 гг. Экономическая политика царского и Временного правительств. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 146 с.	25,60
Клейн Л.С. Анатомия Илиады. СПб.: Издательство СПбГУ, 1998. — 560 с.	17,00
Комиссаров Б.Н., Божкова С.Г. Первый посланник в Бразилии Ф.Ф. Борель. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. — 280 с.	13,70
Коршунов Ю.Л. Когда океан соединяет: Из истории дружеских отношений флотов России и США. — СПб.: Издательство СПбГУ, 1996. — 144 с.	3,00
Костюк Р.В. Левые силы Франции и европейское строительство. 1980-1990-е годы. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 575 с.	30,00
Курбанов С.О. Курс лекций по истории Кореи: с древности до конца XX в. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 626 с.	37,30
Пьер Нора. Франция-память. — СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. — 328 с.	13,00
Ребров С.Н. Они защищали Ленинград в тылу врага. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 144 с.	28,40
Ревуненков В.Г. Взлет и падение Наполеона Бонапарта. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. — 168 с.	10,00
Робертис, Антон Джулио М. де Администрация Рузвельта и коллективная безопасность. Проблема enforcement в 1942-1945 гг. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 224 с.	28,40
Рогачевский А.Л. Кульмская грамота-памятник права Пруссии XIII в. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 368 с.	39,70
Романовский С.И. От каждого — по таланту, каждому — по судьбе. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. — 388 с.	28,40
Романовский С.И. Нетерпение мысли или исторический портрет радикальной русской интеллигенции. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. — 368 с.	17,00
Соколов И.И. Дневник экспедиции а Кению и Уганду в 1914 году. — СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. — 263 с.	8,00
Штокмар История Англии в средние века. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2002. — 218с.	36,00

НАЗВА	Ціна грн.
Жизнь в оккупации: Пушкин-Гатчина-Эстония: Дневник Люси Хордикайнен / Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Вып. 19: Межвуз. сб. /Под ред. Б.Н. Мельниченко. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – 244 с.	7,30
Материалы по истории Санкт-Петербургского университета XVIII в. Обзор архивных документов/под ред. Г.А. Тишкина. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 244 с.	10,00
Материалы по истории Санкт-Петербургского университета. 1917-1965. Обзор архивных документов /Под ред. Г.А. Тишкина. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 184 с.	13,50
Монархи, министры, дипломаты XIX- начала XX века. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003.	31,20
Октябрьская Революция и Фабзавкомы: Материалы по истории фабрично-заводских комитетов. Шестая Коференция ФЗК Петрограда 22-27.01.1918. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003.	54,10
Право в средневековом мире. Вып. 2-3. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 346 с.	30,00
Проблемы античной истории: Сб. научных статей: К 70-летию со дня рождения проф. Э.Д. Фролова. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 380 с.	36,80
Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего нового времени. Вып. 2: Сб.статей/Под ред. Г.Е. Лебедевой. – СПб.: Издательство СПбГК, 2000. – 196 с.	8,30
Российско-германский форум «Петербургский диалог». – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 102 с.	11,80
Социология истории Николая Кареева: Меж.сборник/Под ред. А.О. Бороноева, В.В. Козловского, И.Д. Осипова (Российская социология. Вып. 2). – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – 420 с.	22,70
Я сжег Распутина/Сост. В.В. Клавинг. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 120 с.	12,00
Дніпропетровськ. Віхи історії. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – 265 с.	8,00

ФИЛОСОФИЯ

Афонасин Е.В. Античный гностицизм. Фрагменты и свидетельства. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002.	47,30
Бачинин В.А. Достоевский: метафизика преступления (Художественная феноменология русского протомодерна). – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001.- 412 с.	20,60
Бердников Л.Н. Многообразие единого: Тезисы. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 36 с.	1,90
Голик Н.В. Этническое в культуре. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002. – 256 с.	22,70
Ильин Н.П. (Мальчевский) Трагедия русской философии. Часть 1. От личины к лицу. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 216 с.	39,50
Ладов (Липатов) И.П. Мировоззрение. Эссе. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003.- 184 с.	21,30
Сагатовский В.Н. Философия развивающейся гармонии: Философские основы мировоззрения: В 3 ч. Ч. 2. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 272 с.	14,90
Серкова В.А. Феноменологическая дескрипция. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 320 с.	39,00
AKADEMIA: Материалы и исследования по истории платонизма. Вып. 3: Сб. статей / Под ред. А. В. Цыба. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – 468 с.	19,90
Universitas: Наука в контексте современной культуры. Вып. 2: Сб. статей / Под ред. А. В. Цыба. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 464 с.	40,90
АКАДЕМИЯ. Материалы и исследования по истории платонизма. Межвузовский сборник. Вып.2. – СПб.: СПбГУ, 2000. – 360 с.	16,50
Логико-философские штудии: Межвуз. сб. /Под ред. Я.А.Слинина. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 280 с.	13,70
Мысль: Декарт: четыре века новой философии: Сб.статей/Под общ. ред. Ю.Н. Солонина. Вып. 2. – СПб.: Издательство СПбГУ, 1999. – 204 с.	11,80

НАЗВА	Ціна грн.
СОЦІОЛОГІЯ	
Бачинин В.А. Основы социологии права и преступности. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 308 с.	19,60
Большаков В.Ю. Россия. Планетарные процессы. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002. – 752 с.	46,30
Большаков В.Ю. Эволюционная теория поведения. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 496 с.	33,00
Шипунова Т.В. Введение в синтетическую теорию преступности и девиантности. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. – 180 с.	28,40
Идеология студента' 99: К 10-летию факультета социологии: Сборник студенческих работ. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2002. – 152 с.	15,30
Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты /Отв. ред. В.Г. Городяненко. – Днепропетровск: Издательство ДНУ, 2001. – 336 с.	12,50
Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, ДНУ, 2001. – 255 с.	13,00
Социология молодежи. Частично аннотированный библиографический указатель литературы за 1980 – 2000 годы /Отв. редактор В.Г. Городяненко. – Днепропетровск: ДНУ, 2001.	10,00
Соціологія: навчально-методичні програми. Посібник для викладачів та студентів / За редакцією професора В.Г. Городяненка. – Дніпропетровськ, ДНУ, 2002. – 576 с.	14,00
Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 560 с.	13,70
Социология семьи. Частично аннотированный библиографический указатель литературы за 1980 – 2000 годы. /Отв. редактор В.Г. Городяненко. – Днепропетровск: ДНУ, 2001. – 74 с.	10,00
Городяненко В.Г. Социология: источниковедение и историография знания. Учебное пособие. – Днепропетровск, ДНУ, 2003. – 356 с.	9,50
Сурмін Ю.П., Серьогін С.М., Решетніченко А.В., Баштанник В.В., Наріжний Д.Ю., Машков К.В., Кірєєва О.Б. Дніпропетровськ у дзеркалі громадської думки: Монографія / Під ред. д-ра соціологічних наук, професора Сурміна Ю.П. – Дніпропетровськ: ПОРОГИ, 2002. – 244 с.	6,00

ПОЛІТОЛОГІЯ

Легитимность власти. Программа и методические указания по спецкурсу для студентов отделения политологии. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2001. – 100с.	7,00
Сурмин Ю.П., Наріжний Д.Ю. Избирательные технологии. – Дніпропетровськ: ПОРОГИ, 2001. – 120 с.	5,00
Шепелев М.А. Глобальный мир, Ordo Nuovo и новая политическая наука. – Днепропетровск: Журфонд, 2002. – 307 с.	11,00
Шепелев М.А. Глобалистика. Учебное пособие для студентов ВУЗов в 2-х частях. Часть I. – Днепропетровск, Изд-во ДНУ, 2001. – 144 с.	9,00
Шепелев М.А. Глобалистика. Учебное пособие для студентов ВУЗов в 2-х частях. Часть II. – Днепропетровск, Изд-во ДНУ, 2001. – 122 с.	9,00
Збірник нормативно-правових актів з питань легалізації і діяльності політичних партій, об'єднань громадян, благодійних організацій та перелік осередків політичних партій, об'єднань громадян, благодійних організацій Дніпропетровської області та міста Дніпропетровська. – Дніпропетровськ: Видавництво «Грані», 2001. – 180 с.	4,50

ABSTRACTS

BY DAY OF UKRAINIAN UNITY

Svitlenko S.I. The Idea of Ukrainian Unity: the Move through Centuries

Mykytchuck N.M. The Idea of Ukrainian Unity in Creating Legacy by M.P.Dragomanov

HISTORY

Borodin E.I. The History of Creation of the Ukrainian Law «About Young and Children's Social Organizations»

Krivchick G.G., Baraev V.M. The Polemic Remarks about Ideological Getting Up of Native History

Prokopenko L.L. Genesis of Elite in the Dnipropetrovsk Region: Retrospective Analysis (Part II)

Kolesnikov K.M. Intellectual Elite in Historiosophy by V'yacheslav Lypyn'sky

Us N.V. Accident of German and Italian Predatory Plans on the North of Africa

Shumrikova-Karagodina L.P. Scientific, Pedagogical work of Ganna Pankratova: Historiography of the Problem For the first time in the Ukrainian historical science the attempt has been taken to show in all the aspects the life and scientific work of the prominent historian Ganna Pancratova.

Stupack F.Ya. The Social Activity of Municipal Governments in the First World War

The article deals with the social activity of municipal administrations during the First World War. By using contemporary universal scientific and historic methods of research, the authors define the directions of such activity and come to the conclusion, that the municipal of authority to a certain extent weakens the crises of the war period in the city's life.

Lebedeva G.O. Social-Economic and Political Activity of Russian Mensheviks and Esers in the Period of the Directory (May – December 1918 Year)

Evtushenko A.N. The State Regulation of the Process of Agricultural Self-Management in the Period of the Great Reform in the South of Ukraine

In article the author investigates processes of state regulation of local country self-management in the polyethnic environment of southern region of Ukraine in second half XIX centuries.

Zdorov A.A. «The First Attack of Bol'sheviks on Ukraine»: Myths and Realities

In clause article the inconsistency of the concept occurring in the Ukrainian historiography according to which bolsheviks leaders of Russia planned to grasp at the end of November, 1917 Ukraine forces of parts of old army is shown. As documents and memoirs of participants of those events testify, the given parts (have received 2-nd Guards corps of 7-th army of Southwest front and 1-st Minsk revolutionary group) the order of the Revolutionary field staff to pass through territory of Ukraine to Don on struggle with rebellions general A.Kaledin, but could not execute it him because of counteraction of armies Centralna rada glad.

Tovstolyack N.M. To the History of the First Ukrainian Magazine

The authoress of article found the unknown documents about real author of idea, project and initiator publication of the first Ukrainian social and literary-artistic magazine «Osнова» – Vasil Tarnovsky (1810-1866). Documents are keeping at family archives Tarnovsky's in Cherniqiv' History Museum, and it considerable completes and changes our imagines about national liberation movement in Ukraine in XIX centuri.

PHILOSOPHY

Har'kovshchenko E.A. The Essence of Sophiology by S.Bulgakov and P.Florens'ky

Korh O.M. The Idea of Self-Determining Person in the Theory of Justice by J.Rolse

Osetrova O.O. Existential Motives of the Philosophical Legacy by L.A.Seneka (Comparative Analysis Seneka's and Camu's Creative)

Semchuck Yu.J. Philosophy of Freedom by G.Skovoroda

Bogomaz K.Yu., Dyka O.I. Problems of Teaching of Philosophy in Technique High School in the Context of Humanization of High Education

Dobriden' O.V. Ecocentrical Mind and Faith as the Shape of Optimization of Social-Ecological Relations

Strahov A.M. The Lessons of the Past in Sex's Questions

In the article talked about the becoming of a new sexual moral in the Soviet State after the 1917. Two opposite methods of approach to the sexual sphere are typical for 20th years of the last century.

The author makes a conclusion that lessons of the past teach to avoid extremities; the study of the past allows to overcome negative consequences of the mixture of pornography with erotic on the post-Soviet European territories.

SOCIOLOGY

Borinshteyn E.R. Nature of a Subcultural Phenomenon in Conditions of Modern Transformations in Ukraine.

The subcultural principle of the analysis allows to connect macro- and micro- social levels, by definition of system of interaction of subcultures, formation of their social grid. In conditions of modern transformations in Ukraine passes intensive formation of new subcultures and high-speed modernization of traditional subcultures focused on modern orientation, value of orientation of a society.

Lobanova A.S. The Social Nature of Mimicry

The authors work about social technology of mimicration (because it is absent in the scientific literature) it presents social actions of the mimicrant, which are orient on the action of other people by the definite of the mask-role for the adaptation in the wishes socium. There are theoretical ground of the structure of the social technology, the main steps and instruments of the realization there.

Sheremet I.I., Stronova E.V. Transformations in the Sphere of Brining Up

Barmatova S. The Object of the Political Communication: to the Problem of Theoretical Identifying

Parubets O.I. Using of Sociodiagnostics in the Management of the Social Processes

POLITICAL SCIENCES

Chemshit A.A. The Policy of the National Integration as the Factor of Forming of Civil Society in Ukraine

Tihomirova E.B. The Image's Support of the Global Move

Ivanov M.S. Social-Political Thought of Ancient Ages about the Role of Political Education as the Shape of Political Process

Demchenko S.V. The Institutionalization Advertisement and Relations with Popular as the Factors of Forming and Development of Political System in Ukraine

Lutsenko K.V. Propagandistic-Agitation Sense of Integrative Marketing Communications

Lyasota A.E. The Political Traditions of Elite's Genesis as Constituents of Ukrainian Political System

Kostuckova O.A. The Participation of Non-Government Women Organizations in the Realization of the National Mechanism of Improvement of Female Condition, Increase of Their Status in the Society

Veleshko E.N. To the Question about Definitions of Ethnic-Politic Conceptions

ON THE EDGE

Unusual Sight on Life of the Great People: I.Kant (Report of Botul' J-B.)

NEW EDITIONS

Редакція приймає до друку статті, рецензії та наукові повідомлення з філософії, історії, соціології, політології

УМОВИ ПРИЙНЯТТЯ МАТЕРІАЛІВ ДО ДРУКУ:

1. Статті приймаються в електронному вигляді (формат MS Word 7.0/97 або rtf) разом з друкованим примірником роботи за власним підписом автора. Обсяг: до 14 сторінок комп'ютерного набору. Рукописи мають бути відредаговані. Текст подається в авторській редакції, за точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів. Рукописи не повертаються.

2. Відомості про автора: прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та вчене звання (якщо є), адреси (домашня і робоча) та контактний телефон.

3. Вимоги до параметрів статті: формат аркуша — А4 (210x297 мм), верхнє поле — 2 см, нижнє — 2 см, ліве — 3 см, праве — 1 см, розмір символу (кегель) — 14, інтервал — 1,5. Сторінки нумерувати не потрібно. Назва статті — великими літерами. Над назвою, праворуч, вказати прізвище автора (ініціали перед прізвищем). Після назви курсивом — інформація про автора (прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи і посада, наукове звання та ступінь). Далі — текст статті. Посилання на використану літературу подаються в кінці статті, з дотриманням усіх бібліографічних вимог. Статті приймаються українською, російською та англійською мовами.

4. Звертаємо особливу увагу на оформлення бібліографічного списку. Бібліографічний список озаглавлюється — *Література*; якщо автором використовуються поряд з науковою літературою також історичні джерела — *Джерела та література*. Нумерований список використаної літератури слід складати в алфавітному порядку (література латинецею — після кириличної) із зазначенням автора (прізвище, ініціали), назви роботи, місця видання, видавництва та року, обсягу (кількості сторінок); при посиланні на статтю — сторінок, на яких її вміщено у виданні. Посилаючись на джерело у тексті, слід обов'язково вказувати у квадратних дужках його номер за списком, том, випуск і сторінки; при повторному посиланні у тексті на те ж саме джерело вказують його номер згідно зі списком (зазначається у списку один раз), змінюючи при потребі номери сторінок, томів, частин. Оформлення бібліографічного списку: розмір символу (кегель) — 12, інтервал — 1.

5. Примітки та посилання (якщо автор бажає розкрити певну думку, що не має прямого і безпосереднього відношення до змісту статті) до роботи потрібно розташовувати в кінці статті перед списком літератури. Вставлені до тексту графіки, схеми і малюнки автор має подати в окремих файлах (для малюнків формат tif, для схем, графіків та таблиць — MS Excel 97), імпортовані в Word ілюстрації не можуть бути використані для подальшої роботи. Графічна інформація подається у чорно-білому варіанті.

6. До роботи обов'язково додається переклад її назви та анотація англійською й українською (російською) мовами. В анотації повинні бути викладені основні методологічні і методичні принципи, результати та висновки дослідження.

7. Рукописи не рецензуються і не повертаються. Редакційна експертиза проводиться виключно для внутрішнього використання. Статті за підписами авторів відбивають їхні власні погляди, які можуть не співпадати з позицією редакційної колегії. Редакція залишає за собою право скорочувати статті та здійснювати літературне редагування, що не впливає на зміст статті.

8. Публікація статей здійснюється за рішенням редакційної колегії. Умови публікації дисертаційних досліджень обговорюються окремо.

Редакція альманаху «Грані» звертає увагу авторів на підвищення вимог Вищої атестаційної комісії України до фахових публікацій, у яких відбиваються результати дисертаційних робіт на здобуття ступенів доктора і кандидата наук. Згідно з пунктом 3 Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 № 7-05/1 наукова стаття, що подається до друку повинна містити наступні необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Для більш детального ознайомлення зі змістом даної Постанови редакція повністю друкує її текст.

Рукописи приймаються за адресою:

Україна, 49000, м. Дніпропетровськ, вул. Леніна, 14, к.5 (з 9⁰⁰ до 12⁰⁰ та з 13⁰⁰ до 18⁰⁰)
або висилаються електронною поштою (e-mail) за адресою: grani@miac.dp.ua
Телефон для довідок (056) **744-08-20**, факс: (056) **744-62-78**.

Здано до набору 16.02.04	Формат 60x84 1/8	Друк офсетний	Умовн.-друк. арк. 14,7
Підписано до друку 23.02.04	Папір офсетний	Тираж 840 прим.	Обл.-вид. арк. 15,5
Зам. № 216	Гарнітура Times		

Видавництво «Грані», 49000, м.Дніпропетровськ, вул. Леніна, 14, к.5